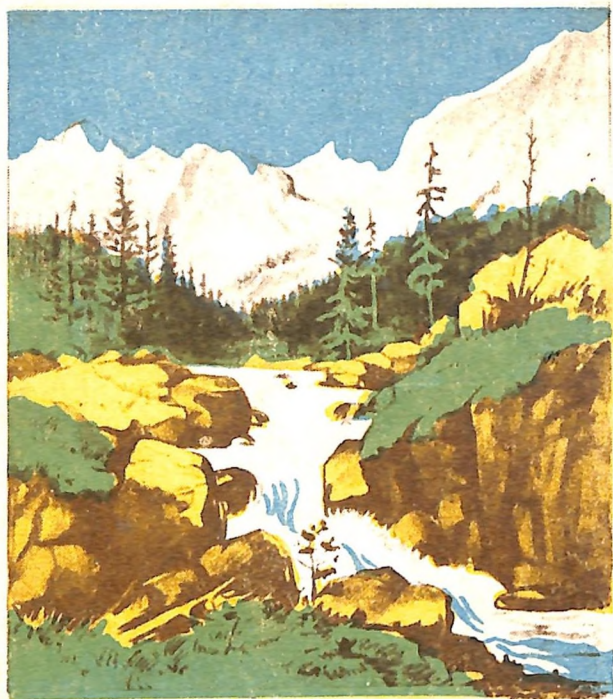

83.3(2=632.1/3
К 948

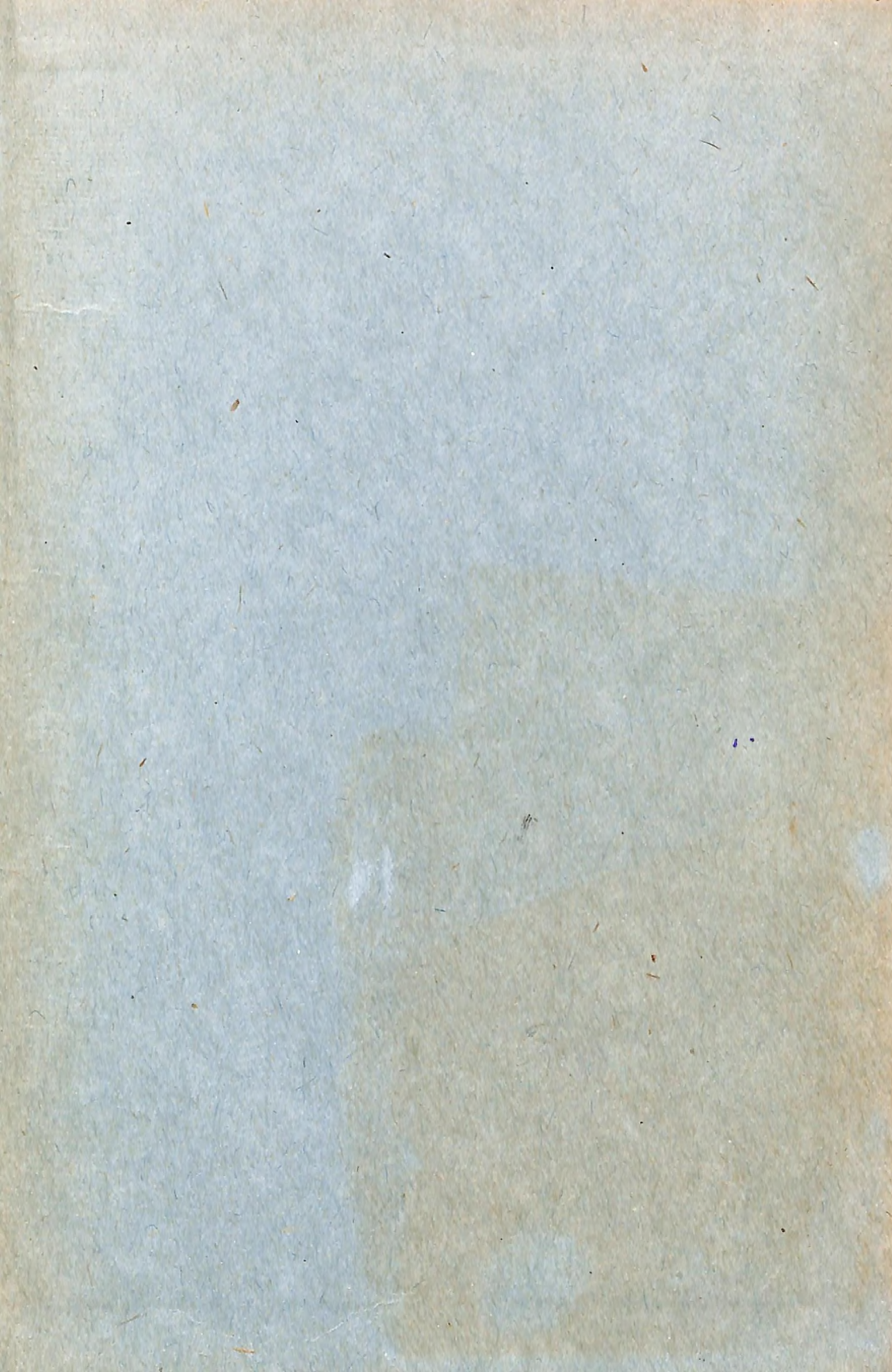
КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
II КЛАССЫНА КЕРЕКТУ

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1964

17K3

4с

К59

Н. П. КУЧИЯК

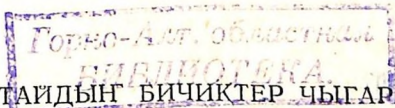
КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
II КЛАССЫНА

ТӨРТИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛОНО ЛОПТОГОН

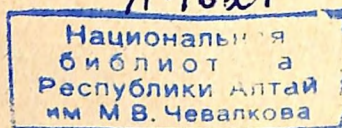
✓
126/49-
0
✓
сма.

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫН ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮҮГИ
1965

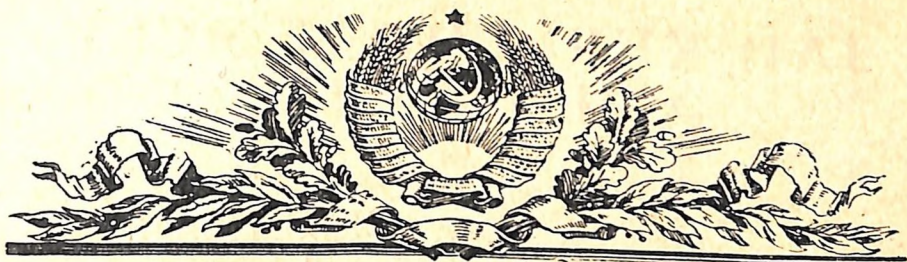
~~81.631.0'921'~~ 833(2=632.1/3971
K ~~959~~ 978

A4627²

16.02.2007

5-КНП-КБ-2К-65

Партия керегинде кожонг.

(Алтай албатынын кожонгы.)

Албатынын ойгоры —
улу бистинг партия,
јаңы жүрүм көргүскен
јаан ийделү партия.

Алтын тандак жарыды,
Туулу Алтай жаранган.
Сүүген төрөл партия
ырыска бисти баштаган.

Совет јан ла партия
албатыны башкарат.
Коммунизм јаар оны
јаан јенүлү апарат.

Амыр-энчү корыган
партиябыс макталат,
амыр күүндү јоныста
баштаачы деп адалат.

Албатынын ойгоры—
улу бистинг партия,
јаңы жүрүм көргүскен
јаан ийделү партия.

ЛАЙ КЕРЕГИНДЕ ЭСКЕ АЛЫНГАНЫ.

Лайды эске алыналы.

Откөн лайды, ол күндерди
бистер эске алыналы.
Оттын жанында эниргери
канча кожон кожондолды!
Агаш-ташту жердеги көлгө
ырада барып жүргенис,
жеңил көбүктү жылу сүтти
жергелей отуруп ичкенис.
Маала ажын одогоныс,
жаратта күнге күйгенис,
колхозтын телкем кыразында
мажактар бис тергенис.

М. Смирнов.

Колхозтын жалагында.

I.

Бүгүн воскресен күн. Күн бүркүк, боромтык та болзо, же жылу, жакшы күн.

Колхозчылар ончозы жуулган. Балдар ыраагында да тургулаган болзо, база ончозы мында, керек десе энг кичинек Марков Миша да бойынын агаларынан артпаган.

— Же, балдар, бери жууктада базыгар! — деп, колхозтын председатели Михаил Иванович балдарды кычырды. — Ончогор мында ба?

— Ончобыс!

— Кырага барарга суранган бедеер?

— Суранганыс!

Же, керек мындый. Слерди эртеннег ары ишке тургузар деп жөптөштис — озо баштап аш одоорго, ононг ары нени эдетени кийининде билдирер. Жөп пө?

— Жөп!

— Же. Эки звеного бөлинеле, кажы ла звеного звеньевой тудуп алыгар. Жарт па?

— Жарт! — деп, Марков Миша ончолорынан озо кыйгырды.

II.

От өлөң жулганынан кижининг колы, жажыл будукла будыгандый, жап-жажыл боло берет, кезик от өлөңдөрди десе кызыл колло тудуп болбозынг, андый өлөңдөрди — анчадала, ёж ош-кош, кадалгак тегенектү казаготты — меелейлү жуларга келижет. Же иш түрген, жакшы өдөт.

Балдар огурчын ла капуста, свёкла ла морковь одоп турулар.

— Вовка! Вовка! Сен свёкланы не жулуп турунг? Ол сеге не — уак па?

Ончолоры каткырыжат, Вовка десе, свёкла чылап, кызарып туру.

Балдарга жакшы, сүүнчилү, озор жарыш эдип иштеп турулар. Же бригадир темирди кангыратты. Ажанар ой жеткен эмтир.

Иштинг кийининде курсактынг амтаны да сан башка немедий билдирет!

Н. Незлобин.

Сурактар.

1. Балдарды кандый ишке тургузарга жөптөштилер?
2. Балдар колхозчыларга канайып болуштылар?
3. Олор бойынын ижин канайда бүдүргиледи?
4. Слер бойоор колхозтын кандый ижинде туруштыгар?

Эзинекинн кожоңы.

Эзинек, ол эзинек
эригерин ондобойт.
Эрте-эрте ойгонып,
эдискидий кожоңдойт:

«Жалбырактар алдына
жадып конуп мен алгам.
Көкүп учуп барала,
көлгө једип јунунгам.

Көл үстүнде туман јок,
көрнөштий жалтырайт.
Јараттай өскөн ағаштар
јаражын оноң ајыктайт.

Канадымды суй салып,
кан Алтайды айландым.
Ээлген алтын мажакты
эрке-эрке сыймадым.

Комбайнердин јүзинде
кара терин кургаттым.
— Кандый јакшы эзин — деп
кару јунин мен уктым.

Жалбырактар алдына
жадып конуп мен алгам
Көлгө јунунып алала,
көп керекте турушкам».

Г. Кондаков.

Табышкак.¹

Колы-буды јок — паратаны ачып турат.

Агаш аразында күкүрт.

Кичинеке тужумда мени агаш аразына мешкелеп ийгендер.
Мен агашка једип, мешкелер терип алала, јанарга тургам. Ке-
нетийин қараңуй боло берди, төгери күркүреп, жаңмыр жаады.
Мен коркыйла, јаан дуб агаштын тәзине отурып алдым. Сүреен
јаркынду јалкын јалт этти, онын јарыгынан көзим сыстай бе-
рерде, јумунып алдым. Бажым үстүнде не де јызырап, күркүрей
берди; онын кийининде бажыма не де келип тийген. Мен јыгы-
лала, жаңмыр токтоорына јетире кыймыктанбай јаттым.

¹ Табышкактарды табатан сөстөрдн бичиктин учынан көригер.

Билинип келзем, бастыра агаштын аразында кушкаштар ко-
жондоп, агаштардан тамчы тамып, күн ойноп турган эмтир.
Жаан дуб сынып калтыр, онын төңгөжинен десе ыш чыгып тур-
ган. Мени айландыра дубтын такпайлары жатты. Сууга өдүп
калган кийимим эдиме жапшынып турды, бажым болчойо тижип
калган, эмеш оорып турды. Мен бөрүгимди таап алала, мешкеле-
римди алып, айылым жаар жүгүрдим. Үйде бир де кижиге жок бол-
гон. Мен столдон калаш алдым, печкенин үстүнө чыгала, анда
уйуктай бердим. Ойгонып келеле, печкенин үстүнөн көрзөм: ме-
нин мешкелеримди каарала, столдун үстүнө тургузып, жириге
белетенип алгандар эмтир. Мен кыйгырдым:

— Слер не мен жокко ажанып туругар?

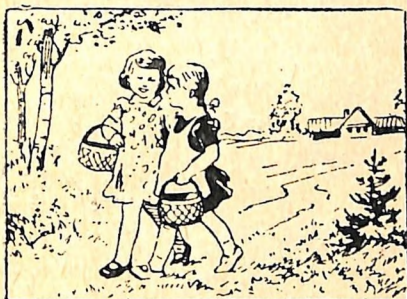
Олор айдышты:

— Не уйуктап жадын? Капшай келип жи.

Л. Толстой.

Сурактар ла жакылта.

1. Уулчак күкүрт болор тушта нени көрди? Ол нени укты?
2. Оныла не болды?
3. Билинип келеле, ол нени көрди?
4. Дубтын төзине жажынып, ол чын этти бе?

5. Бу журуктар аайынча куучын сананып алыгар.

Өлөңдө чалын кандый болуп жат.

Жайгыда, айас күнде, эртен тура агаштын ортозына барар болзон, өлөңдө алмазтар¹ көрүнип жадар. Олор ончозы жалтырап, күннин чогына жүзүн-жүүр өңдү болуп, солоңыланып турат — өңи сары да, кызыл да, көк тө болуп кубулат. Жууктап келеле, бу не деп көрөр болзон, ол чалыннын тамчылары өлөңнин үч толукту жалбырактарына жуулала, күнге жалтырап туратан эмтир.

Бу өлөңнин жалбырагы ич жанынан килин ошкош желбер ле жымжак. Тамчылар онын үстүлө тоголонып, оны үлүштебейт.

Андый чалынду жалбыракты чебер жогынан үзе тартып ийер болзон, тамчы, жарык өңдү тоголок чылап, тоголоно береле, өлөңнин төзине түшкенин көрбөй дө каларын. Андый аягашты чебер үзүп алала, оозына араай экелип, чалыннын тамчызын ичип ийер болзон, ол суу кандый да суузыннан амтанду деп билдирер.

Л. Толстой.

Жакылта.

Баштапкы столбикте бичилген строчкаларды ончозын аярулу кычырала, олордын кажызына ла келижип турган строчкаларды экинчи столбиктен таап алыгар.

Клевер чечектейт.

Адарулар ройлоп жат.

Каанг, изү күндөр туру.

Суу жылу.

Карлагаштар жабыс учкулайт.

Жиилектер быжат.

Огурчынды, капустаны

сугарадылар.

Күнүн ле эжинедис.

Клевердинг үстүнде

адарулар жүөлежет.

Улус ройды каруулдап, тудуп
алат.

Жиилектеп барарга шыйдынып
турубыс.

Жаңмыр жаар.

Жайгы айлар: июнь, июль, август.

Сурактар ла жакылталар.

1. Журук аайынча куучын сананып алыгар.
2. Балдарга кандый-кандый аттар адап беригер.
3. Балдар сууда нени эткилеген?
4. Олор балык тударга нени алгылаган?
5. Балыктаганы кандый болды?

¹ Алмаз — өткүрө көрүнип турар баалу таш.

Балык тутканы.

Сүмелү балык.

Бистинг сууда пескарьлар жаан, семис. Мокеич өбөгөн бир көнөк балык экелеле, мактанып турар:

— Каарарга пескарьдан артык балык жок!

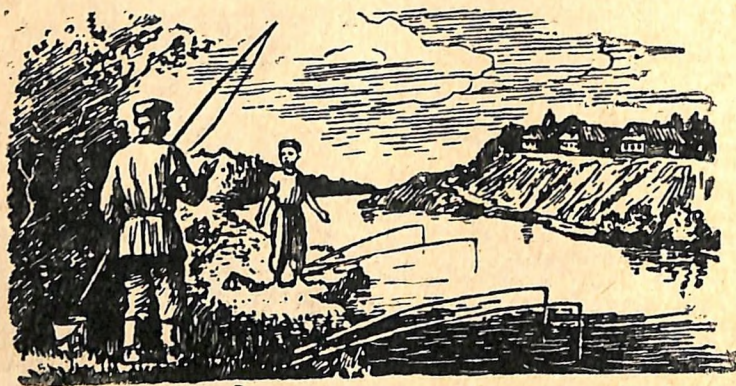
Мен де энчигип болбой, пескарьлар тударга бардым.

Бис суунун жарадына келдис, кармактарысты белетеп алдыс. Мокеич өбөгөн кармагына чойлошкон саптап алды, бир кармагын сууга салала, сабын жаратка кадап койды. Онын кийининде экинчи кармагына чойлошкон саптады, онон үчинчизине саптайла, сабын база жаратка кадап койды.

Онын кийининде кармактарынан балык алып тура берген. Баштапкы кармактан пескарьды алып турганча, балык экинчи кармакта тиштеп турат.

Мен кармактарымды өбөгөннинг кармактарынан ыраак жокто база кадап салдым.

Же керек сан башка болды: ой өдөт лө өдөт, менин кармактарым десе кыймыктанбайт та. Өбөгөн десе, каткырынып салып, пескарьларды көнөги жаар ээчий-деечий таштап ла турат.

Учы-учында, чыдажып болбодым, ненинг учун андый болуп жат деп, Мокеичтег сурадым. Кармактарда андый ок чойлошкондор, турган жерис коштой, кармактарыс түңей, менин кармактарымды десе балык тиштеер де күүни жок ошкош.

Өбөгөн, бажын жайкап, айтты:

— Көрзөн, сен кармактарыңнын сабын кайда кадап салган? Ак жерде! Олордын көлөткөзи сууда жарт көрүнөт ине! Кармактын кылы да көрүнүп жат. Мен десе көлөткө жерге, жы-

раанын төзине, кадап салгам, онын учун менин кармактарыма
балык түжүп жат! Балык, ол база сүмелү ине!

Э. Ш и м.

Сурактар ла жакылта.

1. Уулчактын кармактарын балык ненин учун тиштебей турган?
2. Мокенчти ненин учун азыкчыл, ченемелдү балыкчы деп айдарга жа-
раар?
3. Слер балыктап жүререерде, кандый учуралдар болды? Куучындап
беригер.

Агаш аразында соот-жыргал.

Мешкенин өйи өткөлөктө,
ончолорынын эриндери
караарды.
Бышкан карагатка тиш
кабыкты!
Малина, тийингат, кузук
бышты!

Н. Некрасов.

Сурактар.

1. Балдардын эриндери ненин
учун карарды?
2. Балдар агаш аразында кан-
дый жинлектер терген?

Төрөл колхозына.

Журттын жаказынан «ура» деген табыш угулды, бир үүр жылкы мал журтка мантап кирди.

Ак жалду боро атка минип алып, ончозынан озо мантадып клееткен Вася Ромашко: «Акыр, эмди араай жортып барар ош-кош» — деп сананды.

Вася кайра бурылала, жылкы мал айдаган уулдарга: «Араай жортыгар!» — деп кыйгырды.

Таң атту уулдар тискиндерин тартып, аттарын колхозтын кажаганы жаар бурыдылар.

Кажаганнын эжигинде старший конюх турды.

— Эзендер, уулдар! — деп, ол, военный кижичилеп, тыг үнденип айтты. — Же-же, керектин аайын эмди ле көрөрис. Атарды бирден јединип, кажаганга кийдиригер.

Балдар, аттарынан түжеле, агаш јайып салган јолло аттарды ээчий-деечий једингиледи, бойлары дезе кату командир-конюгы јаар кылчас эдип көрүп турдылар. Олорго ол нени айт-кай не?

Јаскы кыра иште арып калган аттарды пионерлер беш түш ле беш түн јаланда кабырдылар. Эмди дезе семис, омок, килег аттар кажаганга ойто келгиледи.

Конюх кажы ла атты ајыктап көрөлө:

— Эрлер! Эрлер эмитиреер! Атарды јакшы кабырганаар. Кийининде менин ордыма иштейтен улус табылар эмитир! — деди.

Сурактар.

1. Балдарды колхозто кандый иш этсин деп айбылаган?
2. Конюх балдарды канайда уткыды?
3. Балдар конюх жаар ненин учун чочыдулу көрүп турдылар?
4. Конюх уулдарды не учун мактады?
5. Куучын ненин учун «Төрөл колхозына» деп адалган?

Кулун.

Јолдо тоозын көдүрилет,
кечүде суу чачылат:
кичинек куйругын јайылтып,
кулун салкынла јарыжат.
Куйун кептү тескинип,
кулун ичкери мантады,

Чаңкыр тегери түбине
ойлоп чыккадый көрүнди.
Манта, манта, кулуным!
Јүгүрүгин көргүзип бер.
Јаанап келзег, эрјинем,
баатыр улус сени минер.

С. Суразаков.

Бөднө лө бөднөнинг балдары.

(Басня.)

Эр улус бүк жерде өлөң чапкан. Бүкте десе төңөзөктин төзинде бөднөнинг уйазы болгон.

Бөднө уйазына оозында тудунчакту учуп келеле, уйаны эбиреде өлөңди чаап койгонын көрүп ийди. Ол балдарына айтты: «Же, балдарым, жеткер келди! Эмди унчукпай, кыймыктабай отураар, оного башка өлөрөөр: энирде мен слерди өскө жерге көчүрүп апараарым».

Бөднөнинг балдары десе бүкте жарык болгонына сүүнип: «Энебис — жарган, онын учун бисти ойноттырбай жат» — деп бойлоры ортодо эрмектежип, сыгырыжып, чуркуражып турдылар.

Адаларына курсак экелген балдар бөднөчөктөрдиг чуркуражын угала, олордын баштарын үзүп салдылар.

Л. Толстой.

Сурактар.

1. Бөднөнинг уйазы кайда болгон?
2. Уйазына учуп келеле, ол нени көрүп ийди?
3. Бөднө балдарына нени айтты?
4. Бөднөнинг балдарына кандый жеткер, ненин учун болды?
5. Покоско келген балдарды кату жүректү балдар деп айдарга ненин учун жараар?
6. Бу басняга база кандый бажалык берерге жараар?

Кой жиилек.

Кырда жылу, кырда тымык.
Күнөт, жердин жакшызын!
Кеен чечектер ал камык,
кейдин мында арузын!

Койу жажыл өлөңди
колло ачып ийедим.
Кой жиилекти мен терип,
кожондоп базып жүредим.

Кызара бышкан жиилегеш,
колымда менин, көрзөгөр!
Мындый тату конфетти
жерден үскем, көригер!

Г. Кондаков.

Кыра.

Јаткан јуртты азыраган
јараш мажакту кырабыс,
мөндүр ошкош ажынды
көрүп, сүүнип турадыс.

Н. Некрасов.

Арыш эки недеде мажакталар, эки недеде аштанар, эки недеде быжар.

Кеп сөстөр.

Аш јуунадарында бир час оройызан, јыл туркунына једи-
жип болбозын.

Јайгы күн кышкы недедеге турар.

Аш јуунадар өйдө сагыш јангыс: иш тутап калбазын.

Јайгыда бүткени кышкыда керектү.

Јакылта.

Аш бойынын өйинде јуунадылар учурлу деп айткан кеп сөстөрдү база
катап кычырыгар.

Өрт.

I.

Аш кезер өйдө эр улус ла үй улус ишке јүре берген. Де-
ремнеде каргандар ла балдар артып калган.

Бир турада јаанак ла онын балазынын үч балазы арткан.

Јаанак печкени јабала, тыштанып јаткан. Чымылдар оны
тиштеп, уйуктатпай турган. Ол бажын коларткышла јабала,
уйуктап калган.

Онын уулынын Маша деп балазы (ол үч јашту болгон)
печкени ачып, балкаш аяактын сыныгына кос күреп алала, се-
некке чыккан. Сенекте дезе сноптор јаткан.

Эмегендер бу снопторды сноп буулайтан курлар эдерге бе-
летеп салган болгон. Маша кос экелеле, сноптордын алдына
салып, от күйдүрип аларга кичеенип турды. Салам күйүп чы-
гарда, кызычак сүүнип, турага киреле, базарга јангы ла үренип
алган бүдүн јарым јашту Кирюша деп карындажын јединип
экелеле, айтты:

— Көл, Килюска, мен кандый от күйдүлип алгам.

Сноптор күйүп, тарсылдап турды, Сенекке иш толо берер-

де, Маша коркыйла, ойто тура ичине жүгүрди. Кирюша бозого-го жыгылып, тумчугуң оодо соголо, ыйлай берди. Маша оны турага кийдирди, оноң экилези тактаның алдына жажынып алды. Жааназы нени де сеспей, уйуктап жаткан.

II.

Сегис жашту жаан уулчак Ваня десе тышкары болгон. Сенектен ыш чыгып турганын көрүп ийеле, ол ыш өткүрө турага кире конуп, жааназын ойгоскон; же уйкуда жаткан жаанак коркыган бойынча, балдарды ундып койгон, турадан чыга конуп, айылдарга жүгүрип, улус жууган.

Маша десе унчукпай тактаның алдында отурган; жаңыс лачинек уулчак, тумчугынын сызына чыдабай, ыйлап отурган. Ваня онын ыйын угала, тактаның алдын карап Машага кыйгырды:

— Жүгүр, күйерин!

Маша сенек жаар жүгүрди, же анда ышты ла отты өдөр арга жок болгон. Ол ойто келди. Ол тушта Ваня көзнөкти ачып, Машаны оноң чыксын деди.

Маша чыгып аларда, Ваня карындажын тудуп алала, сүйр-теди. Уулчак уур болгон, агазына туттурбай да турган. Ол ыйлап, Ваняны ийдип турды. Оны көзнөккө жетиргенче, Ваня эки катап жытылган, тураның эжигин от алып ийген.

Ваня уулчактын бажын көзнөктөң өткүреле, оны чыгарып ийерге албаданган, же уулчак (сүреен коркыганына) колдорула Ванядан тудунып, божотпой турган.

Ол тушта Ваня: «Оны бажынан тарт!» — деп Машага кыйгырды, бойы десе оны кийининен ийде салды.

Анайда озор оны тышкары чыгарала, бойлоры да чыга жүгүргендер.

Л. Толстой.

Сурактар.

1. Неден улам өрт болгон?
2. Кичинек балдар нени эткен?
3. Балдарды ла жаанакты аргадаарга кем жүгүрип келди?
4. Ваня жааназын ойгозып ийерде, жааназы канайтты?
5. Ваняны ненин учун тапкыр ла жалтанбас уулчак деп айдарга жараар?
6. Ваня Машаны ла Кирюшаны канайда аргадады?
7. Бистин ороондо кичинек балдар керегинде канайда кичеенгилеп жат?

Кеп сөс

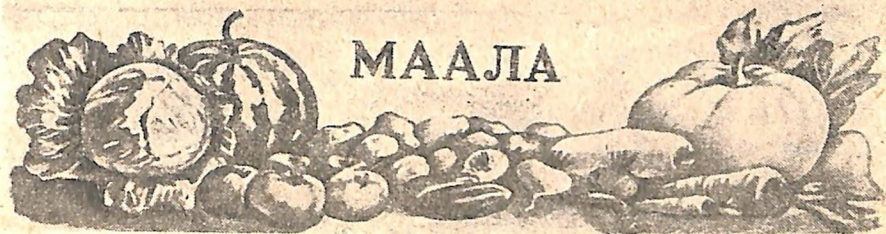
Ойын бажында от чыгар.

Балдардын площадказында.

Жакылта.

Балдар площадкада нени эдип турганын куучындап беригер.

* * *

Мааланың ажы бышты;
чалкан, морковь тудунган
ары-бери балдар баскылайт,
күнкузук сайлайт,

эмегендер свёкла жулат,
кандый јакшы свёкла!
Торт ло кызыл өдүктердий
кырада јаткылайт.

Н. Некрасов.

Табышкактар.

1. Јетен кат тонду, је бирүзинде де топчы јок.
2. Тогус кат торко тонду Толдой таадак отурат.
3. Јараш чырайлу кыс карануй јерде отурды, чачы дезе
тышкыры.
4. Армакчыда јажыл бозу јада семирет.

Сүмелү огурчын.

I.

Бистинг маалада огурчын өзүп калган, айдары јок сүмелү
огурчын, — оны отургускан Наташадан да сүмелү.

Керек мындый болгон. Садтын ончо балдары каруулчык бо-
луп иштеген јаанакка маала ажын отургузарга болужып тур-
гандар. Балдар үренди кичинек айагаштарга отургузала, онон
дезе грядкаларга отургузып тургандар. Онын кийининде дезе
јаш өзүмдерди болуштоптон сугаргылаган. Сүреен эптү: кажы-
зы ла грядкага суулу болуштоп экелеле, сугарып турар — кем
свёкланы, кем морковьты, кем капустаны.

2 Кычырар бичик, 2 кл.

17

462726149-

Балдарга да јилбүлү, өзүмдер де сүүнөт, — јакшы өзүп, чечектеп турат. Наташа ла онын үйрелери огурчындар сугаргандар. Олор огурчындардын алтын өңдү чечектерин сүреен сүүп тургандар.

Кенетийин балдарга айттылар: «Балдар, јайгы лагерьге шыйдынаар. Карагай агаштын ортозына, кумакту јараттарга, ап-ару сууга барарыс».

Балдар шыйдынарга жүгүрдилер, Наташа дезе — ончолорынан түргөн жүгүргөн, грядкада бойынын болуштобын да ундып салган. Болуштоп анайда ла артып калган.

II.

Јайдын учында балдар јанып келеле, маалага бардылар. Ой, мында канча жүзүн аш өзүп калган! Кызыл свёкла да, јажыл капуста да, сары тыква да. Огурчындардын көбин! Эмди бойындыын да, өскө дө балдардыын танып болбозын! Бастыра бүри өрүлижип калган, — кем кажызын отургускан, кем кажызын сугарган, барып тап.

Кенетийин јаанак Наташаны кычырды:

— Наташа! Бойынның огурчыныңды келип көр!

— Кайда ол?

— Бери келип көр.

Наташа көрөр болзо: грядканын үстүнде онын ундып салган болуштобы јадыры, ичинде дезе огурчын өзүп калган. Сүреен јаан, болуштоптын ичинде когус јер де артпаган!

— Көрзөн, кандый эптү јадып алган: јылу да, јарык та, чымылдар да тиштебей јат — деп, јаанак каткырат.

Балдар дезе ондоп болбой турдылар: андый јаан огурчын болуштоптын чичке оозына канайып кирип калды не?

— Наташа, а Наташа, сен болуштопто огурчынды канайып өскүрип алдың?

Наташа дезе бойы да билбей јат. Јаңыс ла колдорын јайа тудат:

— Мен нени де этпегем. Анаар ол бойы кирип алган. Мен анайып кирип болбос эдим.

Сүмелү ле огурчын! Андый огурчынды јиирге де ачынчылу. Оны грядкадан үзеле, тирү балыктарлу аквариумдар, кушкаштарлу клеткалар, когустардын ла көбөлөктөрдin коллекциялары ла кайкамчылу өскө дө немелер болгон кыпка салып койдылар.

Ончолоры огурчынды көрүп, каткырып тургандар. Ол анда сүреен чүмеркеп жадат, канайып кирип алганын дезе айтпайт. Солун ла огурчын!

Сананып көрөөр: болуштопко ол канайып кирип алган?

Сурактар ла жакылта.

1. Садтын балдары кемге, нени эдерге болужып тургандар?
2. Олор жаш өзүмдерди неден сугаргылаган?
3. Наташа ла онын үүрелери нени сугаргандар?
4. Балдарды кайдаар барарга шыйдынзын дедилер?
5. Жанып келеле, балдар маалада кандый солун немелер көрдилер? Наташанын болуштобынын ичинде не өзүп калган?
6. Жаан огурчын болуштоптын ичине канайып кирип калганын слер жартап беригер.

Школдын маалазынан.

Баштапкы сентябрь келди. Үредү башталды. Школдын маала ажын жуунадар ой жетти. Бастыра класстар маала өзүмдеринин выставказын белетегилей берди. Кажы ла класс бойынын ижи ле аярып көргөни керегинде доклад белетеди.

Выставка болор кўнде столдордың ўстўнде сары тыквалар, жажыл кабачоктор, кызыл помидорлор јаттылар.

Јаан-јаан картошкolor кызыл свёк-лала, ак ачу чалканла, сары тату чал-канла коштой јатты. Тудамдап буулаган редискалар кабачоктордың ўстўнде кы-зарып јаткылады. Шил банкаларда мыр-чактын, фасольдын, кўнкузуктын ўрен-дери кўрўнгилейт. Бис эн жаан сарызы-мак-кызыл морковьты сырагай ла иле јерге салып койдыс. Столдың ўстўндеги ончо немелерди айландыра тегерийте са-лып койгон жажыл салат јатты.

Ўренчиктер докладтарын ээчий-дее-чий кычырып турдылар.

Ўрендеген кийининде бир ай болуп редис јаанап ўзўп кал-ган деп, экинчи класстын ўренчиктери куучындадылар. Вы-ставкага омор јай туркунына экинчи катап ўскўрип алган ре-дисти екелгендер.

Бистинг ўчинчи класс морковьты канайда суйуда јулатаны керегинде бойынын ченемелин куучындаган. Бис чыгып келген морковьты бастыразын ўзўргў артыскан эмезис. Кўп морковьты јулуп салганыс. Морковьтын ортозын бис 10—12 сантиметрдег болгодый эдип суйутканыс. Кезик морковьты бис суйуда јулба-ганыс, мында бўткени оок болгон. Морковько јер једишпей тур-ган, омор бирўзи бирўзинен јемитти, чыкты, кўннинг чо-гын блаашкан. Онын учун омордың ончозынын тазылдары чичке бо-луп калган. Јулукту, јоон тазылдар бўтсин деп, морковьты суйу-да јулуп турар керектўзин бис бу ченемелдег билип алганыс. От ўлўндўр морковьты база кыстап јат, оног јемитти, чыкты, кўн-нинг чо-гын блаажат, онын учун от ўлўндўрди одоп турар керек.

Бис мырчак керегинде нени билип алганысты база айдып бердис. Мырчакты ўрендегени астамду, ненин-г учун дезе бир мырчактан чыккан ўзўмнин сабы айрыланып ўзўт. Қажы ла ай-рызында чечек болор, чечектег кабык ўзўп келер, кабыкта дезе беш мырчактан ас болбос. Јерге отургускан бир мырчактан кан-ча мырчак бўткенин бис тоолобогоныс, је оны эзенде кыйалта јок тоолоорго сўс бердис.

Сурактар ла жакылта.

1. Школдың маала ажын балдар качан жуунадып баштадылар?
2. Олор выставкага нени экелдилер?
3. Редисти балдар жай туркунына канча катап өскүрүп алгандар?
4. Балдар морковьты канайда кичеегендер, кандый түжүм алгандар?
5. Бойыгардын маалагарда морковь үрендеп, ченемел өткүригер.

Жакылта.

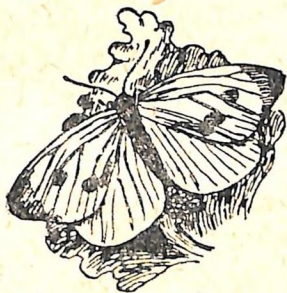
Улус тату чалканның, мырчактын, капустанын, огурчыннын, редистин, салаттын, фасольдын, согононын, помидордын, картошканын незин жип жат, айдып беригер.

Керектү сөстөр: тазылдарын, клубеньдерин, жалбырактарын, үренин, плодторын.

Капустаның көбөлөги.

Уулчак мааладан ак көбөлөк тудуп алала, адазына экелди.

— Бу сүрекей каршулу көбөлөк, андый көбөлөктөр көп өс-сө, бистинг капустаны үзе жип салар! — деп, адазы айтты.

— Бу көбөлөк андый ачап па? — деп, уулчак сурады.

— Көбөлөк бойы эмес, онын жымыртказынаг чыккан гусеница деп кичинек курттар сүрекей ачап — деп, адазы каруузын берди.

Гусеница сүрекей жимекей: онын эдип турган ижи — жаңыс ла курсак жири ле жаанап өзөри. Ол курт жаанайла, куколка боло берет. Куколка курсак та жибей, суу да ичпей, кыймык жок жадат, онын кийининде десе онын бу мындый ак көбөлөк учуп чыгар.

Кандый ла көбөлөк анайып өзөр: жымырткадан гусеница болор, гусеницадан куколка, куколкадан көбөлөк бүдөр, көбөлөк десе жымыртка салала, кандый бир жалбыракта өлүп калар.

К. Ушинский.

Сурак ла жакылта.

1. Капустанын көбөлөгүн уулчактын адазы ненин учун каршулу көбөлөк деп айтты?

2. Көбөлөк канайда өзүп турганын куучындап беригер:

а) Көбөлөк жымырткалар салып жат. б) Жымырткалардан ... чыгып келер.

Өштү ле на́йы.

Өлөннинг жалбырактарында эмесе саптарында кичинек курт-конус жүргенин көрдигер бе? Оны айкап көрөргө дө күч: онын өни торт ло өлөннинг өнндий. Ол курт-конусты тля деп адайт-тан. Ол бойы кичинек те болзо, сүреен жаан каршу жетирет. Тля өзүмдердин жулугын соруп жат, онын улам өзүмдер кургап калат.

Маалада тля капустаны, тату чалканды, шпинатты үрөп жат. Тляла тар-тыжарга күч — маалада ол сүрекей көп болуп жат. Олор капустанын жалбыракта-рына отуруп алганда, капустанын үстүне күл ургандый көрүнөт.

Самынду суула үлүштеген бөслө капу-станын жалбырактарын арчып туругар.

Тлянын өштүзи бар. Оны бойоорго на́йы эдип аларга ки-чеенип көригер. Кичинек чоокыр конустарды тудуп алыгар. Олорды таныырга жеңил. Олордын сырты кызыл, жалтыркай, толбулу. Бу — барынтычы конустар. Олор курт-конустарды жип жат. Олорды тудуп алала, маалага божодып ийзегер, олор жимекей тляны жоголтып турар.

Сурактар.

1. Статья ненинг учун «Өштү ле на́йы» деп адалган?
2. Капустанын рассадазына ла өскө дө өзүмдерге тля кандый каршу жетирет?
3. Тляла тартыжарга ненинг учун күч?
4. Маала ажына каршу жетирип турган курт-конустарла тартыжарга слер кандый иш өткүрип туругар?

Мааланын өштүлери ле на́йылары.

Чоокыр конус, капустанын көбөлөги, кара бака, тля, баарчыктар, көктөш.

Озо баштап мааланын өштүлерин, онын кийининде на́йыларын адап беригер.

Кара бака бир часка одуска жуук курттарды жоголтот.
Кара баканы өлтүрбегер!

Гусеницалар жылдын сайын көп миллион салковойго каршу жетирет. Кушкаштар ума жок көп гусеницаларды жигилеп жат. Балдар, кушкаштардын уйазын чачпагар!

Жакылталар.

1. Иштенерге керектү немелерди журукта турганы аайынча тоолоп айдых беригер.
 2. Бу немелердин кажызы маала ижине керектү?
 3. Олордын кажызы ла кандый ишке керектү?
- Темдектезе: Күрекле казар.

Кышкы помидорлор.

— Кандый андый кышкы помидорлор? — деп, слер кайкап сураарыгар.

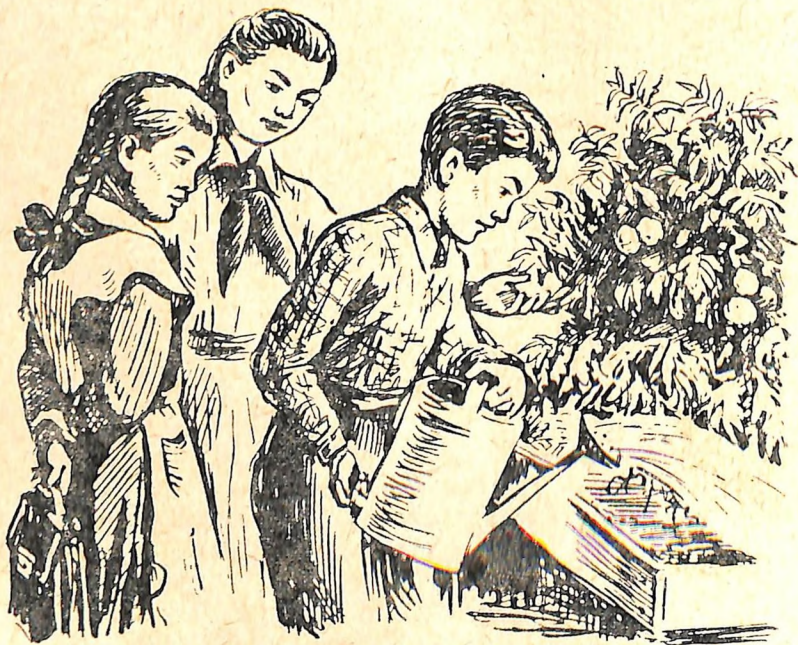
Je онызы чын. Бир школдын үренчиктери кышкы өйдө андый помидорлорды, жайгыдагызындый ок, амтанду кызыл помидорлорды өскүргилеп алган.

Керек мындый болгон. Август айдын учында үренчиктер помидордын калганчы түжүмин жуунадып алгандар. Je помидордын төстөри бир де эмеш чалдыккалак, жажыл бойынча тургулаган, оморды жулуп чачарга да ачу болгон.

— Оморды оног ары өскүреле, түжүмин кышкыда аларга ченеп көрзө кайдар? — деп, балдардын бирүзи айтты.

— Чындап та дезен! Ченеп көрөликтер — деп, ончолоры айдышты.

Керек чөрчөктө лө түрген бүдүп жат, чын жүрүмде дезе андый эмес эмей. Je айткан сөзинең жана баспас, турумкай балдар бойынын амадузына једип алар. Ол школдын балдары дезе шак андый балдар болгон.

Олор помидордын эн жакшы айрыларын ээй тудуп, јерге жаба бүктеп салдылар. Айрылардын бүктелген јеринен жаңы тазылдар чыгып келген. Тазылданган айрыларды помидордын төс сабынан айрыла, үренчиктер оморды ајагаштарга отургускылады, ајагаштардан дезе жакшы тобракту кайырактарга отургузып койдылар.

Жакшы кичееп көргөн шылтузында помидор до жакшы өзүп, чечектеп, көп ашту боло берген. Анча-мынча өй өтти, помидорлор кызарып, быжып келди. Кышкыда, тышкары шуурган шуурып, сооктор тызырап турган өйдө, бойлоры өскүрип алган помидорлорды јиирден болгой, көрөргө дө жакшы.

Сурактар ла жакылта.

1. Помидордын калганчы түжүмин балдар качан жунадып алдылар?
2. Помидордын төстөри кандый тургулаган?
3. Балдар оморло нени эдерге сананып алдылар?
4. Балдар кышкы помидорлорды канайып өскүргени керегинде айдылган јерди куучыннан табала, катап кычырыгар.

* * *

Ус колдын күчине багып,
ар-бүткен быжу кубулар.
Түндүк јаар буудай базып,
түштүк јаар картошко барар.
Түштүктен келген јиилектер
түндүк соок јерге једер.

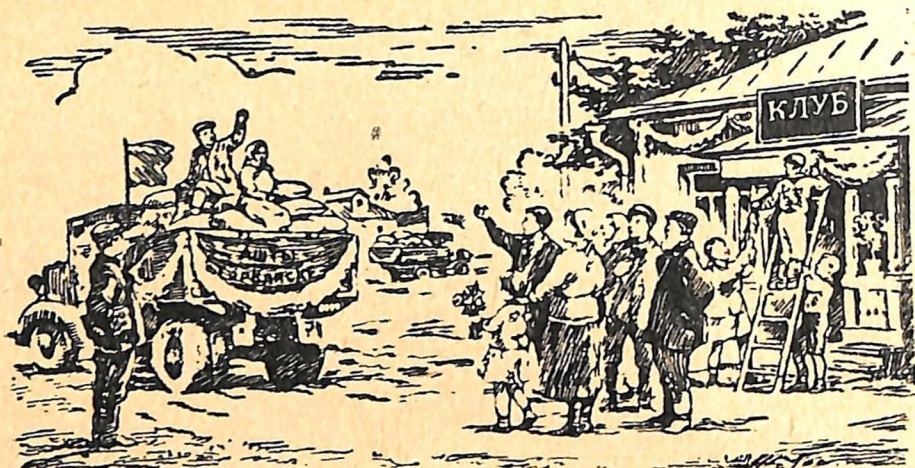
Н. А р т ю х о в а.

Калганчы обоз.

«Жаңы јүрүм» колхозтын колхозчылары нак, јөптү иштеп жадылар. Омор кыраларынан бийик түжүмдү аш жуунададылар.

Бүгүн городко калганчы обоз атанып јат. Государствого аш табыштырар планын колхоз бу да јылда өйинен озо бүдүрген.

Бойынын төрөл колхозына үренчиктер де јаан болужын јетирип турулар. Јайгыда омор кыра одоп, маала ажын сугарып, јаш малды кичееп јүргендер.

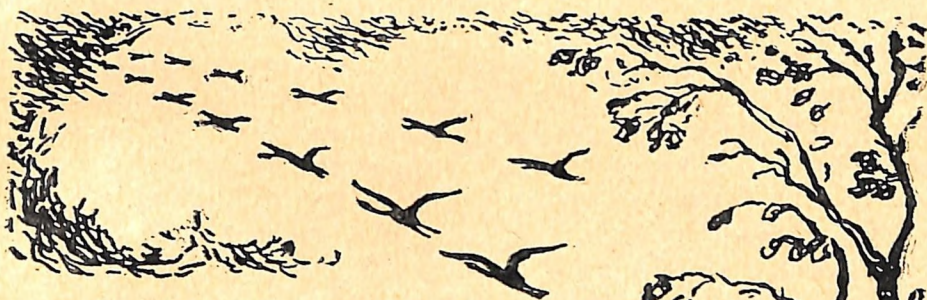

Бүгүн, городко аш тартып апараткан калганчы обозты үйде-жер күнде, озор канайып энчигип отуратан эди! Пионерлер ле ўренчиктер плакаттар, кычырулар бичип, колхозтын клубын кееркедип ле оног до ۆскө иш бүдүрип турулар. Энгирде десе озор јаан улуска аштын түжүмине учурлаган концерт көргүзип берер.

Сурактар ла жагылта.

1. «Јаны жүрүм» колхозтын колхозчылары канайып иштеп жадылар?
 2. Озор кыраларынан кандый аш жуунададылар?
 3. Городко кандый обоз атанат? Нени тартып апараткан обоз?
 4. Балдар төрөл колхозына, јаан улуска канайып болужып турганы керегинде куучындап беригер.
-

К Ү С.

Күстин башталганы.

Уйкулу кыраның үстүлө
өлөнниң тоозыны учат.
Кажы ла көзнөк алдында
белелер кызарып турат.
Пөтүгештер эртен тура
тунгак үндериле эдет.
Тамыраган оок жаңмыр
күстин күндериле келет.
Жер сүрерге атанып,
тракторист кожондойт.
Күски байрамга шыйдынып,
ижиле улус оморкойт.

А. Твардовский.

Кеп сөс.

Лас чечегиле жараш, күс түжүмиле жараш.

Кедип учар алдында.

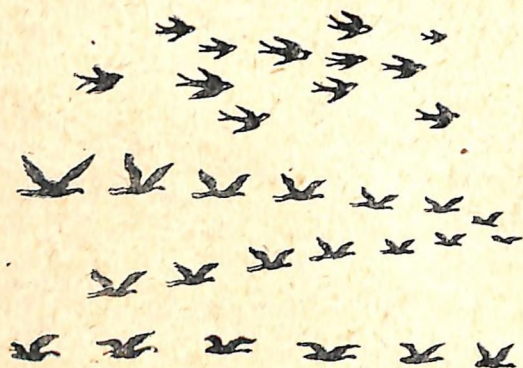
Кўс жууктап келгенде, көп куштар үүрлежиپ, бойына курсак бедреп, агаштарла, јаландарла учулап јүрет.

Үүрге канча ла кире көп куштар кожулганы јакшы. Јүс эжер көс оштүни каруулдайт, јүс чокуш табаруны кайра согорго белен. Оштүни эн озо көргөн куш чыйкылдап, ончолоры туш-башка качсын деп, сыгырып ийет. Бирүзи јеткерге кирзе, өскөлөри тал-табыш чыгарат.

Үүрде бойынын ээжизи бар: бирүзи ончолоры учун, ончолоры бирүзи учун.

Јакылталар.

1. Үүр куштарда кандый ээжилер барын тоолоп айдып беригер.
2. Карлагаштар, турналар ла кастар канайда учулап турганын айдып беригер:

Карлагаштар ...
учуп барат.

Турналар ...
учуп барат.

Кастар ... учуп
барат.

Керектү сөстөр: чубажып, толукталып, үүрлежип.

Турна.

I.

Вованы карган таадазы сары тагда ойгосты.

— Тур, капшай тур! Көрзөн, кандый айылчылар биске једип келген! Туку-туку ол — деди.

— Ол турналар — деп, таадазы айтты. — Турналар. Көрзөн, јылу јерлер јаар баргылап јат. Јолой бистин јаныстагы саста амырагылаган.

— Слер, таада, мени эмеш эрте не ойгосподоор? — деп, Вова айтты. — Мен көрбөгөм...

Турналар десе сыраңай жабыс учуп брааткандар.

— Колхозтын кыразына отура бердилер! Анда жуунадылбаган сноптор бар — деп, таадазы чочый берди. — Ашты жигилеп салар, чыгым болор... Акыр, мен оларды мылтыктаң үркүдип көрөйүн!

II.

— Акыраар, таада, атпагар — деп, Вова шымыранды. — Мен оларды эмеш көрүп алайын.

Вова арба үрендеген кыра жаар жүгүрди. Ол жуукага тоголонып түшти, анда десе уактар, тегенектер, чалканчак... Оноң ары Вова жылып барды. Чик, чик, чик! — деп табыш угулды. Онызы арба чокып турган турналардын чокуштары тарсылдаганы.

Вова уактардын ортозынаң бажын көдүрип ийди, — онын жүреги торт секирип тургандый болды.

— Турналар бу! Кандый жуук, кандый кайкамчылу куштар!

Буттары, буттары дезе — узун шыйдамдар ошкош! Куйруктары быйраш.

Кенетийин бир турна кыйгырып ийди. Турналар ончозы канаттарыла согунып ийдилер. Кезик турналар учуп чыктылар, кезиктери учарга турдылар.

Бу тушта Вова жуукадан чыга коноло, үүр жаар жүгүрди.

III.

Турналар турган ла жеринен учуп чыкпайтан. Баштап секирип жүгүргилейт. Бир турна жүгүрип браадала, болчоктоп салган ашка тужакталып калган. Ол тужактап турган аштан айрылып ла аларда, Вова оны будынан тудуп алды.

Турна тап этти. Вова жыгыла берди, чагчактарын сыйра тартып алды, је турнаны божотподы.

— Тудуп алдым, тудуп алдым!

Турна дезе Вованын мандайына кенетийин чокып ийди. Вованын көстөри торт карануйлай берди. Вова турнанын чокужынан тудуп аларга сананды. Турна дезе онын сабарларына чокып ийди, онон бойынын сүүри тумчугыла келишкенче ле чокый берди...

IV.

— Капшай, таада! Капшай! — деп, Вова кыйгырды.

Таадазы жүгүрип келди, турнаны канаттарынан тудуп ала-ла, айтты:

— Ол сени өлтүрө де чокып салар эди. Көрзөн — көзинди арай ла ойбогон. Будын божотсон. Мен тудуп турум.

Турна эптенип алала, өбөгөнди база чокып ийди.

Карган өбөгөн пиджагын чечип, турнанын бажын ороп ийди.

— Эмди ол јобожый берер — деп, өбөгөн айтты. — Је, турнаңды айылыңа апар.

V.

Пиджактын алдынан турна кенетийин комудалду үнденип ийди. Учуп брааткан турналар база анайда үнденип ийдилер.

— Көрзөн, јакшылажып турулар — деп, өбөгөн айтты. — Куштар да болзо, билгилеп јат...

Вованын жүреги сыстай берди. Ол өрө көрди. Турналар толукталып алып, ыраакта учуп брааттылар. Жаңы чыгып келген күннинг чогына олордын канаттары кыскалтып өңдү көрүнөт.

Вова айтты:

— Таада, онын нөкөрлөри жүре берер бе?

— Жүре бербей база.

— Таада, бу турнаны божодып ийзе кайдар?

— Айдарда не туткан? — деп, таадазы кайкады. — Онон кандый шыра көргөн, ого жүк деремнеде улуска көргүссен.

— Кийининде ол нөкөрлөрине једижип болбос.

— Је бойын бил. Сен тудуп алган, куш сенин.

— Таада, божодып ийелик, барзын ол.

VI.

Вова турнанын бажынан пиджакты алып ийди.

Баштап тарыйын турна кыймык јок турды, онон ичкери секирип ийди, канаттарыла тын талбып ийеле, учуп чыкты, куркулдап, бойынын үүрининг кийининен түрген уча берди.

Вова оны ээчий узак көрүп турды.

— Тенегеш! — деп, таадазы кимирендi, бойы дезе Вованын бажын эрке сыймап турды.

Н. Быльев.

Сурактар ла јакылталар.

1. Таадазы Вованы ненин учун эрте ойгоскон?
2. Турналар керегинде: олордын буттары, куйруктары кандый керегинде — бичигенин такып кычырыгар.
3. Вова турнаны канайып тудуп алды?
4. Вова оны ненин учун божодып ийди?
5. Таадазы Вованын бажын ненин учун эрке сыймады?
6. Куучыннын кажы ла бөлүгине бажалыктар талдап алыгар: «Турналар арба јулмаштап турулар»; «Турна бойынын үүрининг кийининен түрген уча берди»; «Вова турнаны будынан тудуп алды»; «Турналар колхозтын кыразына отурдылар»; «Турналар јакшылажып турулар»; «Карган өбөгөн турнаны канаттарынан тудуп алды».

Күскиде.

Кап-карангуй күски түн.
Чугулданып салкын келет.
Куулар түниле табышту
кунукчыл тууларды эбирет.

Саргарган кайыгнын жалбырагы
салкынга учуп, эжикке келет.
Күски жаңмыр атыйланып,
көзнөкти чукулду тизиредет.

Уйазын карлагаш түнүкте
узун кышка таштады.
Ўзүги жоктон аркада
үкүлөр эдип кунукты.

Л. Кокышев.

Жакылта.

Куулар керегинде, кайыгнын жалбырагы керегинде, күски жаңмыр керегинде, карлагаш, үкүлөр керегинде канайда айдылгашын кычырыгар.

Ачап чай.

(Чөрчөк)

I.

Сары күс келерде, камык куштар кара жыштыг жаказына жуулдылар. Олорго эмди жылу жерге барар ой жеткен. Жети күннинг туркунына жуулуп, бой-бойлорын кыйгырыжып турдылар.

— Ончозы мында ба? Көдүрө жуулган ба? База кем келбеген? Анайда жоктонып келерде, жаным чай жок болды.

II.

Мүркүт жаш күртүкке чайды барып экел деп жакылта берди. Күртүк канадыла сыгырып, койу мөштү өзөккө једип келди. Көрөр болзо: чай мөштөрдиг төзинде түшкүн тобого терип, оны сайлап, јыргап јаткан эмтир.

— Күндүлү најым чай! Бис ончобыс јылу јерге барарга жуулдыс. Слерди јетинчи күн сакып јадыс.

— Је-је, тегин јерге балырашпагар! Јылу јерге барарга мендеш жок. Мындагы кузуктын көбизин көр! Андый көп курсакты таштап ийеле, канайып баратан?

Күртүк ойто кара јыштын јаказына једип келди.

— Чай кузук чертип отуры, учарга бир де кичү мендеп турганы жок — деп, күртүк мүркүтке айтты.

III.

Экинчизин мүркүт түрген учушту карчааны ийди. Карчаа јаан јышка једеле, тегери түбинен көрүп турар болзо, чай жоон мөштинг төзинде кузук чертип, чокужын тазырадып, кыјырадып отуры.

— Ой, чай, јылу јерге барар өй јеткен!

— Болор, болор, тегин јерге мендебегер! — чай кыјырап чыкты. — Сондобозыс. Узак јорукка баргалакта, эмеш ажанып албай.

Адакы-учында мүркүт чугулданала, канча куштарды баштап, јылу јерди көстөп учуп ийди.

IV.

Чай дезе кузукты база јети күн чертти. Сегизинчи күнде јаан үшкүрди, чокужын канадына јазап арчып алды.

— Жок, көдүрө кузукты јиирге күн јетпес туру — чай бойына айтты. — Тийиндерге, артыспаганча болбос јат.

Ол кара јыштын јаказына учуп келди. Бу не болгон?

Мөштөрдиг бүри ончозы јерге төгүлип калган, ончозы куушыйдам будактар сыгырыжып тургулады. Ол кайткан дезе, канча куштар эки неделеге чайды сакып отуларда, үзе јигилеп

салган эмитир. Агаштардын төзин көрөр болзо, торт ло кар ош-кош апагаш. Онызы не дезе, он төрт күнге канча куштар чайды сақып отурала, канча јунын төккөн эмитир.

Чай ачу-корон ыйлады, чокужын кыјыратты.

Ол төккөн изү јаштан улам чайдын көзи эбиреде кызарып калды.

Сурактар ла јакылталар.

1. Куштар кайдаар учуп барарга јуулыжып алдылар?
2. Кандый куш келбей артып калган? Ол нени эдип отурган?
3. Чайды барып экелерге мүркүт баштап тарыйын кандый кушты, экинчизин кандый кушты ийди?
4. Учы-учында ачап чайла не болды?
5. Кажы ла бөлүкке бажалык сананып алыгар. Чөрчөкти куучындап беригер.
6. Бирүгер автор, бирүгер күртүк, бирүгер чай, бирүгер карчаа болуп чөрчөкти кычырыгар.

Бијечи тўлкў.

(Анчынын куучыны.)

1.

Кандый јаман күн! Јаңмыр, балкаш, соок! Мындый күнде киленкей кижии ийдин де айылдан чыгарбас.

Мен де бойымнын ийдимди божотпоско сананып алгам: айыл ичинде јылынып отургай. Бойым да чыкпаска тургам. Је мындый күнде ан-куш нени эдип турганын көрөргө јилбүлү.

Мылтыгымды ла бинокльды алып, жылу кийинеле, бөрүгимди кептей кийип, ары болдым.

Деремненин учына чыгып ла келеле, көрөр болзом — түлкү! Чычкандап жат — чычкандар тудат. Ажын кезип койгон кырала жемзенип жүрет, белин коркойтып, бажын, куйругын жерге жаба тудуп алган, торт ло карамыс ошкош!

База ла көрзөм, жадып алды, кулактары түп-түс — жылып барды: жаланнын чычкандарын сезип ийген ошкош. Бу өйдө чычкандар ичегенинен улам сайын чыгып, кышка аш белетеп турат.

Кенетийин түлкү кийин тамаштарына туруп чыгала, алын тамаштарыла, тумчугыла жерге түртүлүп, сыйрас этти, санг өрө кара болчок неме — чычкан учуп чыкты. Түлкү тиштерин ырсайтып, оозын ачала, чычканды жерге түжүрбөй тудуп алды. Чайнабаган да, бүткүлинче јудуп ийген.

Кенетийин бијелей берди!

Төрт будыла секирип турат. База көрзөм, жаңыс кийин буттарыла секирет, цирктеги ийт чилеп: өрө-төмөн, өрө-төмөн! Куйругын буландадат, кичеенгенинен тилин де чыгарып алган.

Мен балкашка жадып алып, узак ајыктап јаттым. Кулагым торт жерге жаба — онын тамаштарыла тибиреткенин тындайдым.

Је незин бијелейт — оңдобойдым! Мындый јут күнде јүк ле үйде, жылу кургак ичегенде, отурбай. Ол дезе нени кылынбайт деер, буттарыла тук-тук! тук-тук! эдип турат. Бойы дезе төмөн көрөт. Нени-нени көрүп ийди эмеш пе?

Мен бут бажына туруп чыктым. Түлкү мени көрүп ийеле, үрүп ийди, коркыган бойынча тилин тиштеп алган болгодый. Јыраалар ортозына сурт эткенин лаптап көрбөй дө калдым!

II.

Мен кырала, түлкү чилеп ок, буттарым алдына көрүп бардым. Сонуркап көргөдий бир де неме јок: јанмырга јилјиреп калган јер, аштын кызыл-сары төстөри.

Мен база, түлкү чилеп, жадып алдым: нени-нени көрүп алар болорым ба?

Көрзөм: чычкандардын ичегендери көп эмтир. Уксам: ичегендеринде чычкандар чыйкылдажат.

Мен өрө туруп чыгала, түлкүнинг бијезин бијелей бердим! Јаңыс јерде секирип, буттарымла тибиредип турдым, јүк ле тилимди чыгарбадым.

Коркып-чочып калган чычкандар јердинг алдынан мантажып чыкканын көргөн болзогор! Ары-бери мантажып, бирүзи бирүзине табарып, чыйкылдажып турат...

Түлкүнинг кандый керегин үрегенимди жаңы ла оңдодым. Чычкандарды јыргадарга бијелеген эмес, оларды ичегендеринен сүрген эмтир.

Мында ол макалу тойлоп алар эди!

Эрикчил јут та күнде сүүнчилү ле јилбүлү көп немелер болотон эмтир.

Мен жаңмырды да, соокты да ундыйла, оноң ары бардым. Ийдиме де киледим: мен оны тегин јерге үйде артыргам. Бараксан эмди јылуда айыл ичинде отурып јат. Ого сүреен эрикчил болор!

Н. Сладков.

Сурактар.

1. Куучында јылдын кандый өйи керегинде айдылат? Күн кандый болгон?
2. Аңчы баштап тарыйын нени эдерге турган, оның кийининде нени сананып алды?
3. Кырада ол нени көрүп ийди?
4. Түлкү кырада нени эдип жүрген? Ол нениң учун бијелеп турды?
5. Түлкү керегинде слер кандый кеп сөстөр билеригер, айдып беригер.

Јаланда чамча канайда өскөн.

I.

Адазы оок јалтыркай үренди ууштап, јаланга чачып турганын Таня көрөлө, адазынан сурады:

— Ада, слер нени эдип туругар?

— Күдели чачып турум, кызычагым, өзүп чыкса, сеге ле Васюткага чамча болор.

Чамча јаланда өскөнин качан да көрбөгөм деп, Таня сананды.

Эки неделениң бажында јаланг јажыл торко өлөңглө бүрке-лерде:

«Менде андый јакшы чамча болгон болзо» — деп, Таня сананды.

Таняның энези ле эжелери күделини одоорго бир-эки катап барып жүргендер, олар жүрген ле сайын Таняга мынайда айдып турдылар:

— Сенде јакшынак чамча болор!

База бир канча недеде өтти; кырадагы өлөң көдүрилип чыкты, чанкыр чечектер көрүнди.

«Вася карындажымнын көзи андый, же андый чамчаны мен кемде де көрбөдүм» — деп, Таня сананды.

Күделинин чечектери түжүп каларда, олордын ордында жажыл болчоктор көрүнүп келди. Күделинин болчок баштары кызарып, кургап каларда, энези, Таня ла эжелери бастыра күделини тазылыла жулуп, сноптоп буулайла, кургадарга тургузып салдылар.

II.

Күдели кургаган кийининде онын баштарын кезип ийдилер, онын соңында бажын кескен снопторды сууга салала, суунун үстүнө кайкалабазын деп, үстүнө таштарла базырып койдылар.

Таня онын чамчазын сууга канайда чөңдирип турганын кунукчыл көрди. Эжелери ого база ла айттылар: «Сенде, Таня, жакшынак чамча болор!»

Эки неделенин бажында күделини суудан чыгарып, кургада, идиргенде досколо соктылар, онын кийининде тышкары, күделинин сөөктөри туш-башка чачылганча, кактадылар. Кактап божойло, торкодый жымжак болгончо, темир таракла тарандылар. «Сенде жакшынак чамча болор» — деп, эжелери база ла катап Таняга айттылар. «Же бу кандый мындый чамча? Бу Васянын чачтарына түнгей, чамчага түнгей неме эмес эмтир» — деп, Таня куучынданып турды.

III.

Узун кышкы энирлер келди. Танянын эжелери күделини таракка илип алала, оноң учуктар ииргиледи. «Учуктары бу, чамчазы кайда?» — деп сурак Таняга амыр бербей турды.

Кыш, жас, жай өдө берди — күс келди. Адазы туранын ичинде кеден соготон красча деп агаш тургусты, ого иирген учуктарды керий тартала, эжелери кеден соктылар. Челнок учуктардын ортозыла түргөн-түргөн жүгүрип турды, учуктардан канайып кеден болуп турганын Таня бойы жангы ла көрди.

Кеден бүткен кийининде, оны карга жайып, соокко тонургылады, жаскыда дезе оны өлөнгө жайып, үстүнө суу чачып турдылар.

Боро кеден ак өңдү боло берди.

База ла кыш келди.Энези кеденнен чамчалар кести. Эжелери чамчалар көктөп, байрам күнде Таняга ла Васяга, кар ошкош, апагаш чамчалар кийдирип бердилер.

К. Ушинский.

Жакылта.

Танянын төрөөндөри күделини канайда өскүргенин, канайда иштегенин ле күделиден кеденди канайда эдип алганын куучындап беригер.

Күделини эмди канайда өскүрүп ле иштеп жат.

I.

Азыйда улус күделини өскүрүп, кеден согуп аларга узак ой өткүрүп, көп күчин салатан — озор ончо ишти машина жокко, колло бүдүретен.

Эмди колхозчылар күделинин бай түжүмин жууп алгылайт, ойди ле күчти дезе, озогызына көрө, ас кородот.

Танянын адазы бойынын кыразын арык ат жеккен коомой салдала сүретен, үренди кырага ууштап чачатан. Эмди колхозтор жаландарын тракторло сүрүп жадылар. Тракторго бир канча салда колбоштырып жат. Күделини дезе тракторго колбоп койгон сеялкала үрендегилейт.

Танянын адазынын кыразында күдели текши өзүп чыкпайтан, кезик жерде койу, кезик жерде бир де неме жок: оны одоорго до күч болгон.

Колхозтын жаландарында күдели түс жолдорло өзөт. Жолдордын ортозында өскөн от өлөнди одоорго до эптү. Балдардын чанкыр көстөриндий чечектү бийик жажыл күделиле бүркелген жалангарды көрөргө дө жараш.

Жайдын учында колхозчылар күделини жуунадып жат.

Аңылу машина күделинин болчок баштарын сабынаг үзүп, күделинин үренин от өлөнгө арутап турат.

Күделинин сабын жымжада кактайтан база өскө көп немени билер керек.

Күделинин бай түжүмин жунадып аларга, эрчимдүү иштеер керек.

Бийик түжүм аларынын атту-чуулу устары бисте жылдан жылга там ла көптөйт.

II.

Танянын энези ле эжелери күделини таракка илип, учук ииретендер. Иш уур болгон. Түн-түш ииргилейтен. Күскиде ле кышкыда учук иирер керек, эрте жаста дезе кеден согор керек болгон. Очомик отту туранын ичинде ииргилеп, уйуктабаска узун кожондор кожондогылайтан, Эмди дезе иирерге белетеп койгон күделини озо баштап учук иирер фабрикага, онын кийининде кеден согор фабрикага аткарып жат.

Кеден согор улус жап-жарык туранын ичинде жаңыс өйдө бир канча машиналарла иштегилейт. Озодогы агаш станокло сок-конына көрө, кеден согор эмдиги машиналар бир канча катап түрген согот.

Бастыра Совет ороонго керектүү кеденди фабрикалар сүреен көп согуп чыгарат.

Сурактар.

1. Күделини эмди канайда өскүргилейт?
2. Кеден согорго оны канайда белетеп жат?
3. Кеденди эмди канайда согуп жат?

Күс.

I.

Кара јинјиле кееркедилген быјыраш арчын карды сакын болбой туру.

Бир неделенин туркунына картошконун бүүри, отко күйген чилеп, жыгыла берди.

Түшкен жалбырактардын ортозынан подосиновик деп меш-келер ка-јаа кызарып көрүнөт. Оны кезип ийзен — тазылы карара берер. Агаштын жылу көндөйине тийин тирүү, козур кузук тажып, күски соок жанмырларга белетенип алган.

Туранын көзнөктөри терлейт, салкын дезе там ла көптөт, тыгыда согуп турат.

II.

Колхозчылар кыралардан калганчы картошканы жуунадып алгандар.

Орой күсте маалаларда капустанын ак-жажыл өңдү уур болчокторын кезип турулар.

Агаштын жаказында беле кызарып турганча. Маалада баланын ачу жиилектери, жаркынду жинжи чилеп, көрүнүп туру.

И. Соколов-Микитов.

Сурактар.

1. Орой күсте ар-бүткен канайда кубулат?
2. Орой күсте мааланын кандый ажын жуунадып жат?

Жагылта.

Бу журуктар аайынча куучын сананып алыгар.

Кышкы айылчылар.

Будактарда жалбырак та жок, жерде жажыл өлөң дө жок.

Күнди тудуш боро булут бөктөп ийди. Күн көрүнбей калды. Куштардын үни угулбай барды. Тегериден үлүш кар түжет. Куштар жажына бердилер — чек жок болуп калгандый.

Агаш ортозында тым. Боро кар карарып калган агаштарга, буурайып калган жерге уур түжет. Жерде жалбырактар чирип жат.

Кар там ла тыгыда жаап жат. Ак кар агаштардын кара будактарын, жерди бүркеп ийди...

Кеткин куштардын калганчылары бойынын чыккан јеринен түрген баргылайт, биске дезе ыраак түндүктен кышкы айылчылар келгилейт. Ол төжиндеги јунгы кыскылтым өңдү кызылтөштөр. Олор јайгыда түндүкте уйалагандар. Анда кышкыда сүреен соок болотон учун, олорго бистин јерде јылу деп билдирет. Кызылтөштөр беленин јиилектерин ле өскө дө јиилектерди јигилейт.

Јакылта.

Бистин јерге кандый куштар, кайдаг, ненин учун учуп келет, куучындап беригер.

Себиске ле Чымалы.

(Басня.)

Секирип јүрген Себиске
кеен јайды кожондоп өткүрди;
ары көрөлө, бери көргөлөктө,
кыштын соогы једип келди.

Ак јаландар ээн калды;
јайдын күндери түгенди,

алдына кирип, аш табатан,
јадып алып амырайтан
јалбырактар кургады.

Кыштын корон соогыла
ачанаа-түбек кожо келди;
Себиске эмди кожондобой
барды;

ач ӧзӧккӧ кожон, ыргал
кемнин сагыжына киретен
эди! —

Ал санаага Себиске тӱшти,
Чымалыга јӱк ле јетти,
Чымалыны јайнай берди:
— Қайран кудагай, аргада!
Быйан јокко артырба,
јаскы кӱндер келерине јетире
Мени азыра, чеберле!

— Сӧстӧринге кайкайдым мен:
Јай ӧйинде иштедин бе сен?—

Чымалы оноң сурады.
—Иш сагышка кайдан кирзин?
јымжак ӧлӧн ӱстӱнде
кожон, ыргал болды бисте,
бажым канайып айланбазын.

— Айдарда, сен...—Мен санаа
јок
јай чыгара кожондоп јӱргем.
— Кожондогон? Ол до керек:
эмди барып бијеле!

И. Крылов.

Сурактар ла јакылта.

1. Себиске јайды канайда ӧткӱрди?
 2. Кыш келгениле ол не јок артты?
 3. Себиске чымалыга не керектӱ келди?
 4. Бойының јайгы јӱрӱми керегинде ол чымалыга нени куучындады?
 5. Чымалы ого кандый каруу берди?
 6. Берилген эрмектерди басняның келишкедий сӧстӧриле солыгар:
 - а) Себиске јайгыда ыргалду јаткан, кыш башталганын сеспей калган.
 - в) Себиске эрикти, кунукты.
-

Школдо.

Январь айда эртен тура
кардын омок чыкырты угулат—
бистин төрөл орооныста
балдар школго мендеп барат.
Ару классын балдар сүйт,
үренип кычырып отурат,
вожатыйла кезикте
келер ойди санаага алынат.
Ийде-күчтү, кеен-јараш
Төрөлинин сүйнчизине
баштапкы ла күндерден ала
балдар јакшы үренер.

Н. Забила.

Ўредүчи.

(Советский Союзтын үч катап Геройынын И. Кожедубтын эске алынганынан.)

Мен ол күнди качан да ундыбазым.

Сүреен тын салкынду да, соок то күн болгон. Мен тан јарыгалакта ойгонып келгем. Туранын ичи сырагај карануй болгон, печкенин оозында энем нени де иштенип турган. Бу күнде мени ойгоспоско сананып алган ошкош. Ол меге килеген болор. Јети јашту уулчакты мындый јаман күнде школго ийерге јараар ба? Энем менин сөзиме јүк арайдан ла јөпсинди. Ол

менле блаажып турала, божодып ийди. Мен тожонтып калган тепкишти төмөн тоголонып түжеле, тыныш та алынбай жүгүрдим. Карлу салкын жүзиме согуп, тумчугымды, жаактарымды ла кулактарымды ужыдып турды.

Анайып школго једип келдим. Школдын трубазынан ыш чөйилип турган, көзнөктөринен дезе бир де неме көрүнбейт — кажайа тонуп калган.

Кирнестеге чыгала, эжикти тартсам — бөктү эмтир. Школго барар јолдо до бир де ис јок. Байла, бир де кижиге келбеген. Мен соокко тонтоныма ла ачынганыма ыйладым. Кирнестеде ыйлап турдым. Кенетийин эжик ачылды, бистинг үредүчи Нина Васильевна чыгып келди. Бир колыла бажындагы пладын тудуп, экинчизиле мени кучактап, айтты: «Не болды, Ванюша? Сени кем тарындырды? Мындый соокто школго не келдинг, бүгүн бис үренбей жадыс ине».

Мен дезе унчукпай, јангыс ла өксөп турдым.

Үредүчи көзимнинг јажын арчыйла, мени бойынын туразына јединип апарган. Анда менин бөрүгимди ле тонымды чечип, кенетийин колдорула чабынып ийди: «Ой, Ванюша, сенин кулагын ужып калган эмтир!» Тышкартына чыга жүгүрүп, кар экелеле, менин кулагымды изигенче ле јышкан. Онын кийининде мени столдын јанына отургузып, изү чай экелеле, чаазынга орогон узун конфет берген.

Чайды ичип аларымда, Нина Васильевна мени печкенин јанына отургузып, көп јурукту калын бичик береле, айтты:

— Је, сен бүгүн школго јангыскан келген болзон, мен јангыс сени ле үредерим. Сен — менин бастыра классым!

Ол бичик те, бичиктеги јуруктар да эмди менин сагыжыма кирбейт. Бу керек удаган өйдө болгон ине! Нина Васильевнанын айылында меге сүреен јакшы ла болгоны сагыжыма кирет. Шуурган токтогончо, бис оныла кожо кычырганыс, бичигенис, тоологоныс.

Мен ле менин үредүчим ортодо бек најылык ол күннен ала башталган.

Сурактар.

1. Энези уулчагын школго ненин учун божотпоско турган?
2. Школго уулчак канайда једип алган?
3. Школдын кирнестезинде уулчак ненин учун ыйлады?
4. Ол күннен ала уулчак үредүчизиле ненин учун анчадала тын најылашкан?

Ырысту салым.

Школго кичинек уулчак келди:
турганы ла јети јаш!
Јүзин көрзөн — кемзинчек аайлу,
көзи дезе — керсү, јараш.
Школдын эжиги ого ачык.
«Кирип үрен» — деп, энези јакыйт.
Уулчак киргени — баштапкы класс.
Қанча класстар оны сакыйт!
Қийис чөйилер, кижии өзөр.
Уулчак јаанаар — сагыш кожулар.
Улус оны эмди үренчик дешти.
Јаанап келзе, канайда адаар?
Айса, инженер дежер, айса, поэт дежер,
айса, геолог болуп ол үренер,
јердин алдын ла үстин шиндеп,
тузалу немелер бедреп јүрер.
Қем оны билер? Билерге күч.
Јаанап ла келзе, көрүнер.
Је поэт ажындыра сезет:
Ырысту салым ого берилер.

С. Суразаков.

Коллектив дегени не?

Үренчик урокто үредүчиден сурады:

— Коллектив дегени не?

— Сақып ал, уроктын кийининде јартап берерим — деп, үредүчи айтты.

Уроктор божой берерде, класста отурган балдар ончозы үредүчиле кожо чыгып, школдын эжигинде јаткан карды күреерге бардылар. Иш јыргалду, нак болгон. Кезиги күртти күректерле күреп, кезиги карды колчанактарла тарткылады.

Балдар күректерин кирнестенинг јанына салып койоло, буттарының карын кактап аларда, үредүчи мынайда айтты:

— Јакшы иштедиси! Бу иш јангыс кижиге бир күнге једер эди, бис ончобыс кожо дезе бир часка бүдүрип койдыс. Улустың бириккенин коллектив деп айдар.

— Айдарда, коллектив дегени бис пе? — деп, үренчик сурады.

— Эйе, бис — школдын иштеер коллективи. Заводто дезе ишмекчилердин коллективи иштеп јат. Улус кожо биригип иштегенде, «олор коллективно (өмө-јөмөлө) иштеп јат» — деп айдыжат. «Колхоз» — «коллективный хозяйство» — деген сөсмынан табылган.

Сурактар ла јакылта.

1. Балдар школдын эжигинде јаткан карды күрегени керегинде кычырыгар.
2. Өмө-јөмөлө иштегени јаныскан иштегенинен ненин учун јеңил ле түрген?
3. Слер кандый коллективный иштерде туружып туругар?

Кеп сөстөр.

Өмөлү иш өчпөс учурлу.

Өмөлөжип иштегенинде қөн-бөкөн јок.

Адазы ла уулдары.

(Б а с н я.)

Адазы уулдарына јөптү-нак јуртагар деп јакарган; олар дезе адазынын сөзин укпай турган. Бир катап адазы јалмуур экелдиреле: «Оны сындыраар» — деген.

Уулдар канча ла кире чырмайза да, је јалмуурды сындырып болбогон. Ол тушта адазы јалмуурдын буужын чечип ийеле, бир чырбагалдан сындырыгар деди.

Уулдар чырбагалдарды бирден јеңил сындырып койдылар.

«Слер база андый: јөптү-нак јуртаар болзоор, слерди кем де јеңип болбос; керижип, башкаланып турар болзоор, слерди кандый ла кижии јеңип салар» — деп, адазы айтты.

Л. Толстой.

Сурактар ла јакылта.

1. Адазы уулдарына нени јакарган?
2. Карындаштар канайып јуртаган?
3. Олар јалмуурды ненин учун сындырып болбодылар? Канайып сындырып ийдилер?
4. Адазынын калганчы сөстөрин база катап кычырыгар.

Көк жалбырактар.

Катяда эки жажыл карандаш бар болгон, Ленада десе бир де жажыл карандаш жок.

— Меге жажыл карандаш берзег — деп, Лена Катядаг сурады.

— Энемнег сурап угайын — деп, Катя айтты.

Эртезинде эки кызычак школго келди.

— Энег жөпсинди бе? — деп, Лена сурады.

Катя десе үшкүрип ийеле, айтты:

— Энем жөпсингени жөпсинген ле, же мен агамнаг сурабадым.

— Же канайдар, агамнаг база сурап ук — деп, Лена айтты.

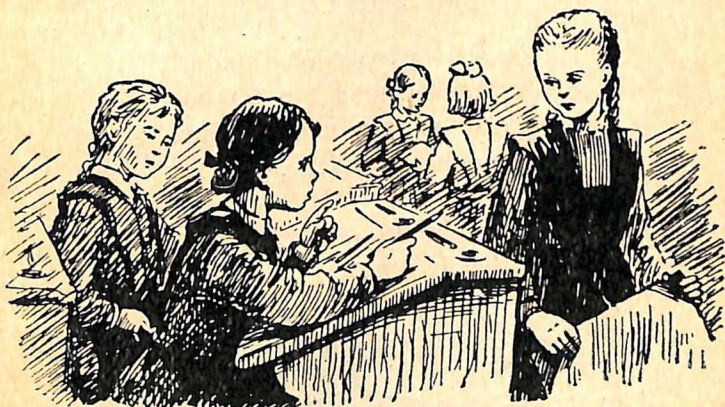
Катя эртезинде келди.

— Же канайтты, агам жөпсинди бе? — деп, Лена сурады.

— Агам жөпсингени жөпсинген ле, же сен карандашты сындырып салар болорыг деп коркып турум.

— Мен араай будырым — деп, Лена айтты.

— Же, карандашты учаба, тыг жаба баспа, оозыга сукпа, көп жураба — деп, Катя жакыды.

Лена айтты:

— Мен жүк ле агаштардыг жалбырактарын ла жажыл өлөңди жураарым.

— Көп жураарга турган эмитиринг — деп, Катя айтты, бойы десе кабагын жуурат.

Лена Катя жаар көрөлө, туура басты. Карандашты албады.

Катя алаң кайкап, онын кийининен жүгүрди.
 — Же, сен кайттын? Алзан!
 — Керек жок — деп, Лена каруузын берди.
 — Сенин агаштарыннын жалбырактары не көк өңдү, Леначка? — деп, үредүчи урокто сурады.
 — Менде жажыл өңдү карандаш жок.
 — Сен үүренген не сурап албадын?
 Лена унчукпады. Катя десе кып-кызыл боло береле, айтты:
 — Мен карандашты ого бергем, ол десе албай жат.
 Үредүчи кызыкчактардын экилези жаар чике көрөлө:
 — Беретен немени кижиге алгадый эдип берер керек — деди.
 В. Осеева.

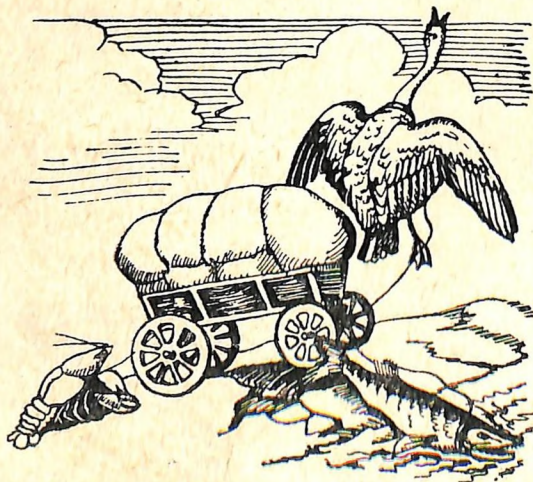
Сурактар ла жакылта.

1. Лена жалбырактарды ненин учун көк карандашла будыган?
2. Лена Катядаң карандашты ненин учун албады?
3. Катянын, кандый кылыгы слерге жарабай туру? Нөкөрлөри Катяны жакшы көрөр бө?
4. Катянын, Ленанын, үредүчинин, автордын айткан сөстөрүн бойоор ортодо үлежип алала, куучынды кычырып беригер.

Куу, Чортон ло Рак.

(Басня.)

Нөкөрлөр ортодо жөп болбозо,
 бүдүргилеген ижи иш болбос,
 омордын кереги чек жылбас,
 күчтери чыгар калас.

Бир катап Куу, Чортон ло Рак
кошту абра тартар дешти,
ўчўлези абрага јегинип,
терези сыйрылганча тарткылады.
Абрадагы кош уур эмес те болзо:
је абра јеринен чек кыймыктабайт:
булут өрө Куу јүткүйт,
кедер Рак кайра тартат,
Чортон дезе суу јаар барат.
Кемизи бурулу, кемизи акту, —
ондо бистин керегис јок,
је байагы абра эмдиге јетире
турган јеринен барган јок.

И. Крылов.

Сурак ла јакылта.

1. Куу, Чортон ло Рак кошту абраны турган јеринен ненин учун кыймыктадып болбогондор?
2. Басняда ол керегинде канайда айдылганын кычырып беригер.

Ўч нөкөр.

Витя азыгын түжүрип койгон. Јаан переменада ончо балдар ажангылаган, Витя дезе тууразында турган.

— Сен не ажанбай турун? — деп, онон Коля сурады.

— Мен азыгымды түжүрип койгом...

— Коомой-коомой — деп, ак калаштан јаан болчок тиштеп алып, Коля айтты. — Тал түшке јетире эмди де узак ине!

— А сен оны кайда түжүрип салдың? — деп, Миша сурады.

— Билбезим... — деп, Витя араай айдала, туура баштанып алды.

— Сен, байла, карманыга салып алган, сумкага салар керек ине — деп, Миша айтты.

Володя дезе нени де айтпады. Ол Витяга базып келеле, сарјулу калажын каборто сындырып, нөкөрине сунды.

— Кабортозын ал! — деди.

В. Осеева.

Сурактар.

1. Жаан переменада балдар нени эткендер?
2. Коля ла Миша Витядан не керегинде сурадылар?
3. Витяны Володя канайып көрди?
4. Балдардын кемизи жакшы эткен, ненин учун?

Уят.

Карнаухова Нина урогын айылында белетеп албай, школго барбас деп сананып алды.

Же иштеер өйдө бичиктер тудунып алала, онын городто тенип жүргенин таныш улус көрүп ийбезин деп, Нина жажынып, агаштын ортозы жаар барды.

Чаазынга орогон азыгын ла танган бичиктерин жыраанын төзине салып койоло, жараш көбөлөктин кийининен жүгүрди. Жүгүрүп браадала, кичинек уулчакка жолукты, уулчак жалакай, бүдүнкей көзиле Нина жаар көрүп турды.

Ол уулчактын колында ортозына тетрадь кыстап салган букварь бар болордо, кандый керек болуп турганын Нина сезип ийеле, ол уулчакты кокурлап коркыдарга сананды.

— Үредүден кыйган бараксанды сени! Сен ада-эненди ле школды эмдигештен ле мекелеп турун ба? — деп, ол кату айтты.

— Жок! Мен школго брааткам. Бу агаштын ортозында та кемнин де жаан ийди үрерде, мен жолым таппай калгам — деп, уулчак кайкап айтты.

Нинанын чырайы соой берди. Же бу уулчак кандый да каткымчылу ла жакшы күүндү болордо, Нина оны колынан жедип, агаш ортозынан чыгарып апарды.

Нинанын бичиктери ле азыгы анайда ла жыраанын төзінде артып калган, ненин учун десе оны уулчактын көзүнчө аларга эмди уятту болгон. Ол экунин кемизи үрөнбей базып жүргенин уулчак ол ло тарыйын билип ийер эди.

Жыраанын ары жанынан ийт чыга конды, бичиктерди тийбеди, азыкты десе ажырып ийди.

Нина ойто келеле, отуруп ыйлады. Жок! Ийт жип салган азыкты кысканган эмес. Агаштардын бажында кучыйактар сүрекей жакшы кожондошкон. Нинанын жүреги десе сүрекей сыстап турды: Нинага айдары жок уятту болды.

А. Г а й д а р.

Сурактар.

1. Үренетен өйдө Нина ненин учун агаштын ортозында болды?
2. Анда ол кемле тушташты?
3. Кичинекей уулчак урокко ненин учун сондооды?
4. Агаштын ортозында балдарла не болды?
5. Нина ненин учун ыйлады?

Турумкай Юн Су.

(Кыдат албатынын чөрчөги.)

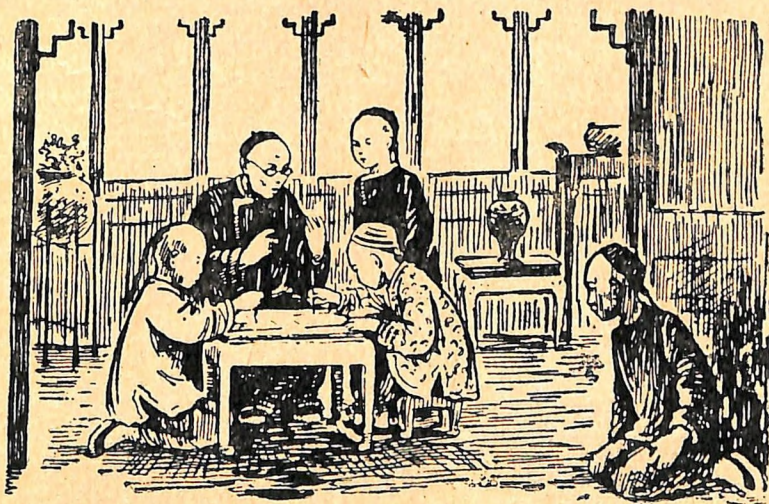
Бир тушта Юн Су деп кичинекей уулчак болгон. Онын адазы жада калган. Ол энезиле экү арткан. Олор жокту жаткан, туразынын ичинде не де жок болгон. Кезикте бир ууш рис те табылбайтан.

Юн Сунунг үренер жажы жетти, же ондо бичиирге керектү чаазын да, тушь та, кисточка да жок болгон. Андый да болзо, Юн Су кату сананып алды: «Үренерим!»

Эртезинде ол бай айылдажына барала, айтты:

— Слер айылда иштейтен жалчы бедреп турганаар деп уккам. Мени алзаар! Менин жажым ас, онызы чын, же мен көп неме сурабай жадым: слердинг уулдараар канайда үренип турганын каа-жаа көрөргө жөп берзеер, меге өскө неме керек жок болор.

Бай кижжи жалы жок жалчы келгенине сүүне берди. Ол жөпсинди.

Юн Су байдын айылында эртен турадан ала энирге јетире иштеп турды. Бастыра кирлү ле уур ишти ого артызып тургандар. Је Юн Су ээзинин балдары үренип турган бичикти каа-јаа көрүп турар аргалу болды. Кезикте дезе ол бастыра урокты да угуп турды: үредүчи келгенде, Юн Су толукка киреле, јажынып алатан. Анайда ла угуп отуратан.

Бир жылдын бажында ол сөстөрдү бойы кычырар болды. Је бир түбек — бичип билбес! Бичиирге чаазын јок болгон. Эмди канайдар деп, Юн Су сананып турала, канайдар аргазын таап алды.

Юн Су энезиле экү кичинек турада сыраңай талайдын јанында јуртаган. Чакпындар талайдын жука кумагын кере түжүне јалмай согуп турдылар. Юн Су узун агаш алып алала, талайдын јаказына келди. Сөсти кумакка түрген бичип ийди. Чакпын түрүлип келеле, ончозын јунуп барды. База ла бичип ийди — экинчи чакпын оны база јунуп барды. Ол анайда кисточка да, чаазын да јокко канча ла кире бичиир аргалу болгон.

Је эмди ого бичиктер керек болды.

Бир катап Юн Су бойынын бай ээзине јууктап келеле, айтты: — Мен слерге јал јокко иштегем. Эмди мен јал сураарга турум. Је слер меге бичиктер кычырарга јөп беретен болзоор, мен слерге база бир жыл иштеерим.

Ээзи, андый астамду јалчыдан айрылбаска, јөпсинди. Эмди Юн Суда бичиктер бар болды.

Кыш јууктап клееткен. Күндер кыскара берген. Юн Су караңгуй киргенче иштеп турды. Түш ого јетпес болды. Юн Су лампага уратан сарју да садып алар аргазы јок сүреен јокту болгон. Је ол јана баспаган. Айдын түнде ол айдын јарыгына кычырып, бичип туратан. Ай јок болгондо, Юн Су өлгөннин ортозынаң суркурууш конустарды јууп алала, бамбук агашка јапшырып алатан. Турумкай Юн Су түнде тирү конустардын јарыгына кычырып ла турды.

Көп жылдар өткөн. Юн Су бойынын амадузына јетти — ол улу учёный боло берди. Кичинек јокту Юн Сунун турумкайын улус эмди де эске алынып јүрет.

Сурактар.

1. Юн Су бай айылдажына ненин учун јалы јок јалчы болуп алды?
2. Уулчак канайып иштеди?
3. Ол кычырарга канайып үренди?
4. Неге бичип үренди?

5. Экинчи жыл иштегени учун Юн Су ээзининг кандый жал сурады?
6. Кышкы энгирлерде кычырарга ла бичириге, Юн Су нени сананып тапты?
7. Юн Суга улу учёный болорго не болушты?

Эненинг кожоңы.

Ай көзнөктөң жалтырап,
тура ичин жарыдат.
Энези уулын кабайлап,
эркеледип уйуктадат:
«Уйукта, уулым, уйукта,
улус теренг уйкуда.
Карыксынып ыйлаба,
кару энең жаныңда.

Сенин амыр уйкунды
сергек черүбис корулайт.
Сенин жаш жүрүмүңди
Төрөлис кичееп быжулайт.
Уйукта, уулым, уйукта,
улус теренг уйкуда.
Карыксынып ыйлаба,
кару энең жаныңда».

Л. Кокышев.

Энези.

I.

Энезин байрамла уткыырга, сегизинчи мартта Витя Ерошин эрте турды. Же энези фабрикага жүре бертир.

Витя бир тушта анда болгон, энези канайда иштеп турганын көргөн. Энези жаан станоктын жанында турган. Станокты сындай учуктар чөйилип барган. Витянын энези оморды аярулу аяктап турган. Кажы бир учук үзүлө берзе, энези оны, сыраңай билдирбезинен түргөн буулаштырып ийет.

«Алдырбас, школдың кийининде де уткыгайым» — деп, Витя сананды. Ол ажанып алала, тышкары чыкты. Жаскы күн болгон. Кар жаңыс ла көлөткө жерлерде жаткан. Витя сүүнип турды: удабас жай келер, каникул болор!..

Школдо ол Кира Петровна үредүчизин үй улустын байрамыла уткыды.

Үредүчи «быйан болзын» дейле, бастыра класска табельдер үледі.

Витя жука бичигешти жалтанчылу ачты. Же ол ине! Нургулай үчтер ле үчтер. Орус тилле дезе жаан эки турды.

Витя бажын салактадып ийди. Кира Петровна айтты:

— Кичеенер керек, Ерошин!

Витя колыла јанып ийди. Эмди незин кичеенетен! Ол табелин сумказына сугуп алды. Уроктордын кийининде дезе сумказын алаала, јанып ийди.

Ол јүк арайдаң ла базып браатты. Энезиле туштажар өйди канча ла кире узадарга турды. Табель энезине јарабазын ол билип турган. Энези кату кижиге болгон. Бойы ол сүрекей јакшы иштеген, уулы да јакшы иштезин деп күнзеп турган.

II.

Витя канайып та араай баскан болзо, је учы-учында јанып келди. Энези үйде болгон. Ол уулын сүйүнчилү уткыды.

— Јакшы ба, Витя! Эненди үй улустың байрамыла не уткыбай туруң?

— Уткып турум! — деп, бүркүлип калган Витя айтты.

— Быйан болзың! Сен не кунугып калган?

— Јок, тегин ле!

— Табелиңди не көргүспейдиң? Энеге үй улустың күнине кандый сый белетеп салдың?

— Кандый да эмес!.. Көргүзер неме јок!..

— Канайда јок болотон?

— Анайда ла!.. Қира Петровна отметкаларды јастыра тургузып салган!

— Јастыра дегени не? — деп, энези чугулдана берди. — Табелиңди бер капшай!

Витя сумказында узак бедренди. Учы-учында табельди энезине алып берди. Энези жукачак бичигешти алаала, уулы јаар кату көрди.

— Сен не, Виктор, бастыра јылдың туркунына үчтерге ле экилерге минип алып жүретең бе?

— Ј-јок — деп, Витя үнденди.

— Ол ине — јок! А бу не? Эш немеге јарабас кылык! Бистин өбөкөбисти ле уйатка түжүрип јадың! — деп, энези чугулданып айтты.

Анайда айтканына Витя нениң де учун **анчадала** тың өөркөди.

— Кемди де уйатка түжүрбей јадым...

— Јок, уйатка түжүрип јадың! Бистин өбөкөбис — Ерошиндер — тоомјылу өбөкө, сен дезе уйатка түжүрип јадың!

— Анайда айтпа, оноң өскө жүре берерим — деп, Витя айтты.

— Кайдаар баратаң?

— Кайдаар баратанын билерим. Јүрө берерим — божогоны ла ол!

III.

Витя коридорго чыга коноло, тонын ла бөрүгин кадудан алып, тышкары чыга жүгүрди.

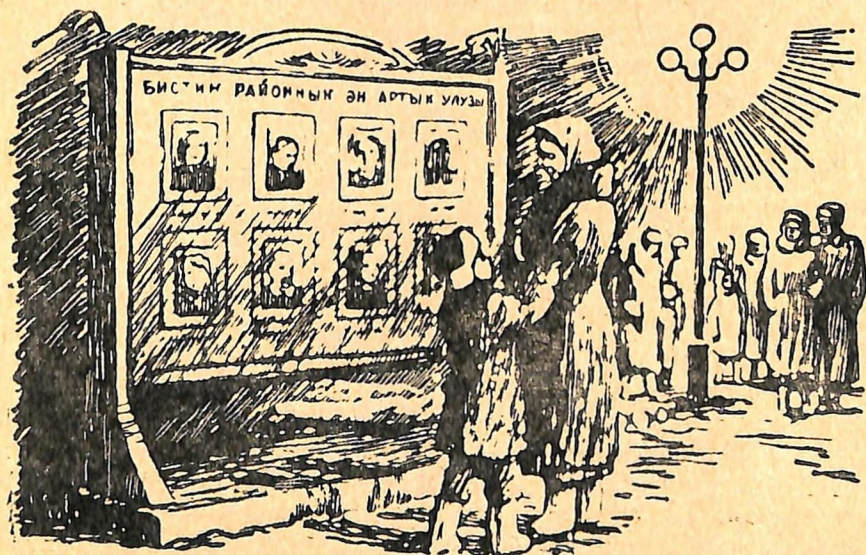
Көрүнгөн ле јер јаар басты. Культуранын ла амыраштын районный паркына келгенин ол бойы да билбей калды. Ол жыгылаарга бейин улам сайын келип туратан. Је эмди жыгылайтан јер јок болгон. Тош кайылып калган.

«Ўй улустын телекейлик кўни эзендик болзын!» деп бичиген кызыл бөс јолды кечире тартылган эмитир. Парктын ортозында кызыл бөслө кееркедип салган јаан доско турды. Онын үстүндө мындый сөстөр болды:

«Бистин районнын эн артык улузы».

Витя доского јууктап келди. Анда көп фотографиялар болгон. Кенетийин Витяга таныш кижилер бар деп билдирди. Ол лаптап көрди. Јаан кату көстөр, эмеш јемире көргөн кабактар, арчуул... Энезине сүрекей жүзүндөш! Акырмаар да, бу энези болгодый ине! Је, чындап та, бу онын энези! Онын энези! Бичигени бу: «Эн артык ишчи Евдокия Ерошина».

Витя энезинин портрединен көс албай турды. Одүп брааткан кандый да кижилер фотографияларды ајыктай берди. Витя, чыдажып болбой, айтты:

— Көрзөөр дө... бу Евдокия Ерошина, менинг энем!

— Чын дезен! Жүзүндөш! Сүреен эмтиринг, уулым, уткып турум — деп, ол кижиге айтты.

«Мен не сүреен болотом? Сүреен кижиге — энем ине» — деп, Витя сананды, же андый да болзо, онын санаазына сүрекей жакшы болды.

Ол досконын жанында узак турды. Кандый бир кижиге жууктай басып ла келгенде, Витя айдып турды:

— Көрзөөр дө, туку анда...Евдокия Ерошина...Ол менинг энем.

Улус ого сүүнчилү күүлүмзиренип, оны уткып турдылар.

Витя энезинин портрединен көзүн алып болбой турды. Ого мында паркта, энезин көрөргө сүреен кайкамчылу болгон.

Карануй кире берди, Витя ол ло тушта жанды.

— Келдин бе, экиден айрылбас уул! — деп, энези айтты.

— Келдим! — деп, Витя каруузын берди. Ол унчукпай эмеш турды, оного айтты: — Эне, сен көрдин бе?

— Кемди?

Витя чокумдада айтты:

— Энг артык ишчини Евдокия Ерошинаны!

— Кайда? — деп, энези жаан үнденип сурады.

— Анда, паркта... Баралы!

Витя энезин кийиндирип алала, парк жаар баштады. Карануй тун кирип калган, же фонарь районнын энг артык улузынын портреттери кондырылган досконы жакшы жарыдып турды.

Энези бойынын портредин кайкап көрүп турды. Витя дезе энезинин колын алала, араай айтты:

— Эне, сен сананба... Мен уйатка түжүрбезим... мен түзеле-рим. Көрөринг де!

— Кем жок, уулым! Кем жок! — деп, энези айтты.

Энези Витяны кучактап алала, көскө көрүнбес учукту буулап турган чылап, сабарларын кыймыктадып ийди.

Я. Т а й ц.

Сурактар.

1. Витя энезин неле ачындырды?
2. Витя баштап тарыйын табельдеги отметкаларды кандый күүндү көрди?
3. Ол отличник эмези учун ого качан анчадала уйатту болды?
4. Уй улустын телекейлик кунинде фабрика энг артык ишчилерин канайда темдектеди?
5. Витя энезине кандый сөс берди?

Эне.

Кара чачы кажайып,
јаш јажаган Јинјилей.
Канча бала чыдадып,
эр јетирген Јинјилей.

Амыр, соот јогынан
көп иштеген сен, эне,
јаш баланы азыраган,
комудал билбес сен, эне.

Ч. Чунжеков.

Огурчындар.

I.

Бир катап Павлик Котьканы балык тударга бойыла кожо сууныг јанына апарды. Је ол кўн олордо ырыс јок болгон. Балык чек тиштебей турган. Энирде дезе олор колхозтын маалазына киреле, кармандарына толтыра огурчындар үзүп алгандар. Колхозтын каруулчыгы олорды көрүп ийеле, сыгыргкыжыла сыгыра берди. Олор оноң казалаткан ла! Ыскө улустын маалазына киргени учун ого үйде једижер болор деп, Павлик жүгүрип браада сананды. Ол бойынын огурчындарын Котькага берип ийди.

Котька айылына сүүнчилү једип келди.

— Эне, мен сеге огурчындар экелгем!

Энези көрөр болзо, онын кармандарында толтыра огурчындар, койынында база огурчындар јадат, ого үзеери, колдорында эки јаан огурчын.

— Кайдаг алдың? — деп, энези сурады.

— Мааладан.

— Кемнинг маалазынан?

— Анда, сууныг јанында, колхозтын маалазынан.

— Сеге кем берди?

— Кем де эмес, мен бойым үзүп алгам.

— Айдарда, уурдап алдың ба?

— Јок, уурдабагам, тегин ле үзүп алгам... Павлик алган, меге дезе јарабас па? Је, мен де алып алгам.

Котька кармандарынан огурчындарды чыгарып турды.

— Акыр, акыр! Чыгарба! — деп, энези айтты.

— Нениг учун?

— Эмди ле олорды кайра апар!

— Мен оморды кайдаар апаратам? Омор грядкада өскилген, мен дезе үзүп алгам. Эмди омор түнгей ле өспөс ине.

— Кем жок, апарала, ол ок огурчын үскен грядкага салып койорунг.

— Андый болзо, мен оморды чачып ийерим!

— Жок, чачпазын! Сен оморды отургуспаган, өскүрбеген — чачарга да сенде тап жок.

Котька ыйлай берди.

— Анда каруулчык бар. Ол биске сыгырган, бис дезе кача бергенис.

— Көрзөң, нени эдип жадаар! Ол слерди тудуп алган болзо, канайдар эдеер?

— Ол биске једижил болбос эди, ол карган ине.

— Је сеге канайып уйат эмес! — деп, энези айтты. — Ол огурчындар учун таадак каруузына туруп јат ине. Огурчындар јоголгонун билгилеп алза, таадак бурулу дешкилеер. Јакшы болор бо?

Энези огурчындарды ойто Котьканын кармандарына салып тура берди. Котька онын колдорынан божонорго албаданып, кыйгырып турды:

— Мен барбазым! Таадакта мылтык бар. Ол адар, мени өлтүрип койор.

— Уулым уурчы болгончо, менде торт уул жок болзын!

— Је, менле кожо барзан, эне! Карануй кире берген, мен коркып жадым!

— Аларга дезе коркыбадын ба?

Энези Котькага онын кармандарына батпаган эки огурчынды туттуруп береле, бойын эжиктен чыгарып салды.

— Бар, огурчындарды апар эмезе айылыннан чек јүре бер.

II.

Котька бурылала, оромло күүн-күч жок базып барды. Торт карануй болгон.

«Огурчындарды мында ла, ырынтыга, таштап ийерим, апарып салдым деерим» — деп, Котька сананып алала, эбиреде ајыктады. — Жок, апарып берерим. Кем-кем көрүп ийзе, мен учун таадакка једижер.

Ол ыйлап браатты. Ого коркушту болгон.

«Павликке јакшы — деп, Котька сананды. — Ол меге огурчындарын берип ийген, бойы дезе үйде отуруп јат. Ого, байла, коркымчылу эмес болор!»

Ол деремнеден чыгала, јалангла барды. Эбиреде бир де тын-ду неме јок. Маалага канайып јеткенин Котька коркыганынан улам билбей турган. Каруулчыкты көрүп ийеле, чеденнин јанында токтой түшти. Там ла тыгыда ыйлай берди. Каруулчык ого јууктада базып келди.

— Сен не ыйлап турун? — деди.

— Ой былар, мен огурчындарды ойто экелгем.

— Кандый огурчындарды?

— Бис Павликле экү үскен огурчындарды. Энем апарып берзин деген.

— Э-э, ол кандый керек! — деп, каруулчык кайкады. — Мен слерге сыгырдым ине, слер дезе огурчындарды анда да јок үзүп алганаар!.. Коомой! Сени, байла, Павлик үреткен болор?

— Ол үскен, мен де үскем.

— Сен оныла, Павликле, најылашпай жүр. Је, көр, база анайып кылынба! Огурчындарды бейин береле, айылыга јан.

Котька огурчындарды кармандарынан чыгарала, оларды грядканын үстүне чебер салып койды.

Је, ончозы ба, јок по? — деп, таадак сурады.

— Јок... бирүзи јетпей јат! — деп, Котька каруузын береле, катап ла ыйлай берди.

— Ненин учун јетпей јат?

— Ой былар, мен бир огурчынды јолой јип салгам. Эмди не болгой не?

— Је, не болор! — деп, таадак айтты. — Бир де неме болбос. Јип салганын, је андый ла болгой!

— Огурчын јылыйган учун слерге не де болбос по?

— Көрзөң, кандый керек! — деп, таадак каткырынды. — Јок, бир огурчын учун не де болбос. Сен арткандарын экелип бербеген болзөң, ол тушта једижер эди, эмди дезе јок.

III.

Котька айылына жүгүрди. Онон женетийин токтой түжеле, ыраактан кыйгырды:

— Ой былар, ой былар!

— Је, база не болды?

— Мен јип койгон огурчын канайда бодолор — мен оны уурдап алгам ба эмезе јок по?

— Гм... бот база кандый неме! Је, канайдар, уурдабаган да болгой.

- А канайда?
- Же, мен сеге оны сыйлап бергем деп бодогойым.
- Быйан болзын, былар! Мен барайын.
- Бар, бар, уулым!

Котька јаланла јууканы ажыра, онын кийининде суучакты кечире салган кемирүле бар-јок күчиле жүгүрди, онон мендебей, деремненин оромыла басты. Онын сагыжы јарык болды.

«Энем адама ла айтпайтан болзо! — деп, ол сананды. — Же, кем јок, мен оны сураарым — ол айтпас. Онын кийининде мен кандый бир јакшы керек эделе, ончозын бойым куучындап берерим, ол тушта адам да чугулданбас».

Н. Н о с о в.

Сурактар ла јакылта.

1. Уулчактар колхозтың маалазына ненин учун кирдилер? Олор анда нени эттилер?
2. Павлик бойының огурчындарын ненин учун Котькага берип ийди?
3. Котька огурчындарды кайдаар экелди?
4. Уулының таап экелгенин энези канайда көрди?
5. Котька таадакка огурчындарды кайра апарарга ненин учун коркып, ыйлап турган?
6. Таадакка ол не керегинде куучындашты? Таадак ого кандый јөп-сүмө айдып берди?
7. Котька таадакка не учун быйанын јетирди?
8. Јанып кледеле, уулчак неге сүүнип турды? Не керегинде жүрекнип турды?
9. Бойының бурузын түзедерге, ол кандый сөс берди?
10. Бу куучында слерге кем јарайт? Ненин учун?
11. Куучынды рольдорло кычырыгар.

Адазы ла уулы.

(К. Станюковичтин бичигени аайынча.)

I.

Бир керепте он эки јашту уулчакты, матростын уулын, ончо улус сүүтөн. Адазы оны бойының ижине үредип алган, уулчак керептеги ишти јаан матростон до коомой эмес билип турган. Ол кармактанып, мачтанын сырантай ла учына јетире чыгарга билетен. Керептин јайканпанынан да, јотконнон до коркыбайтан, эжингенде дезе торт ло балыктый. Матростор оны «бистин кичинек талайчыбыс» деп адагылайтан.

Бир катап керепте јеткер болгон: жичинек кызычак талай-га жыгылган. Уулчактын адазы оны ончо улустан озо көрүп ийеле, кызычакты аргадаарга тап этти. Толкулар кызычактын үстүндө качан ок тудужа берген, је матрос чөңгөлө, кызычакты чыгарып алган.

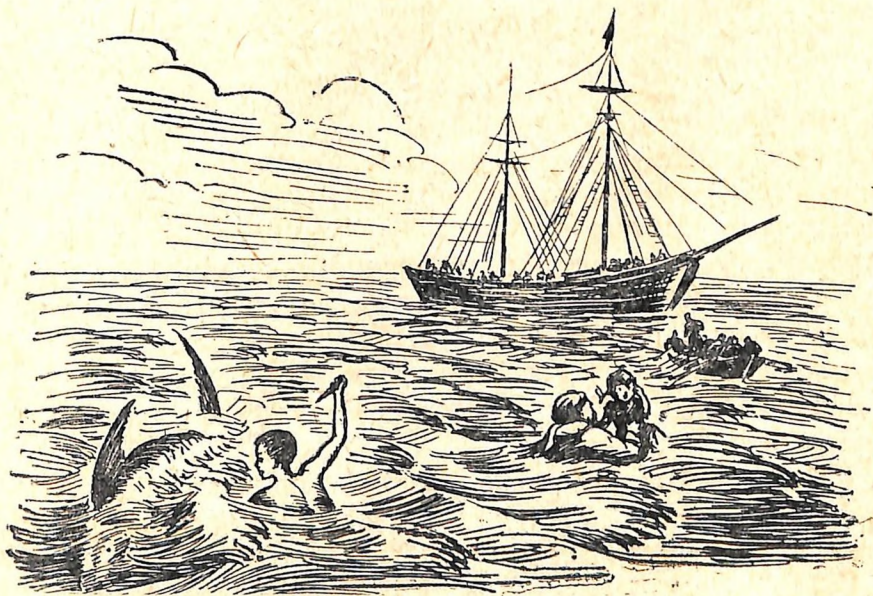
Бу өйдүн туркунына кереп ичкери жүре берген, матроско ыраак јерди эжинип өдөр керек болгон.

Ол керептен ыраак јок болордо, кенетийин керепте: «Акула!» — деп кыйгы угулды. Коркушту неме толкулардын ортозынан чыга коноло, кижии јаар жүткүп барды. Керептеги ончо улус коркыганынан кыймык та јок тургулады: матростын ла кызычактын жүрүми сырапай јеткердин алдында болгон.

II.

Је кенетийин кандый да кайкамчылу неме боло берди: акула кенетийин тырландап, тескери бурыды, оны эбиреде суу кандала берген: акуланы кем де шыркалап ийген.

«Ол бистинг жичинек талайчыбыс!» — деп, матростор кыйгырышты. Чындап та, ол уулчак болтыр. Адазы јеткердин алдында болгонын көрүп ийеле, ол сууга калып, акулага эжинип једеле, онын ичине курч бычакла сайып ийген эмтир.

Шыркалаткан акула уулчактын кийининен тап этти, уулчак дезде, ончо улусты алан кайкадып, керептен туура эжинип барды. «Кайра, кайра!» — деп, ого матростор кыйгырыжып турды. Же онын адазы ла кызычак керептинг үстүне чыкканын көрбөгөнчө, уулчак кайра бурыбаган. Жүк ле онын кийининде уулчак, акуладан эптү коруланып, кереп жаар эжинип барган.

Акуланы ичине бычакла база бир катап сайып ийеле, ол керептен таштаган армакчыдан тудунып алды. База бир канча минуттын бажында уулчак керептинг үстүндө болды.

«Сен баштап тарыйын ненинг учун керептен туура эжинип бардын?» — деп уулчактан сурап турдылар. — «Акула менин кийинимнен сүрүшсин деп, адам дезде ол өйдө жеткерден айрылзын деп эдерге тургам» — деп, жалтанбас уулчак каруузын берди.

Сурактар.

1. Уулчакты ненинг учун ончо улус сүйүп турган?
2. Бир катап керепте не болды?
3. Жеткер тушта уулчак бойын канайып тутты?
4. Уулчак адазына кандый күүндү болгон?

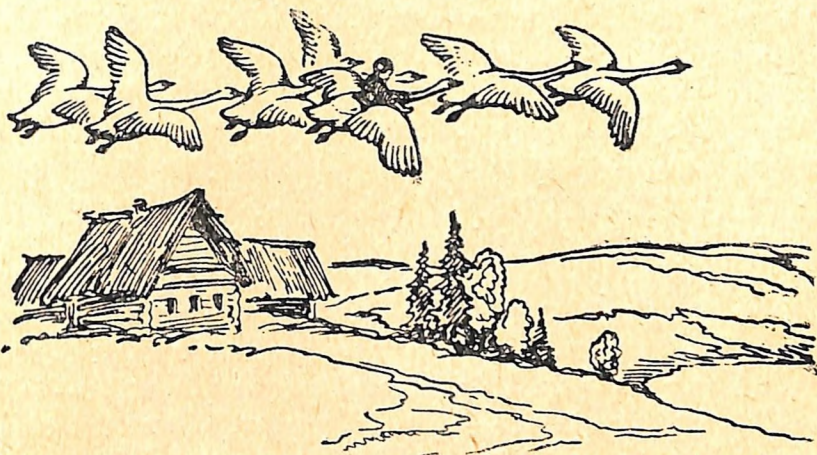
Кастар.

(Албатынын чөрчөгөн.)

I.

Карган өбөгөн лө эмеген журтаган; олоордо кызычак ла кичинек уулчак бар болгон. Каргандар городко барып келерге шыгдынып, кызычагына жакыган: «Бис городко барып келерге турубыс, балам, сеге өтпөк экелерис, плат садып берерис, сен дезде керсү бол, карындажынды чеберле, эжиктен ырап кайдаар да барба». Каргандар жүре берген; кызычак карындажын көзпөк алдында өлөннинг үстүне отургузала, бойы оромго чыгып, узак ойноп жүргөн. Кастар учуп келеле, уулчакты канадына отургузып, апарган.

Кызычак жүгүрип келеле, көрзө — карындажы жок! Ары-бери жүгүрди — жок! Кызычак карындажын кыйгырган, кыйгырган, же карындажынын үни угулбаган. Ак жалаңга жүгүрип бар-

ган; ыраакта бир үүр кастар кезек өйгө көрүнүп турала, агаш-
тын ары жаны жаар ырап, көрүнбөй барган. «Карындажымды
кастар апарган болор!» — деп, кызычак сананала, кастардын
кийининен жүгүргөн.

II.

Кызычак жүтүрүп браадала, көрзө — жолдо печке туру. «Печ-
ке, печке, кастар кайдаар учуп барды, айтсан?» — деп, кызы-
чак сураган. «Менин арыш теертлегимди жизен, айдарым» —
деп, печке айткан. «Менин адамда буудайдын да теерттеги тү-
гезе жиилбей жат» — дейле, кызычак оного ары жүтүргөн.

Кызычак оного ары жүтүрүп браадала, көрзө — яблоня ту-
ру. «Яблоня, яблоня, кастар кайдаар учуп барды?» — деп су-
рады. «Менин яблокомды жизен, айдарым» — деп, яблоня айт-
кан. «Менин адамнын садында да өзүп турган яблонянын яб-
локолоры жиилбей жат» — дейле, кызычак оного ары жүтүргөн.

Кызычак жүтүрүп браадала, көрзө: кисель жаратту ак сүт суу
агып жаткан. «Кисель жаратту ак сүт суу, кастар кайдаар учуп
барды, айтсан?» — деп, кызычак сураган. «Сүттү киселимди
жизен, айдарым» — деп, суу айткан. «Менин адамда каймак
та жиилбей жат!» — дейле, кызычак оного ары жүтүргөн.

III.

Еж анычак жолукпаган болзо, кызычак узак жүгүрөп эди.
Кызычак оны ийде саларга турала, кадаар болор деп коркый-
ла, тийбеди, онын кийининде сурады: «Еж, еж, кастар кайдаар

учуп барды?» Ёж јолды айдып берди. Кызычак јолло јүтүрүп браадала, көрзө — куш бутту турачак туру, ол турачак ары-бери бурылып турган, онын ичинде сөөк бутту алмыс эмеген отурган, көзнөктин јанында тактада алтын яблоколо ойноп, кызычактын карындажы отурган. Кызычак көзнөк јаар өңөлөп келеле, карындажын тудуп алып, айылы јаар јүтүргөн, алмыс эмеген дезе көрөлө, кастарын кычырып, кызычакка једишсин деп ийген.

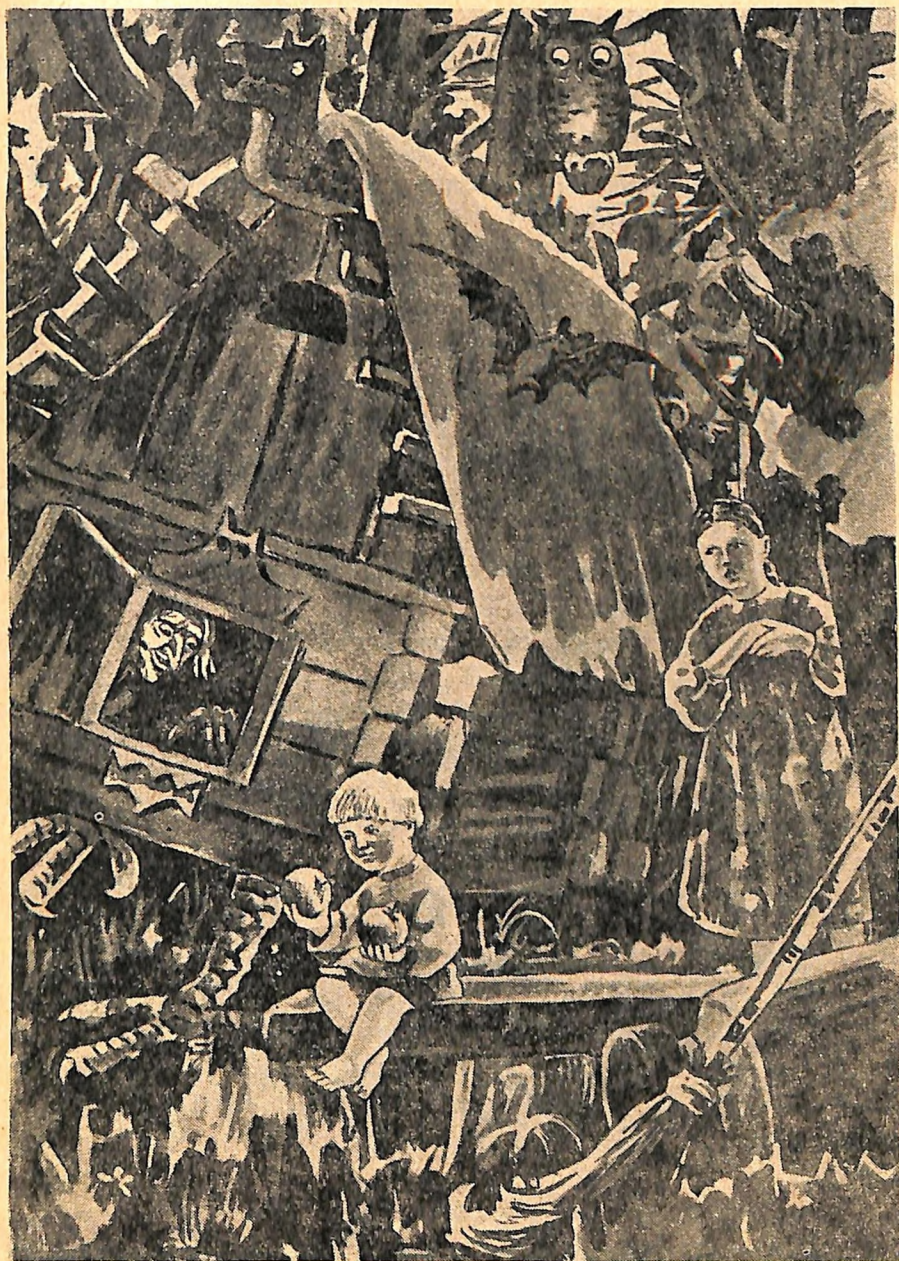
Кызычак јүтүрүп браадарда, кастар ого арай ла једишпей турган. Кайдаар јажынар? Кисель јаратту сүт сууга једип келеле, айтты: «Суучак, көөркийим, јажырзан мени!» — «Менин сүттү киселимнен јизен» — деп, суу айтты. Кызычак сүттү кисельден јип алды, ол тушта суучак кызычакты бойынын кайыр јарадынын алдына јажырып саларда, кастар көндүрө уча берген.

Кызычак јарат алдынан чыгала, оной ары јүтүргөн, кастар дезе оны көрөлө, кийининен база ла сүрүшкен. Кызычак эмди нени эдер? Яблоняга јүтүрүп келеле, сурады: «Яблоня, көөркий, јажырзан мени!» — «Менин яблокомнон јизен, јажыра-рым» — деп, яблоня айткан. Арга јокто кызычак бир яблоконы јиген. Яблоня бойынын бүйреле оны јаап ийерде, кастар көндүрө уча берген.

Кызычак яблонянын төзинен чыгала, айылы јаар јүтүргөн. Јүтүрүп браадарда, кастар база ла оны көрүп ийеле, кийининен сүрүшкен. Канаттарын кызычактын бажынын үстүнде талбандадып, арай ла једишпей турган. Кызычак печкеге арай-дан ла једеле, суранды: «Эне, печке, јажыр мени!» — «Менин арыш теертпегимди јизен, јажырарым» — деп, печке айткан. Кызычак арыш теертпекти түргөн јийле, печкенин ичине јажынып алган: кастар көндүрө уча берген.

Кызычак печкенин ичинен чыгала, айылы јаар тын јүтүргөн. Кастар кызычакты көрөлө, база ла кийининен сүрүшкен. Кастар једижип келеле, канадыла јүзине согуп, баланы кызычактын колынан арай-арай ушта сокпой турган; је кызычактын туразы јуук болгон. Кызычак турага кире коноло, эжигин, көзнөгин јаап алган. Кастар туранын үстүнде айланыжып, кыйгырыжып, бир де неме јогынан алмыс эмеген јаар уча берген.

Карган эмеген, өбөгөн јанып келеле, көрзө — уулчак үйде, эзен-абыр эмтир; олоор кызычакка өтпөгөш лө пладычак сыйлап берген.

Куш бутту турачак туру, ары-бери бурылат...

Сурактар ла жакылталар.

1. Чөрчөктин кажы жери слерге анчадала јилбүлү деп угулды?
2. Городко барарда, кызычакка ада-энези нени јакыган?
3. Кызычак карындажын ненин учун козулап болбоды?
4. Чөрчөктө ол керегинде канайда айдылганын кычырып беригер.
5. Кызычак карындажын бедреерде, печкеле, яблоняла, суула канайда эрмектешкен?
6. Кастар кызычакка једип браздарда, печкеле, яблоняла, суула ол канайда эрмектешкен?
7. Бу чөрчөк неге үредет?
8. Чөрчөкти рождество кычырытар.

Тармалу сөс.

I.

Узун буурыл сагалду өбөгөн тактада отурып, зонтигиле кулакка нени де јурады.

— Эмеш ары отураар — деп, Павлик ого айдала, тактанын кырына отурып алды.

Өбөгөн тактанын учын јайладып береле, уулчактын кызарып калган чукулду чырайы јаар көрөлө, сурады:

— Сенле не-не болды ба?

— Болзо болгой ло! Слердин не керегеер бар? — деп, Павлик кылчас этти.

— Менин жерегим јок. Је сен бу јангы ла кемле де өөркөжиип, ыйлап, кыйгырып турганг...

— Је карын! — деп, уулчак чукулду айтты. — Мен удабас айылымнан чек качып жүре берерим!

— Кача берерин бе?

— Кача берерим! Јангыс Ленка да керегинде качарым. — Павлик јудруктарын түйүп алды. — Мен оны јангы арай ла токтоктобогом! Ондо будуктар көп, меге дезе бирүзин де бербес!

— Бербей јат па? Је, ого болуп, качарга јарабас.

— Јангыс ла ого болуп эмес. Јаанам мени бир ле морковка учун арчуулла сабап-сабап, кухнядан чыгара сүрген...

Павлик тарынганына ыйламзырай берди.

— Кем јок! Бирүзи адылар, экинчизи килеер — деп, өбөгөн айтты.

— Бир де кизи меге килебей јат! — деп, Павлик кыйтырды.

— Апам кемеле жүзүп барарга жат, мени десе кожо албай жат. «Мени кожо алзан, албазан да, мен сенен айрылбазым, кайыктарыңды апарарым, кемеге албаданып кирерим!» — дегем.

Павлик тактага жүдругыла согуп ийди. Кенетийин унчукпай барды.

— Сени агаң ненин учун кожо албайт?

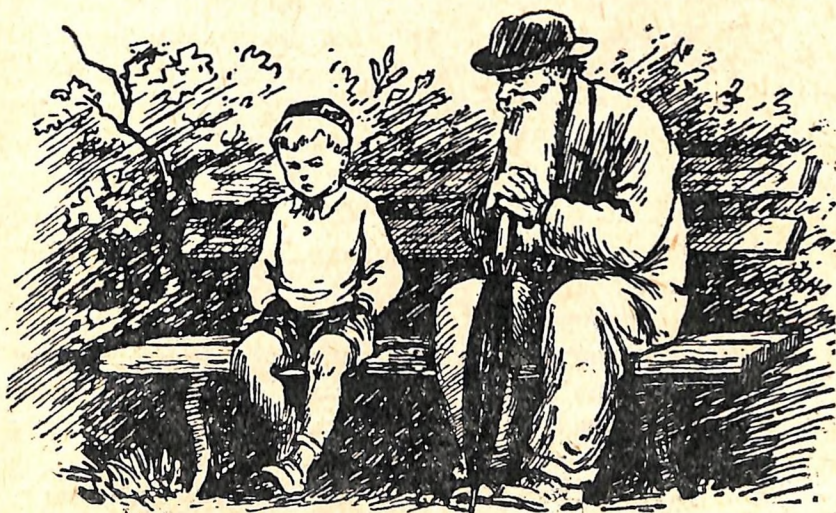
— Слер мени не шылап тураар?

Обөгөн узун сагалын сыймап ийди.

— Мен сеге болужайын деп турум. Тармалу андый бир сөс бар.

Павлик лаптап угарга, оозын ачып алды.

— Мен сеге ол сөсти айдып берейин. Же ундыба: ол сөсти араай айдар керек, айдар тужунда эрмектежип турган кижининг көзине чике көрөр керек. Ундыба — кижининг көзине чике көрүп, араай айт...

— Ол кандый сөс?

Обөгөн уулчактын кулагына энчейди. Онын жымжак сагалы Павликтын жаатына табарды. Ол нени де шымыранала, учында тыг айтты:

— Бу тармалу сөс. Же бу сөсти канайып айдатанын ундыба.

— Же айдып көрөйин, мен эмди ле айдып көрөрим — деп, Павлик каткырынды.

Ол туруп чыгала, айылы жаар жүгүрө берди.

II.

Лена столдын жанында журап отурган. Онын жанында жажыл, көк, кызыл будуктар жатты.

Ол Павликти көргөн лө бойынча, будуктарын кабыра тудуп, колыла жаап алды.

«Өбөгөн мекелеп салган — деп, уулчак кыртыштанып сананды. — Тармалу сөсти мындай бала кайдан ондозын!..»

Павлик эжеине тууразынан жууктай басып келеле, жегинен тартты. Эжеи кайра көрди. Ол тужунда Павлик онын көзине чике көрүп, араай айтты:

— Лена... пожалуйста... будуктарыннын бирүзин меге берген.

Лена көзүн жаанада ачты. Сабарлары түзелип, колын столдон түжүреле, кемзинип сурады:

— Сеге кандый карандаш керек?

— Меге жажылын — деп, Павлик жалтанып айтты.

Ол будукты колына алып, туранын ичиле ары-бери басып жүреле, эжеине ойто берип ийди. Будук ого керек жок болгон. Ол тармалу сөс лө керегинде сананып жүргөн.

III.

«Жаанама барып көрөйүн. Ол калаш быжырып жат. Чатара сүрөр бе, жок по?»

Павлик кухнянын эжигин ачты.

Карган эмеген кааргыштан изү пирожоктор алып турды.

Уулчак ого жүгүрүп келеле, эки колыла жааназынын кызарып, жуурылып калган жүзүн бойы жаар буруп, көзине чике көрүп, шымыранды:

— Пожалуйста... ол пирожоктон меге бир болчок берген.

Жааназынын сыны түзеле берди.

Тармалу сөс карган эмегеннин жуурылып калган жүзүндө, көзүндө, күлүмзиренгенинде **жаркындала берди...**

— Изүзинен... изүзинен жиир күүнүн келди бе, балам! — деп айдып, жааназы пирожоктордун эн артыгын талдап, уулчакка берди.

Павлик сүүнгөн бойынча секирип ийеле, жааназын эки жаагына окшоды.

«Тармачы! Тармачы!» — деп, ол өбөгөн керегинде сананды.

IV.

Ажанар тушта Павлик тым болуп, агазынын айткан кажы ла сөзин тындап отурган. Агазы кемелү жүзүп барарым деп айдарда, Павлик колын агазынын ийинине салала, араай суранды:

— Пожалуйста, мени бойыгла кожо алзанг.

Столдо отурган улус онызын угала, ончозы унчукпай барды. Агазы кабагын өрө көдүрип, күлүмзиренди.

— Кожо алзан. Сеге уур ба? — деп, эјеzi кенетийин айтты.

— Ненинг учун албайтан, кожо апарбай — деп, јааназы күлүмзиренип айтты.

— Пожалуйста — деп, Павлик такып айтты.

Агазы тын каткырала, Павликтинг ийинине алаканыла таптап, онынг чачын атрайта сыймап ийди.

— Адан ла јорукчы бол! Је кем јок, шыйдын!

«Болушты! База ла болушты!»

V.

Павлик столдон чыга коноло, тышкары жүгүрди. Је скверде¹ өбөгөн јок болгон. Отурган тактазы ээн арткан, кумактын үстүндө јарты јок темдектери ле артып калган.

В. Осеева.

Сурактар ла јакылта.

1. Павлик скверде бойын канайда туткан?
2. Өбөгөнгө ол не көрегинде комулдады?
3. Өбөгөн Павликке кандый јөп-сүмө айдып берди?
4. Павликтинг эјеzi, агазы ла јааназы ого ненинг учун кагузыр болды?
5. Куучынды андагы улустын ла автордын адынан кычырыгар.

Письмолор ло газеттер салатан кайырчак.

(Куучын.)

I.

Почтальон күнүн ле эртен тура эжик токулдадатан. Ол јаан табыштан Костя ла Валя ойгонып келетендер. Почтальон адазына газетти береле, айдып туратан:

¹ Сквер — улус амыраар јаан эмес сад.

— Слер кайырчак илип салатан болзоор! Кижн токулдат-
канда, укпайдаар.

— Чын, чын — деп, адазы каруузын беретен. — Кыйалта
жок... Бүгүн ле эдерим.

Je күндер өдүп ле туратан, адазы десе кайырчак садып
аларга ундып койотон.

Je бир каттап адазы чаазынга ороп салган жаан неме экелген.
Орогон чаазындарды ачып ийерде, Костяга ла Валяга жараш
чанкыр кайырчак көрүндү. Кайырчактын темир эжигинде ак
букваларла мынайда бичип салган эмтир. «Письмолор ло га-
зеттер салатан кайырчак».

Адазы маска алып, кайырчакты эжикке жаба кадайла, кар-
маньнанг кичинек сомок чыгарып, кичинек түлкүүрле чатылда-
дып ийеле, айтты:

— Je, балдар, түлкүүрди слердин кемеерге берейин? «Поч-
танын заведующийи» кем болор?

— Мен, — деп, Костя кыйгырды.

— Мен! — деп, Валя база кыйгырды.

— Je, блашпагар — деп, адазы айтты. — Костя жаан, түл-
күүрди ого берер керек.

Кичинек жалтырууш түлкүүрди адазы Костяга берди.

II.

Костя күнүн сайын кирнестеге чыгып, кичинек түлкүүрле
кичинек сомокты ачып, кайырчактан газеттер алып туратан.

— Меге бир ле каттап ачарга берзен. Бир каттап түлкүүрле
чатылдадарга берзен! — деп, Валя сурайтан.

— Бербезим! Почтанын заведующийи сен эмес, мен!

Костя бойынын газедин кычырарга табыланып отуруп ала-
тан, Валя десе, Костя кайырчакты бөктөөргө ундып койгон бол-
бозын деп, тышкары чыга жүгүретен. Je Костя кайырчакты бөк-
төөргө качан да ундыбайтан.

Кайырчак бөктү, сомок јеринде. Ончозы јакшы болуп турган.
Je бир каттап кирнестеде кайырчактын алдында үч толукту пись-
мо јатканын Валя көрүп ийген.

Валя письмоны алала, турага кирди.

— Костя, көрзөг дө, сен письмо түжүрүп салдын!

— Анда кандый письмо?

Костя үч толукту письмоны Валянын колынанг алала, адре-
зин кычырды.

— Же, алдырбас, таштап ий оны!

— Канайып таштайтан? Бу письмо ине — деп, Валя айтты.

— Письмозы письмо ло, биске келген эмес. Бистин ором-нын ады Жаан Заречный, мында дезе Кичинек Заречный. Почтальон келзе, ого берип ий. Улустын письмозын айылдарына бис жетирер эмес!

III.

Кажайта тонуп калган көзнөк өткүрө Валя тышкары көрүл отурды.

Килег жолды салкын жалмай согот. Улус жыгылбаска чеберленип, араай баскылайт. Карангуй кирип клеетти, почтальон дезе эмдиге жетире жок. Айса болзо, бүгүн ол келбес? Газеттерди бүгүн экелип берди ине.

Же канайдар? Ол Кичинек Заречныйда улус письмону сүреен сакып турган болор, письмо дезе мында, өскө улустын көзнөгинде, жадыры. Бу мындый, марка жок письмолор жуудан келетен. Кижки тирүү эмезе өлгөн эмезе шыркалаткан деп, бу письмодо бичилген болор. Төрөөндөри дезе ол керегинде бир де неме билбес.

Валя тонын кийип, пладын тартынып, письмону меелейине сугуп алала, тышкары чыга жүгүрди.

IV.

Кар жааган. Салкын чыкту карды Валяга удур соккон, карангуйда кар өткүрө туралардын номерлерин Валя жүк арайдаң ла танып турды.

Жакзын көдүрип алган кандый да бир кижки Валядаң сураган:

— Кемди бедреп туруң, балам?

— Өрөкөн, меге бежен экинчи номерлү тура керек, билер эмежеер бе?

— Чике ле бар. Туку ол аптеканын ары жанында. Жыгылдың, чеберленип бар — бүгүн жол тайгак.

Бежен экинчи номерлү турага Валя жүк арайдаң ла једип, чеденнин уур эжипин ачты. Же сарайдың ары јанынаң кара јелбер ийт кыркырууш үниле үрүп, чыга конды. Валя тескерлейле, эжикти јаап ийди, ийттин үрүжине кижки чыгар болор бо деп сакып турды. Чындап та, чеденнин ары јанында кижинин кыјырада басканы угулды.

— Анда кем? — деп, кем де сурады.

— Степановтор мында жадыры ба? — деп, Валя кыйгырды.

— Бис Степановтор. Не керек?

— Слерге письмо бар.

Эжик ачылды, жебечен фуфайкалу, кулакту жаан бөрүк кийип алган уулчак оромго чыкты.

Валя письмоны берип ийди.

Үч толукту письмоны уулчак Валянын колынан чупча сокты.

— Мыны кем экелди? — деп, ол сурады.

— Почтала алганыс.

— Сен почтальон бо?

— Жок — деп, Валя айтты. — Слердин письмогорды бистинг кайырчакка жастыра салган. Бистинг адрес слердинг адрес ош-кош, жаныс бис Жаан Заречныйда жадырыс, слер десе Кичинек Заречныйда. Мен слердинг письмогорды экелгеним ол.

Валя кайра бурылала, жанды.

— Быйан болзын! — деп, уулчак кийининен ары кыйгырды.

V.

Бир, эки, үч ай өтті. Туш кижининг письмозы керегинде Валя ундып та салган.

Је бир катап Костя кайырчакты ачып, почтаны алган бойынча, адазы жаар жүгүрди.

— Ада, көрзөн, конвертте каткымчылу адрес. Оромы да бар, номер де бар, алатан кижининг өбөкөзи жок.

— Кайда, бер!

Адазы письмоны алала, кычырды: Мында, Жаан Заречный, 52-чи тура, 6-чы квартира. Кайра адреси: Кичинек Заречный, 52-чи тура, 6-чы квартира. «Бу кемге бичиген письмо болбо-гой?»

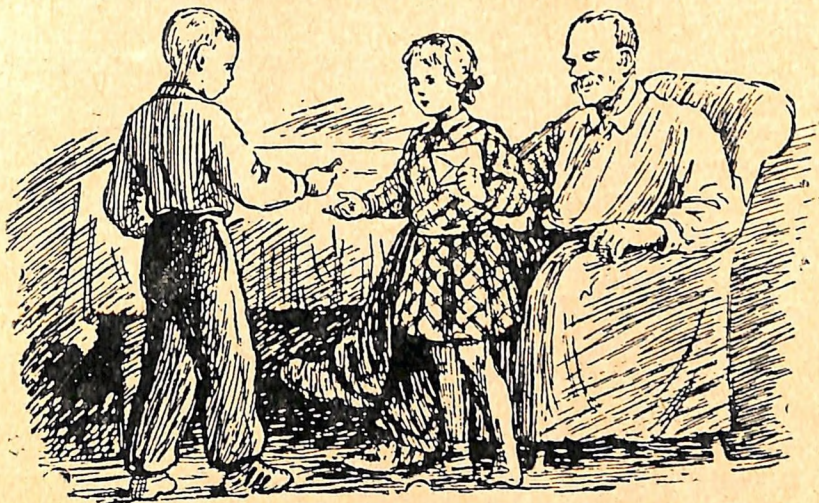
Адазы конвертти ачып, письмоны чыгарала, кычырды:

«Таныш эмес кару кызычак! Менин фронттонг бичиген пись-момды сен кышкыда Кичинек Заречныйга **экелген**. Сен ол туш-та менин билеме ле менин **бойыма канча** кире болуш жетирге-нинди сен билбей де **жадыг**. Менин письмом табылбай калган болзо, бис ончобыс көп санааркаар, кунугар эдис. Жаан быйан болзын сего. Сен жааназан, жакшы советский кижиге болорыг деп, мен бүдүп турум.

Сего **күндүзүң** **жетирген** турган кижиге гвардиянын старший лейтенанты **М. Степанов**».

Адазы письмоны чебер бүктейле, база жатап конверт жаар жүрдү.

- Бу письмо кемге келди не? — деп, ол сурады.
 - Байла, меге келген болор — деп, Валя кызарып айтты.
 - Кайырчактан письмолорды сен алып турун ба?
 - Жок, мен — деп, Костя айдала, база кызара берди.
- Адазы Костя ла Валя жаар көрөлө, онын кийининде айтты:

— Ук, Костя, түлкүүрди Валяга бер. Почтаны ол башкарзын. Кичинек жалтырууш түлкүүрди Костя арпа жокто сыйынына берип ийди.

Я. Т а й ц.

Сурактар.

1. Почтаны башкарарга адазы кемди тургусты? Ненин учун?
2. Жаан Заречныйга кандый письмо келген?
3. Ол письмо керегинде Костя нени сананды? Валя нени сананды?
4. Кичинек Заречныйга Валя письмоны канайып жетирди?
5. Кайырчактын түлкүүрин адазы ненин учун Валяга бердирди?

Жакылталар.

1. Бу **бажалыктар** аайынча план тургузыгар:
Уч толук **эди** **бүктөгөн письмо**.
Кичинек Заречныйдан келген **письмо**.
Письмолор до газеттер салатан кайырчак.
Ээзине жетирилбеген письмо керегинде кичеенгени.
Валя письмоны адреси аайынча жетиргени.
2. План аайынча куучындап беригер.

Люда керегинде.

Баштапкы класстын үренчиги Люда школдон јанып клееткен. Оны јааназы үйдешкен.

Күн жылу болгон, Люда, колдорыла јангып, платьелү ле брааткан.

Јааназы дезе бир колында Люданын тонын ла калошторын, бир колында дезе битчиктерлү сумканы ла аш-курсақту каламаны апараткан.

Јолдо олор Наташага туштадылар. Наташа эзендежеле, сурады:

— Бу сен, Люда, не јойу браадырын? Јаанан сени ненин учун колдорына алып албас?

— Мен не, кичинек бала ба? — деп, Люда тарынып айтты.

— Јок, сен кичинек эмезин, је сен бойыннын колдорынды сүрекей чеберлеп јадын. Айдарда буттарынды ненин учун чеберлебей јадын? — деп, Наташа айтты.

В. Карасёва.

Сурактар.

1. Наташа Людага кандый сурак берди? Ненин учун?
2. Люданын кылыгын слер кандый деп көрүп туругар?

Адазынын болушчызы.

I.

Арыкпаев Сорко јайгы каникулда адазыла кожо колхозтын койлорын кабырарга суранып алган. Бийик туулардын ортозындаты ап-ару кей, ума јок көп чечектердин јараш јыды, чаңкыр тенери, амыр отоп жүрген койлор — ончозы уулчакты сүүндирип, сонуркадып турган. Ол, он үч јашту уулчак, колхозтын койлорын кабырып, адазына болужып турганын сананганда, ырыс жүрегине торт бадышпай барат!

Көп күндер өткөн. Айландыра јаткан ар-бүткен керегинде, койлордын кылык-јангы керегинде Сорко көп солун немелер биллип алган.

— Койлорды кабырары јенгил иш эмес, балам, — деп, адазы айдып туратан. — Койчыга кандый ла айалгада болорго келижет: кой оорый берзе, эмчи де болорын; айабас јанынан кар

эмезе мөндүр жаап келзе, ыжык жер түргөн таап алар керек; бөрүлөрлө де түни-түжиле тартыжарга келижет. Кандый ла учурал болуп жат!

Сорко адазынын айтканын тыңдап угуп, адазындый ок жалтанбас, билгир койчы болорго күүнзеп турды. Сары таңда уйкудан туруп, койлорды айдап барарга жаш бойына күч те болзо, уулчак бир де эмеш комудабаган, бойын бек тудунган.

II.

Бир катап дезе оныла мындый учурал болгон. Ол күннин алдында, эниргери, адазы кенетийин оорый берген. Эртең тура дезе ол төжөктөн дө туруп болбогон.

— Же, уулым, койлорды одорго жаныскан айдап баратан туруң. Эртең деремнеден улус келер, бис экүни солып ийер... — деп, адазы араай айдала, изү колыла уулынын колын сыймап ийди.

— Санааркабаар, ада, мен койлорды жакшы кичееп көрөрим. Слерди уйатка түжүрбезим! — деп, Сорко каруузын берди. Адазынын жанына отургушка курсак, суу тургузып койоло, ол чеденнин ичинде энчикпей мааражып турган койлор жаар мендеди.

Койлорды одорго айдап келеле, уулчак олорды жакшы кичееп кабырып жүрди. Оору адазы керегинде сананып, ол тал түш өдө бергенин сеспей де калган.

Күн сүрекей изү тийип турган. Туулар ортозынанг соок эзин сокты. Күнчыгыш таладан кара булуттар жууктап клееткен. «Күжүрт болотон туру» — деп, уулчак сананды.

Же нени эдетен? Койлорды чеден жаар айдаарга ыраак, күжүрттөн озолоп болбозун. Мында артарга — жеткерлү: мөндүр жаардан айабас. Жаш кураандар козур мөндүргө чыдашпас, өлүп калар.

III.

Кенетийин Сорко жууктагы капчалда бийик-бийик жылым таштар барын эске алынды. Олордын эдегинде мун да тоолу койлорды жанмырдан, мөндүрдөн жажырып койор. Жаныс ла мендеер керек — ой сырагай ас арткан...

Уўр койлор жылым таштардын жанына једип ле келерде, жанмыр урулып келди, таштарга мөндүр тизиреде берди.

Ургун жанмыр түниле жааган. Уўр койлор жаар бөрүлер де

бир-эки катап жууктаган. Же жалтанбас уулчак оларды таштарла аткылап, кыйгырып, бир де койды бөрүлерге жидирбеген.

Эртен тура колхозтоң улус келеле, арып-чылап калган уулчакты оору адазыла кожо деремнеге үйдежип салган.

Сурактар.

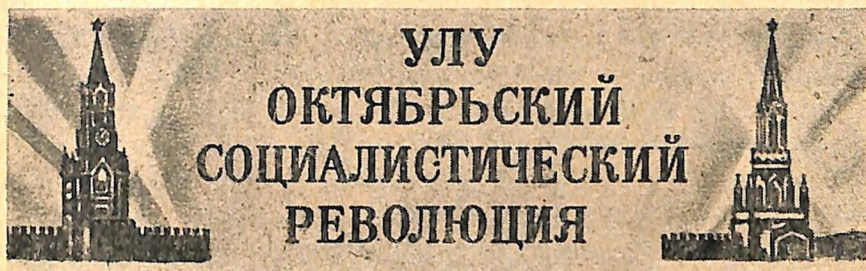
1. Жайгы каникулда Арыкпаев Сорко нени эткен?
2. Адазы ого не керегинде айдып туратан?
3. Уулчак адазынын айтканын канайып угуп, кандый кижги болорго күүнзеп турды?
4. Бир катап кандый учурал болгонын, уулчак колхозтын койлорын канайда корулап алганын жуучындап беригер.

* * *

Бистин жайым ороондо
ырыска жолдор элбек ачылат.
Албатыда бүдүмчилү болгондо,
иштег сего мак табылат.

Албатынын күүнин бүдүрзег,
ол сүүгениле каруузын берет,
жылу күндүүнди ого жетирзег,
ол жүрегинең сени күндүлейт.

В. Кучияк.

Октябрьдын јенүзи.

(Албатынын кожонгы.)

Ойдык јердинг өлөңи
јажыл турзын качан да!
Октябрьдын јенүзи
мөңкү болзын качан да!
Октябрьдын байрамы
эзендик болзын качан да!

Совет јаннаг озо ишмекчилер канайда јаткан.

I.

Костя подвалда јаткан. Күн Костяны качан да јылытпайтан. Туранын ичинде чыкту болгон, үлүш кийимнинг јыды јытанатан: энези эртен турадан ала энирге јетире улустын кийимин јунган.

Костя сыйыныла, карындажыла кожо толукта ойнойтондор.

Кийими коомой, өдүги тежик учун кышкыда тышкары каа-јаа чыгатандар.

Адазы иштеп јүк ле орой энирде јанатан. Јанып келеле, јөткүрер ле јөткүрер, курсак та јиир күүни јок, чай ла ичип алар.

Балдар адазына килеп, тым отургылай беретен.

Адазынын ижи уур болгон. Иштеп турган јери дезе тоозын-

тобракту. Фабриканын ээзи ишмекчилерге килебей, астам ла аларын кичеейтен.

Јаскары адазы сыранай коомойтый берген. Оны больница-га апарып салган. Адазы анда узак јатпаган — јада калган, балдары өскүс арткан.

II.

Адазынын сөөгин јууп койгондор, је јадар арга табар керек. Энези фабриканттан барып сурады: «Балдарды чыдадып алар-га болужыгар. Өлгөн апшыйагым су-кадыгын заводто јылыйт-кан, јирме јыл ак-чек иштеген».

Балдардын энезине фабрикант болуш бербеди:

«Бисте өскүс балдарга болужатан јан јок. Өбөгөнинин сөө-гин тударга он беш салковойды алып, ары јүр. Сенин балда-рын — бойын олорды кичее».

Энези канайда да албаданза, төрт баланы азыраарга күч болгон. Костяны деремнеге апарзын деп, жарындажынан сурап алды: ол эмди тогус јашту, айыл ижине болужар.

Совет јаннан озо крестьяндар канайда јаткан.

I.

Костя таайына јаскыда келген. Деремнеде јакшы: агын суу, јиилектер, агаш та бар, түнде балдар аттар откорорго сыр је-лекке баргылайт. Јадын јайым, городтогы јадындый эмес. Ја-нгыс ла курсак јанынан, энезинде ок чылап, коомой. Кара да калаш ас, ак калаш керегинде дезе уклапандар да.

Таайынын билези јаан. Ончолоры танган ала бозомго јети-ре де иштегилезе, түрениден айрылбайтан. Крестьяндардын јери ас: бүктер, агаштар, одор — ончозы помещиктин, оны ту-заланганы учун иштеп берер керек эмезе төлөөр керек.

Таайынын туразы коомой, ичине, ичи карануй, помещик-тин туразы дезе балкондорлу ла кичине башняларлу.

Јыланаш бутту Костя күнүн сайын помещиктин јуртынын јанынча уй айдап барганда, садта јараш кийимдү балдар ня-зыла кожо ойноп жүргенин көрөтөн. Помещиктин айылынын јанында чечектер, мөнгүн шарлар. Кичи мындыј јерге ойной-

тон болзо. Жок, анаар деремненин балдарын жийдирбейтен, сад-
ты крестьян балдарга болуп эткен эмес.

II.

Малина быжып келди. Балдар үйрлежип, тергиштерин тудунганча агааш аразына бардылар. Агааш жаан, карануй. Балдар коркып, ырашпай, чук жүрген. Малина учураганда, колдо-
рын чалканчака чактырып, тегенекке кададып та алганда, бир
де жиилек артырбай жууп алат.

Малинанын жыды жараш, тату, оны жиирге күйнзеп турарын.

Балдар жиилекти тергиштерине толтыра терип, бойлоры тойо
жип алаала, жанар дешти.

Кенетийин ологорго ийт үргенче чурады.

Мылтык жүктенген барин чыгып келеле, балдар жаар басты:

— Менин жеримнен малина терерге слерди кем божотты?

— Бу малина слердин деп, бис билбедис, өрөкөн, — деп,
Костя айтты.

Барин оног тыг чугулданала, малинаны айылыма атарзын
деди.

Балдар унчукпай онын кийининен баскылады. Айылына жу-
ру тергиштү жангылады.

— Акыр, эдү, — деп, эр улус кекенетен, — бистинг де оро-
мыста байрам болор!

* * *

Темир кептү санаазын
терен сананган Ленин.
Телекейдин үстүне
ырыс жайган Ленин.

Ойгор терен санаазын
бек сананган Ленин.
Жоктулардын жүрегине
күн чалыткан Ленин.

Кулга жүрген албатыга
жайым берген Ленин.
Кунукчыл жүрген калыкка
жыргал берген Ленин.

Владимир Ильич Ленин.

Туранын ичинде стенеде портрет бар.

— Ада, ол кижиге керегинде меге куучындап берзең — деп,
Вася адазынаң сураган.

— А сен билерин бе, бу кем?

— Билерим. Ленин.

— Эйе, Владимир Ильич Ленин. Бистин сүүген, жуук кижиге бистин башчыбыс.

— Же, угуп отур. Мен ол тушта канчын-жиит болгом. Бис, ишмекчилер, ол тушта сүреен коомой жатканыс. Иш уур болгон. Бистан эртеден ала карануй тўнге жетире иштеп туратаныс, курсакты дезе тойо жибейтенис. Заводто көп улус иштеген. Заводтын ээзи Данилов болгон. Ол бойы иштебеген. Белин бөкөйтпөгөн, же ол кандый бай жаткан!

Андый жөөжө ого кайдан келген? Бис ого иштегенис. Бистин ижис учун жалды сүреен ас төлөп туратан, торт ло тоноп турган. Бистин ижистен ол байыган. Завод, акча, машиналар — ончозы онын колында болгон, бисте дезе, иштенетен колдорыстан өскө, бир де неме жок болгон.

Онын учун арга жокто бис онын заводуна иштеерге баратаныс. Же жаңыс ла Даниловтын заводуна андый болгон эмес, бастыра заводтордо ло фабрикаларда андый болгон.

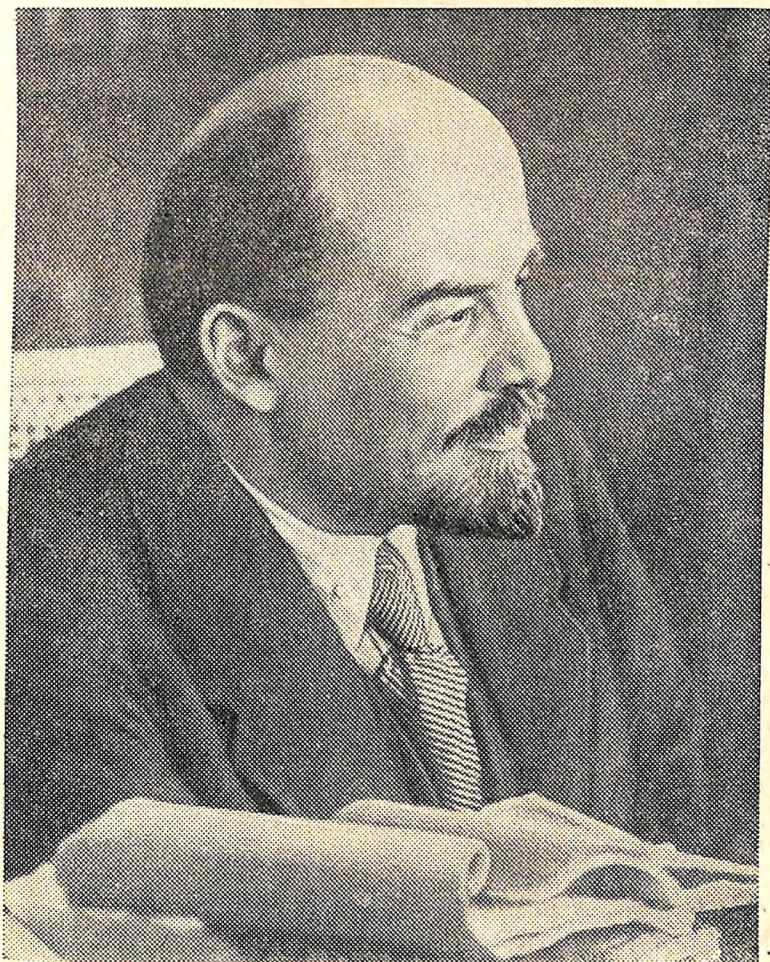
Деремнеде крестьяндар база коомой жаткан. Олордо жер ас болгон, помещиктерде дезе жер көп болгон. Крестьяндар помещиктерге иштеп турган. Помещиктер бай жаткан, крестьяндар дезе жокту болгон.

Помещиктердин ле капиталисттердин кылыгы жаңыс болгон. Эң бай помещик — каан — база олор учун турган. Каан бастыра улустын ээзи болгон. Каан помещиктерге ле капиталисттерге жарамыктуу ээжилер тургузатан. Ишмекчилерге ле крестьяндарга дезе ол ээжилерден сүреен күч болотон.

Владимир Ильич Ленин ишмекчилердин нажызы, нөкөри болгон. Ол бастыра жаңды кубултарга күүнзеген. Иштеп турган улус ончозы жакшы жатсын деп сананган. Ленин ишкүчиле жаткандардын кереги учун тартышкан.

Ишмекчилер учун турган улусты Ленин ончозын жууган. Олордын тоозы там ла көптөп, ишмекчи партия, коммунисттердин партиясы, там ла тыгып турган. Тартыжу жогынан неге де жедип болбозын партия билип турган. Бастыра ороондордын ишмекчилери де мыны жарт билер боло берген.

Ленинди ишмекчилер тын сүүйткен, помещиктер ле капиталисттер дезе Ленинди торт көрбөйтөндөр. Кааннын полициясы Ленинди арестовать эдип, түрмеге отургузып, ыраак Сибирьге ссылгага айдап туратан. Ленинди жажына түрмеге отургузарга сананган. Ленин гран ары жанына барала, нени эдетенин ишмек-

чилерге ыраактан бичип туратан. Онын кийининде ойто јанып келеле, бастыра тартыжуны башкарган.

1917 жылда февраль айда ишмекчилер солдаттарла кожо — ол тушта јуу болгон — каанды сүрүп ийгендер, онын кийининде 1917 жылда 7 ноябрьда помещиктерди ле капиталисттерди сүрүп салгандар. Јерди, заводторды, фабрикаларды олордон айрып алып, јангы јан, јангы ээжилер тургускандар. Каан да эмес, помещиктер ле капиталисттер де эмес, ишмекчилер ле крестьяндар бойлорынын керектерин Советтерде бойлоры шүүжер боло берген.

Ол иш ологго солун болгон. Ленин ле онын партиязы бу уур

јолло ишмекчилерди баштап, жаңы жүрүмди төзөөргө болушкан. Ленин сүреен көп иштеген. Онын ижи, кичееп көрөтөн керектери көп болгон. Лениннинг су-кадыгы уйдаган, 1924 жылда Владимир Ильич жада калган.

Ленин жада каларда, бис сүреен кунукканыс. Бис бастыра керектерди Лениннинг айтканы аайынча эдерге кичеенедис. Ишти, жүрүмди жаңы төзөлгөлө жазап турубыс.

Н. Крупская, 1937 жыл.

Сурактар.

1. Революциядан озо ишмекчилер ненин учун тойо курсак жибей жүрген?
2. Андый жүрүмди Ленин канайда кубуларга сананган?
3. Ленинди бис ненин учун революциянын башчысы деп адап турубыс?
4. Ишмекчилердин жүрүми революциянын кийининде кандый боло берди?

Ленин керегинде кожон.

Ак санаалу, жалакай
кижи јонды башкарган.
Алтай улусты база ол
ак-јарыкка баштаган.

Ак санаалу, ийделү
болорго ол үредет.
Јүрүм улу болор деп,
јүрегисте от күйет.

Најылыкка, јенүге
ол јондорды апарат.
Ленин — бистин мааныбыс,
коммунизмге кычырат.

Э. Палкин.

Јалы јок јалчы.

I.

Аткыр энезиле экү. Тас байдын айылында эки кондылар. Учунчи күнде Тастын јаан үйи Канай, Моронот јаар көзин кылайта көрүп, айтты.

— Је, курсакка жүретен болзоор, жүргейеер. Бойун аракы азып, уй саап турарын. Уулын тышкары күнге кургадып турган аарчыга ийт-куш жууктатпай, балдарга ууштатпай, бойы да ууштабай каруулдап турзын. Јоп пө?

— Же, жөп болзын, өрөкөн! — деп, Моронот сүүнген аайлу айдып, байдын чакпызына басканын бойы да билбей калды.

— Андый болзо, байагы онордын экелген «мандыктаң» жошкын уулыңа чамча көктөп бер — деп, Канай айтты.

Уулчак оны угала, жаңы чамча кийерине сүүне берди.

Канай таар эдетен кеденнег жыртып, оны Моронотко береле, онон ары эрмектенди:

— Мениң жакылтамды бүдүрбей, ары-бери жүгүрер болзо, ат камчыла сын-арказын жара согорым эмезе жодозын сый согорым.

Көжөөнниң агажында сабы жүстүктү камчыны көрүп ийген Аткырдын чырайы кенетийин соой берди...

II.

Аткыр жаңы кеден чамчалу болды. Же жоктуга ол до торкогө түнөй ине.

Кургадып турган аарчыны уулчак эки күн жакшы каруулдаган. Ого бир де тындуны жууктатпаган, бойы бир де ууш албаган. Же үчинчи күнде ол жайгы күнниң изүзине чыдашпай, бажы оорып, ичи аштап калган бойы айылдын көлөткөзине барып жадала, уйуктап калды.

Аарчы кургадып салган жайунын үстүндө такаалар толуп калган. Шак ла бу тужунда Аткырдын жалмажына бай эмегенниң жүстүктү камчызы барып жапшына берди. Уулчак кыйгырган бойынча, жалмажын тудунып тура жүгүрди. Канайдын канду көзи чөөчөйдөгү жаан көрүнди.

— Жошкынды көрзөгү, курсагы тойу болордо, тестейип уйуктап жаткан, жинин жакшы кадырып ийер болзо, бодонор эди! — деп, Канай калаптанып турды.

Же бу сабалган баштапкызы болгон. Жүстүктү камчы онон до ары Аткырдын жалмажына жапшынып туратан. Моронот корып алар аргазы жок жүрди. Кыш болгондо, Аткырда амырлу олут та жок. Ултүрөй берген кийимдү уулчак соокко тонуп, энезиле кожо уйлар сугарып, кажаганның ичин арчып жүрөтөн.

III.

Аткыр бир катап айылга кирип келеле, эжикте жаткан желбер ийттин жанында турарда, Тас жаан үйиле экү койдын эдин жип отургандар. Тас уулчакты көрөлө: «Эдегинди тут!» — деди. Уулчак сүүнген бойынча чамказынын эдегин жайа тутты. Тас бир

чандыр этти алала, таштады. Онызы Аткырдын эдегине једип тўшкелекте, коштой јаткан јелбер ийт ала койып, јуда салып ийди. Семис бай талганча каткырала, экинчи катап чел этти кезип алып, таштады. Эт уулчактын эдегине келип тўшти, ийт јастыра тутты.

— Көстөрөөр табак јаар өтпөй, ары кедери чыгыгар, културлар! — деп, Тас экилезин чыгара сүрди.

Аткыр ла ийт эжик блаажып чыктылар.

Ч. Ч у н и ж е к о в.

Сурактар ла јакылта.

1. Куучын нениң учун «јалы јок јалчы» деп адалган?
2. Аткырдын энези «байдын чапкызына басканын бойы да билбей калды» деген сөстөрдү слер канайып ондоп туругар?
3. Тас байды ла онын Қанай деп јаан ұйин кандый улус деерге јараар?
4. Куучыннын ұчинчи бөлүгин бойоордын сөстөрбөрлө куучындап беригер.

Азыйда ла эмди.

(Колхозчынын куучыны.)

I.

Мениң адам байларга одус јыл иштеген. Байлар јокту алтай улусты күүн-кайрал јок кулдангандар. Јокту кижини кулданарга байларга камдар болужып туратандар. Бистин биле көп сабазында курсак јок отуратан. Адам мени байдын айылына ийип, мынайда айдатан:

— Барып байдан арба сурап экел. Мен соңында ого иштеп берерим.

Мен байдын айылына баратам. Ол бир эмеш арба беретен. Төлүге алган арба учун мениң адам ла энем көп кўндердин туркунына байга иштейтендер.

II.

Совет јаннын ойинде бис јерлү боло береле, колхозко биригип алганыс. Байлар эмди јок. Совет јан биске тракторлор, үрен аш берген база оноң до өскө болуш јетирген. Бис аргалу, јакшы јуртай бердис.

Азыйда алтай улустын ортозынан бичикчи кижини табарга

күч болгон. Эмди дезе бистинг балдарыс школдордо үренгилеп
јат. Јаан да улус бичикке үренет.

Бу мынын ончозына бис Коммунистический партиянын ла
Совет јаннынг шылтузында једип алганыс.

Сурактар ла јакылта.

1. Колхозчы бойынын озогы јүрүми керегинде нени куучындаган?
2. Байлар јоктуларды канайып кулдангандар?
3. Јоктуларды кулданарга байларга кем болужып турган?
4. Совет јаг јоктуларга нени берди?
5. Колхозчылар эмди канайып јуртап јат?
6. Куучыннын кажы ла бөлүгине бажалык сананып табыгар.

Күски тандак.

Күстинг алтын тандагы
күнчыгышта јаркындалат.
Октябрьдын маанылары
оромдордо јалбыштанат.
Јаан ороондо,
төрөл ороондо
советский балдарга
ырыска, јаска барар јол
Октябрьда ачылган...

Кеен-јараш бу байрам
јүрегиске јараган.
Сүүнгенине јылдыстар
балдардын көзинде јалтыраган.
Јаан ороондо,
төрөл ороондо
советский балдарга
ырыска, јаска барар јол
Октябрьда ачылган.

А. Жаров.

Сурактар.

- 1'. Кандый строчкалар мында такып айдылат?
2. Ол строчкалардын шүүлтезин слер канайда билип туругар?

Байрам күнде.

Октябрьдын байрам күнинде
озогызын катап эске алындым:
чыкту такпайдын өчөмик оды,
јаскыда — тырмууш ла андазын;
кунурак кунукчыл кыралар —
аштын түжүмин олордон сакуба,
кемди де бедреп, кычырып турган
өскүс-јабыстын уни јалаңда...
Россия бүгүн кандый кеминде,

андый Россия болзын деп,
онын учы јок элбек јеринде
аштар стенедий ѳссин деп,
такпай эмес — электричество оды
крестьян улустын јуртында күйзин деп...
кандый бек санаа, кандый ийде,
најылар, чынында керек болды!
Онызы јүрүмде бүткенине,
күчине сенин, Россия, сүйүнедис! —
Ленин колыла темдектеп көргүскен
улу керектер ороондо бүткен.

М. Исаковский.

Стройка.

Узун агаштар
булутка једет.
Уур белдерди
машина кодүрет,
јоон агаштарды
јенил апарат,
кызыл кирпичтерди
түрген жылдырат.

Тураның жабузы
тургуза ла эдилди.
Бийик, јаан тура
сүреен түрген бүтти.
Төрөлистин балдары
телкем турада
јуртай берди!

В. Маяковский.

Почтовый фабрика.

Москвада мундар тоолу почтовый кайырчактар бар. Је слер письмогорды кандый ла оромдо, кандый ла почтовый кайырчакка салып ийзегер, ол эжигинин үстүнде «Төс почтампт» деп бичип салган јаан турага једип келер. Письмолорды анаар почтовый грузовик тартып апарат. Андый грузовиктер эртен турадан ала орой энирге јетире столицаның оромдорыла јоруктап жүргүлейт.

Төс почтампт јаан фабрикага түней: кош кодүрер машиналар өрө чыгып, төмөн түжүп турадылар. Элбек залдарында дезе абрачактар ары-бери өткилейт. Почтаны оноң ары табыштыратан јалбак брезент ленталар, бир де минутка токтобой, јылыжып турат.

Бастыра бу иш бир кичинек письмоны јетирерге өткүрилет. Је бу керек кичинек пе? Сырагај кичинек кыскарта би-

чилген письмодо сүрекей жаан учурлу солундар, јилбүлү јетирүүлөр болордон маат јок.

«Почтовый фабрикада» бистин ийген письмолорло нени эткилеп јат?

Москвадан күнүн сайын ондор тоолу поездтер атангылайт. Ол поездтерле письмолорды аткарып жадылар. Је озо баштап почтаны ылгаар керек: кажы ла письмо бойынын поездинде болор учурлу, база онын кажызын ла бойынын станциязына јетирип, түжүрүп салар керек.

Је письмолорды ылгап салган. Бир јер јаар баратан письмолорды бир полкага салып койгон. Экинчи јер јаар баратан письмолорды экинчи полкага салып койгон. Кажы ла письмодо печать: «Москва, мындый күн».

Ангылу машина письмолорды пачкалап тагып салган. Пачкаларды таарларга салып койгон. Ол таарларды жылыжып турган лента төмөн түжүрөт. Онын кийининде бу письмолорды машиналарга коштоп, вокзалдарга ла аэродромдорго аткарып жадылар.

Москвага башка-башка јерлерден келген көп письмолорды ла пакеттерди ол ок машиналар почтамка экелип јат. Кажы ла конвертте ол ок сөс бичилген: «Москва».

Бир канча частын бажында бу письмолорды столицанын райондоры сайын апаргылаар, жүстер тоолу почтаљондор кайышту уур сумкаларын салынып алала, оромдорло, переулокторло, тепкиштерле базып баргылаар. Эжигер ачыгар, балдар. Почта! Слерге письмо!

М. И л ь и н.

Сурактар.

1. Почтовый кайырчакка салган кийининде письмолор кайдаар барат?
2. Почтампта письмолорло нени эткилеп јат?
3. Ыскө городторго ло јурттарга письмолорды канайда аткарып жадылар?
4. Письмолорды айыл сайын канайып таркаткылайт?

Кейле жүрер јол.

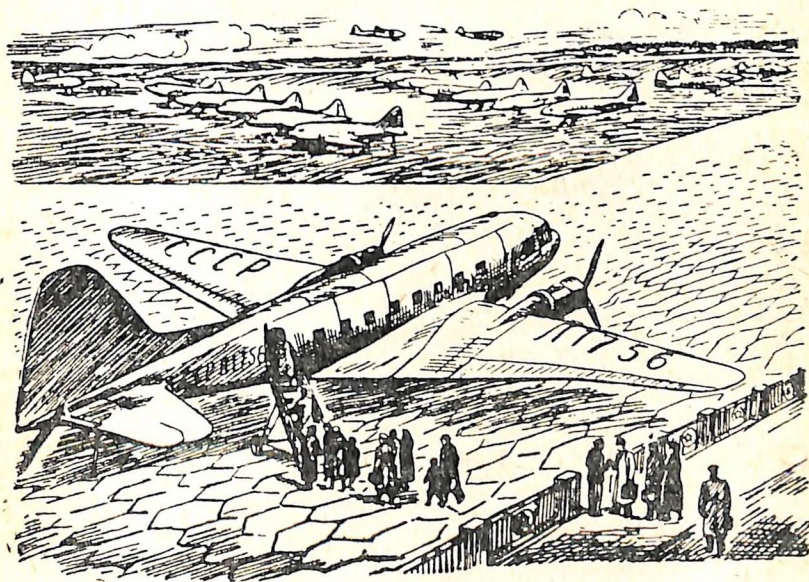
Бистин орооннын бастыра јолдоры Москва јаар барып, Москванын јанында биригип јат. Түни-түжиле күўлежип, поездтер вокзалдарга келип турадылар. Москвада эки-јангыс вокзал эмес, тогус вокзал.

Калганчы жылдарда олардын тоозына база эки вокзал ко-
жулган — бирүзи кейле, экинчиси суула жүрерининг вокзалда-
ры. Слер эмди Москвага јерле де, суула да, кейле де једереер.

Кем-кем мендеп, түрген једерге турган болзо, ого кейле учуп
барарга ончозынан артык болор.

Поезд слерди бир канча күндердин туркунына јетиретен
јерге самолёт слерди тоолу частардын туркунына јетирип
апарар.

Самолёттор бойынын вокзалына, поездтер чилеп ок, распи-
сание аайынча чокум өйдө једип келедилер. Пассажирский са-
молёт једип келди, оны ээчий кош тартар самолёт, бу дезе поч-
товый самолёт учуп келди.

Пассажирский самолёт Москвага тотко карарып калган
улусты јетирди. Олор бүгүн эртен тура Кара талайда эжин-
гендер. Анда сүрекеј јылу, бистин Москвада дезе күс једип
келген.

Экинчи самолёт атанарга белетенип туру. Пассажирлер теп-
кишти өрө чыгала, тере отургуштарга отургылады. Эмди ле
эжик јабыла берер, самолёт дезе ичкерлейле, кейге көдүрилип
чыгар.

Удаан өйдөг бери кар јаткан, соок түшкен јерлерге пасса-

жирлер бүгүн эниргери једип барар. Онынг учун олар ончозы јылу тонду ла јылу бөрүктү.

Сурактар.

1. Кандый бир ыраак јерден база өскө јерге једип аларга, улус эмди кандый јолдорды тузаланып јат?
2. Сыранай түргөн јүрерге кандый эп-арга бар?
3. Калганчы жылдарда Москвада кандый жаңы вокзалдар тудулган?

Энезинин ижи.

— Је, Света, кийин! Менин ижимди көрөргө барарыс.

Олар тышкары, оного оромго чыктылар, метрого түжеле, бир канча минуттың бажында городтың база бир учында болдылар.

Анда јажыл чаал агаштарга курчаткан јаан кызыл тура турган. Энези Светлананы јараш темир парата өткүре баштап апарды. Олар јаан чеденнин ичиле тураның эжиги јаар бардылар.

— Бу не? — деп, Света сурады.

— Бу, балам, менин иштеп турган фабрикам — деп, энези айтты.

Олар цехке¹ кирерде, Светлана озо баштап алаатый берди. Ол шили јабынтылу мындый јаан кыптарды качан да көрбөгөн. Кайда ла машиналар јергелей тургулады, олардың табыжына не де угулбай турды. Энези кызын бир станоктың јанына экелди. Светлана көрүп турза, станоктон, учы јок јалбак лента чылап, жүзүн-јүүр чечектү бөс чөйилип чыгып турды.

— Мен мында иштеп турум — деп, энезинин айтканы Светланага угулды. — Бис мында бөс эдип јадыс, ол бөстөн балдарга јараш кийим көктөгилеп јат.

— Бу не? — деп, кенетийин Света сурап, станоктың үстүнде турган кичинек кызыл флажок јаар көргүсти.

— Мындый кызыл флажкторды јакшы иштеп турган ишмекчилерге берип јат — деп, энези айтты. — Бистинг цехте дезе ончо улус јакшы иштеп јат.

Светлана өскө станоктор јаар көрзө, олардың үстүнде база кызыл флажктор элбиреп турган эмтир.

¹ Цех — фабрикада эмезе заводто иштинг кандый бир бөлүгин бүдүрип турган јер.

— Меге андый ок флажок ло машина база керек — деп, Света айтты.

— Сен јаанайла, иштезег, сеге, балам, андый флажокты база бергилеер.

Олор цехле база да узак базып жүрдилер, станокторды, жаан түрбектер эдип салган бөстөрди көрдилер. Андый түрбек бөстөр коштой кып жаар конвейерле¹ бойлары жылып браатты. Олорды анда чаазынга оройло, машиналарга коштоп тургандар.

Балдарга көп жаңы жараш кийим көктөөргө, бу бөстөрди бистинг орооннын бастыра жерлерине тартып апаргылаар!

С. Баруздин.

Сурактар ла жакылта.

1. Светлананын энези кандый фабрикада иштеген?
2. Ол бойынын ижи керегинде нени куучындады?
3. Энезининг жакшы ижин фабрикада канайып темдектедилер?
4. Кожо иштеп турган бос согоочы үй улустын ижи керегинде Светанын энези нени айтты?
5. Энези кичинек кызына, бос соготон станоктордон башка, нени көргүсти?
6. Фабрикада ишмекчилер иштеерге эптү ле сүүнчилү болзын деп, бистинг башкаруу канайда кичеенет, айдып беригер (фабриканын туразы, агаштар, парата, эжик жанында телкем жер, шили жабынтылу кып, конвейердин ижи).

Чындык нөкөрлөр.

I.

Бежинчи класстын көзнөктөри чеден жаар болгон.

Школдын көзнөктөрининг чике одожында жаан тура туткулаган. Кирпичтер канча кат салынганын балдар күнүн ле эртен тура тоолоп тургандар. Туранын стенелери күндөр сайын бийиктеген эмес, частар сайын бийиктеп турган.

Бежинчи класстын чике одожындагы стенедө эки каменщик иштеген. Олордын бирүзининг ады Василий Иванович, экинчизининг дезе Иван Васильевич болгонын балдар жакшы билгендер. Олор бойлары ортодо мөрөйлөжип те турганын билгендер. Олордын кажызы ла стенени түргөн салып бүдүрерге кичеенет. Каменщиктерге кирпич тажыйтан улус болушкан.

¹ Конвейер — материалды бир ишмекчиден экинчизине жылдырып апарып, үзүк жок жылып туратан, лента ошкош, жол. Оны металлдан, агаштан, резинадан эдетен.

II.

Олорды бежинчи класстын көзнөктөринең кўнўн сайын балдар көргилеп туру деп, каменщиктер билбеген де.

Класстын балдары эки бөлүкке бөлінгилеп алган. Василий Иванович — эң чыйрак, эң эпчил каменщик деп, Зябликов Серёжа ла онын нөкөрлөри бодоп тургандар.

Крючков Толяга баштаткан балдар дезе Иван Васильевичтин адаанын алып тургандар. Бастыра јердинг ўстўнде ол эң чыйрак, эң эпчил каменщик деп, олар кандый ла кижиге јартап берерге белен болдылар.

III.

Је бу ла өйдө бир јеткер болды: Василий Иванович колын кыпчыдып алган. Онызы канайда болгонын уулчактар көрбөй калгандар. Олор јүк ле десятник нени де кыйгырганын, Василий Иванович колын чебер өрө тудуп алганын ла бир ўй кижиге онын колын тагып турганын көргөндөр.

Онын кийининде Василий Иванович јана берген. Стройкада Иван Васильевич јангыскан арткан.

— О јайла! — деп, Серёжа ачымчылу ўшкүрип ийди.

— Слердин Василий Иванович алаа! — деп, Толя араай айтты.

Серёжа төмөн көрди.

Эртезинде эртен тура Василий Иванович бойынын јеринде турганын көрүп ийеле, балдар сүрекей тын сўўнгендер. Онын колын тагып койгон болгон, је ол кирпичтерди бойынын јерине эптү салып турган.

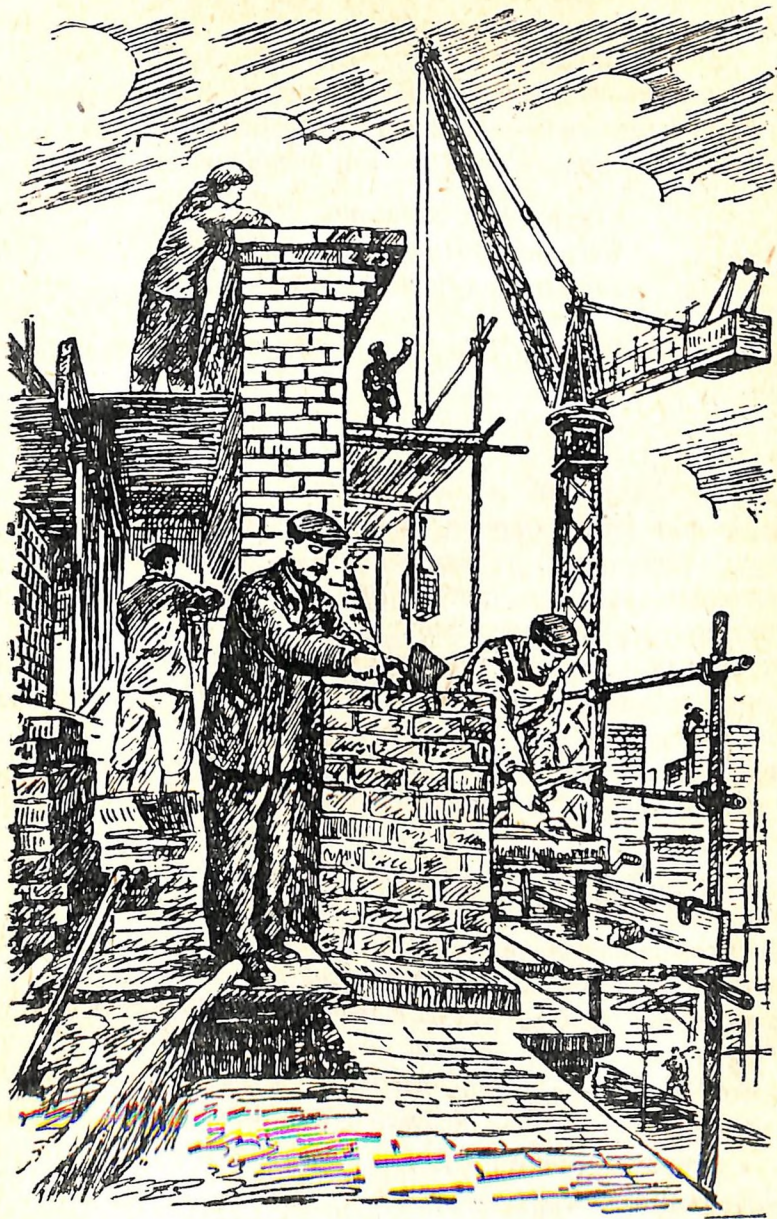
Серёжа балдардан јарым түш башка јүрүп, не де керегинде сананып турган.

Јаан переменада балдарды ээн класска кычырып алган. Анда бөктөнип алала, переменанын учына јетире не де керегинде тын куучындажып отурдылар.

IV.

Эртезинде бежинчи класстын ўренчиктерининг кабортозы школго ўредүден бир час озо келген.

Олор класска јуулыжып алала, көзнөктөрдиг бозоголорына чек јапшынып калгандый турдылар. Ончозынын алдында Серёжа турды.

Беш минут јогынан сегис часта стройканын јанына Василий Иванович ле Иван Васильевич јеткилеп келди. Олор кўлўмзиренип, бойлоры ортодо нени де куучындажып клеетти.

Олор стройкага чыгып алдылар.

Балдар јаан тынбай да барды.

Ишмекчилер токтой тўштилер. Василий Ивановичтин иштеген јерининг јанында салган кирпичтер јатты. Олорго бир лист чаазын јапшырала, ого кара тушьла бичип койгон:

«Туура улус тийбезин.

Василий Ивановичтин кирпичтери.

Јакшынак строителге уткуул!»

Оны көрўп, Василий Иванович кўлўмзиренеле, ижин баштай берди.

V.

Эгирде Серёжанын командызы школдын узун коридорыла туура эжикке јетире барала, онон стройканын чеденине чыкты.

Олор ээчий-деечий табыш јок барып, кирпичтерге једеле, кирпичтерди анайып ок табыш јок алып, Василий Ивановичтин иштеген јерине апардылар.

Стройкада, паратанын јанындагы каруулчыктан өскө, бир де кижии јок деп, балдар иженип тургандар. Бастыра иштер алты часта божогон.

Кенетийин угуп турза, кирпичтер согуп турган таныш, јымжак табыш угулды. Василий Ивановичтин јеринде кем де бар болгодый.

Серёжа балдарды токтодоло, бойы көрўп келерге барды.

Толукты эбиреде базып барала, кадала бергендий тура тўшти: Василий Ивановичтин јеринде Иван Васильевич туруп алып, кирпичтерди эптў салып турган эмтир.

Озо баштап Серёжа алаатый берди, је онын кийининде барјок кўчиле балдар јаар јўгўрди.

— Балдар, — деп, ол шымыранды, — балдар... — дейле, тыныжын тартынды. — Иван Васильевич Василий Ивановичтин ордына кирпичтер салып јат!

— Канайып турган кижии? — деп, кем де сурады. — Кем озо бўдўрер деп мўрўйлўжип јат ине...

— Је, андый болзо не? — деп, Серёжа айтты. — Бис база бой-бойыска болужып јадыс. Олор база анайып ок... Ол бис-

тинг Василий Ивановичке болужып турган болзо, бис ого база кирпичтер тажып береликтер.

— Яраар! — дешти.

Балдар карануй кирерин сакуп алала, Иван Васильевич жүре берерде, эки устын јерлерине кирпичтер тажыдылар.

Эртезинде Серёжа ончозын Крючков Толяга куучындап берди. Ол ок кўн эгирде стройкада ончолоры нак иштедилер.

Јангы стенеге дезе јаан плакат илип койдылар:

«Јакшынак строителдерге — Иван Васильевичке ле Василий Ивановичке уткуул!»

И. Турчин.

Сурактар.

1. Уренчиктер бойынын классынын көзнөктөринеги нени көрдилер?
2. Строительдер керегинде олол нени билгилеп алды?
3. Класс канайып бўлинди?
4. Серёжа ла онын командалы нениг учун кунугала, жуун өткүрдилер?
5. Серёжа ла онын нөкөрлөри Василий Ивановичке канайып болуштылар?
6. Серёжанын командалы ла Толянын командалы нениг учун стройкада нак иштеер ле эки строителге болужар болдылар?

Јангы город.

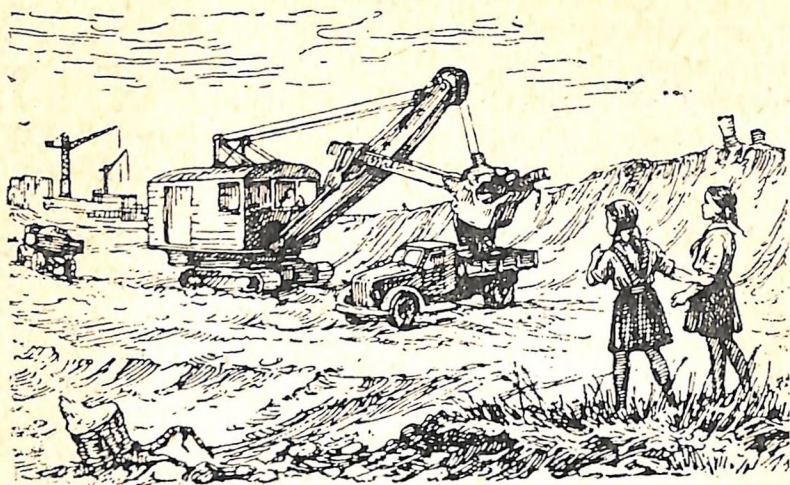
I.

Таня ла Галя бийик жууканын кырына келдилер.

Олордон төмөн терен ойдыкта сүреен јаан, сан башка тындулар ошкош, кайкамчылу машиналар јорголоп јүрди.

Олордын кезиги торт ло туу кире јерди каза согуп браатты. Өскөлөри јүс жылга тура калган төңөштөрдү тазылдарыла катый, грядкадан морковь үскен чилеп, јеп-јенгил кодорып турат. Је Таняны жууканын јарадын казып турган машина неден де тын кайкатты.

Ол машинада учында сускулу узун тамаш бар болгон; сускунын алдынан јалтыркай тырмактар сарбайыжып калган. Тамаш талайып келеле, тырмактарын јаратка кадап алып, кату той балкашты тырмап, күреп, эжип, онон таштарла, тазылдарла база јырааларла катый грузовиктин кайырчагына уруп турды. Јаан грузовик, уур јайканып, кийининен келген куру грузовикке јол јайладып, кайдаар да жүре берет.

Кызычактар жууканын кырына отуруп алала, бу кайкамчылу машинаны, курсак ичери сагыштарына кирбегенче, көрүп отурдылар.

Олордын жуукадан барар күүни жок болгон, же андый да болзо, жанарга желишти. Эңирде десе, адазы иштеп жанып келерде, Тая сурады:

— Анда площадкада нени эткилеп жат? Анда не болор, ада?

— Анда город болор, Танюша, — деп, адазы айтты. — Бис анда жадарыс, энегле экү иштеерис. Сен десе үренерин.

Тая Галяла экү ол жуукага арай ла күнүг сайын жүргүлебе-ди, барган ла сайын олорды площадкада кандый бир солун не-ме сакып туратан.

Удабай ла бастыра площадканы кечире темир жол өтти. Вагондор манташты, паровозтор бышкырышты. Фонарьлу столмолор туруп келди, ол столмолордон жалтыркай эмиктер чөй-лип барды. Онын кийининде ишмекчилер сүрекей көп кандый да кайырчактар экелгилейле, олорды эки жол эдип чогул койдылар.

II.

Бир катап эртен тура Тая адазыла экү жуука жаар бардылар. Тая барып Галяны айдып алды, олор үчү жыраалардын ортозындагы жолло баргылады. Жедип келеле, көстөрине де бүтпей турдылар!

Чогул койгон кайырчактардын ордына, ойынчыктар ошкош,

јараш бир ором јангы туралар турды, озор көзнөктөрлү, эжиктерлү, кирнестелерлү эмтир. Кезиктери эм тургуза јабынтылары јок тургулары, кезиктеринде дезе јабынты да, труба да бар, трубаларынан дезе ыш чөйилет.

Таня Галяла экү сүүнижип, каткырышты. Адазы дезе айтты: — Је, бот бу слерге јангы город! Јарайт па?

База эки кўннинг бажында Таня да, Галя да, палаткаларда јаткан оног до өскө улус јангы тураларга көчкиледи, город кенетийин тындана берди.

Тураларда радио ойной берди, көзнөктөринде от јарыды, чорголордон суу акты, телефондор шыңгырашты, магазиндер ачылды... Туралардынг бирүзинде, энг ле јаанында, «Школ» деп бичип койгон.

А. Некрасовтын бичигени аайынча.

Сурактар.

1. Бийик јуукадан кызычактар нени көргиледи?
2. Кызычактарды кандый машина ончозынан тыг кайкатты?
3. Јангы городты ненинг учун андый түрген тудуп алар аргалу болды?

Маляр.

Тура черетеер ой јетти —
малярга кжи ийгиледи.

Је кисть, көнөк јогынан
малярлар биске келгиледи:

будыыр кистьтин ордына
чүмдү насос экелди.
Стенеге черет чачылат,
көзнөктө күн жаркындалат.

Көк-чанкыр тегеридий
боло берди стенелер.
Жаңы тура торт белен —
улус ого удабас кирер!

С. Баруздин.

Баштапкы кар.

Бу жуукта баштапкы кар жаады. Кейде кар жытанган, бут алдында жымжак кар кыырап турган; жер, туралардын жабынтылары, агаштар, бульварлардагы¹ отургуштар — ончозы ак жымжак жаш карла бүркелгенинен улам, кечегизинен башка кеберлү деп көрүнгиледи, фонарьлар оного жарык күйүп турды, кей ару болды.

А. Чехов.

Кышкы таң.

Чанкыр тегери алдында
элбек кебистий жалаңда
күннин чогына кар жалтырайт;
жаңыс ла агаш карарат,
кыру өткүрө чиби жажарат,
тош алдында суучак мызылдайт.

А. Пушкин.

Сурактар ла жакылта.

1. Кар керегинде ле кышкыдагы агаш ла суучак керегинде канайда айдылганын кычырыгар.
2. Бу үлгерге келиштире кандый журук жураарга жараар?

¹ Бу ль в ар — эки жанына агаштар отургузып салган жалбак ором.

Карган кыштын кылыктары.

(Чөрчөк.)

I.

Карган кыш чугулданала, жер үстүндө канча бар тындуларды жок эдерге сананды. Элден озо куштарды жок эдерге сананып алды; олор кыйгы-чыйкылдажыла онын күүнине тийген.

Кыш соокло салкындап, агаштардын жалбырактарын үзе соголо, жолдор сайын чачып салды.

Куштардын жажынар жери жок болды; олор үйрлежиپ жуулыжала, шүүштилер. Жуулыжып, кыйгырыжала, бийик кырларды ажыра, көк талайларды кечире жылу ороондорго учып бардылар. Жаңыс кучыйак артты, ол до таскактын алдына кирип алды.

II.

Куштарга једижер күчи јетпезин көрөлө, кыш андарга табарды. Јаландарды карла шуурып, агаштарды күртеп, чобразына тош тонурып, соокторды ээчий-деечий ийди.

Алдындагызынан тын сооктор келип, бир чибиден база бир чибиге секирип, тызырап, тарсылдап, андарды коркыдып жүрди.

Је андар коркыбады: кезиктеринин тондоры жылу, кезиктери дезе терең ичегенине јажынды, тийин агаштын көңдөйинде кузук чертип отуры, айу дезе ичегенинде табажын сорып јадыры; койон секирип, јылынып жүрү, јылкы мал, уйлар, койлор удааннан бери жылу кажаганга кирип алала, белен өлөң чайнап, жылу јайынты ичип турулар.

III.

Кыш алдындагызынан тын чугулданып, балыктар јаар ууланды: бир сооктон тын соок ийип туру. Соокты ээчий соок келип, маскаларыла бирүзи бирүзинен тын токулдадып, көлдөрдө лө сууларда шаашкак јогынан күрлер тутты. Суулар, көлдөр тонуп калды, је жаңыс ла үстүнөң тонды; балык дезе бастыразы суунын түбине түшти: тоштын алдында олорго азыйдагызынан да жылу.

IV.

«Је, акыр, мен эмди улустың үлүзин берерим» — деп, кыш сананды. Соокты ээчий оноң калапту соок ийип туру. Сооктор көзнөктөрдү жараштыра журап тонгурды; туралардың стенелерин ле эжиктерин токулдадып, тарсылдатты, сооктон тоормоштор до жарылат. Улус десе печкелерине от салып, блине быжырып жип, кышты электеп, каткырып отурат. Одынга барайын десе, жылу тон, меелей, пыйма кийип барар. Анаар келеле, малтазыла одынды чапса, терлей берер. Жолдорло унаачылар, кышты шоктогон чылап, жүрер болды; аттардан буу жайылат; унаачылар буттарыла тееп, меелейлериле чабынып, ийиндерин тартынып, соокты, мактап турулар.

V.

Ончозынанг тың тарынгадый неме — кичинек балдар да оноң жоркыбайт! Чанакту, конёкту жыңгылап жүредилер, карла адыжып ойноп, кардан наадай эдип, кырлар жазап, үстүне суу уруп, «Келип болушсан!» — деп соокты кычырып турадылар. Кыш чугулданала, бир уулчакты кулагынанг, экинчизин тумчугынанг чымчып ийгенде, кулагы, тумчугы кажайа берет, је уулчак кардан алала, жүзин жышканда, жүзи, от чылап, кызарып чыгат.

Кыш бойының чыдалы жетпезин көрүп, чугулы бадышпай ыйлай берди. Жабынтылардан кыштың жажы тамчылады... байла, јас удабас келер!

К. Ушинский.

Сурактар ла жакылталар.

1. Кыштың башталар өйин канайда бичип көргүскенин катап кычырыгар.
 2. Куштар сооктон канайда коруланат? Балыктар, андар сооктон канайда коруланат? Улус соокло канайда тартыжат?
 3. Чөрчөктинг кажы ла бөлүгине бажалык талдап алыгар эмесе оның бажалыгы болгодый сөстөрдү чөрчөктөн алыгар.
- Көргүзү: Кыш элден озо куштарга табарды.
4. Кажы ла тынду кайда кыштап турганын айдып беригер.

Каруузына керектү сөстөр.

Койон...	ичегенде
Тийин...	ичегенде
Түлкү...	агаштын көңдөйинде
Момон...	жерде
Айу...	чибининг төзинде

Шуурганду кыш.

Изү жай өдө конды, алтын күс база өтти, кар түшти — шуурганду, соок кыш једип келди.

Соок салкындар согор болды. Агаш ортозындагы бүри јок агаштар кышкы ак кийимин сақып турдылар. Чибилер ле карагайлар азыйдагызынан артык јажара берди.

Јымжак кар, бийиктенг айланыжып, көп катап јаады. Кыштын мындый ару јарыгы көзнөктөг өдүп келгенине ле кыш түшкенине уйкудан ойгонгон улус сүүништи.

Баштапкы јааган јаш карла агчылар андап баргылады. Агаштын ортозында ийттердинг үн үспей үрүжип турганы кере түжүне угулды.

Агчы агаштын јаказында сақып отурат.

Болчок дезе, болчок эмес — јолды кечире койон мантайт.

Агчы сыгырып ийерде, койон токтой түшти, кийин тамаштарына отуруп алды, кулактарын көдүрип — тындайт: ийттер ыраак па, јок по?

И. Соколов-Микитов.

Качан не болуп јат.

Соок түшти.

Баштапкы кар јаады.

Кызылтөштөр учуп келди.

Балдар чанакту јыгылаар болды.

Суу тошмо бүркелди.

Балдар кызылтөш тудуп алдылар.

Качан не болуп јат? деп суракка каруу болгодый эдип, өрөги эрмектерди бириктиреер.

Бала тужым.

Бу менин деремнем;
бу төрөл јерим;
мен кайыр кырды төмөн
чанакту шунуп ийдим;
чанагым антарылды,

јалбагынан мач эттим!
Кырды төмөн тоголонып,
терең карга көмүлдим.
Нөкөрлөрим-уулчактар
кырдын бажында турат,

түбегимди аярбай,
сүйүп-жыргап каткырат.
Жүзим, колым бастыра
карла шыбалды...
Меге карда шыра,
балдарга десе каткы.
Же ол аразында күн
ту качан ажа бертир;
Тенгериде бүрүнкий,
куйун-салкын келген эмтир.
Бастыра бойун ужыйла,
колын да эеп болбозун,
айылыга араайынан
күйүн-күч жок жанадын...
Жыртык эски тонынды

сыртыгнан чече согорун,
буурыл чачту жаанан жаар
печке үстүне чыгарын.
Карып калган жаанамды
чөрчөк айттыарым;
жаанам меге мойношпой
чөрчөгүн баштаар:
канайда Иван-царевич
келер-кушты тудуп алган,
кыс табарга көк бөрү
канайда ого болушкан.
Чөрчөк угуп отургамда, —
жүрегим торт жымырт эдет;
кийгас салкын трубада
чугулду согуп күйлөйт.

И. Суриков.

Жакынталар.

1. Кырдан жыгылаганы керегинде, уулчак айылына жанганы керегинде,
жаанактын чөрчөктөри керегинде канайда айдылганын жычырыгар.

2. Үлгерге келиштире журуктар журайла, журуктардын алдына бичилер
эрмектерди оного ок талдап алыгар.

3. Бойоордын кышкы ойындараар керегинде жуучындап беригер.

Снегурочка.

I.

Жердин үстүндө карган таадак ла жаанак журтаган. Журтап,
журтайла, карый бергендер. Балдар десе олардо жок болгон.
Олор сүреен кородоп жүргендер.

Бир катап кышкыда тизеге жетире кар түшкөн. Балдар тыш-
кары чыгала, колчанакту жыгылап, карла адыжып, онын кийи-
нинде кардан наадай эдип ойногон.

Таадак көзнөктөгү балдар жаар көрүп, көрүп отурала, эме-
генине айтты:

— Же, эмеген, жаш кардын үстүлө бис басып ийзебис кай-
дар?

Эмеген каруузына айтты:

— Же баралык, апшыйак. Кардан бойыска Снегурочка бала
эдип аларыс.

Олор тышкары чыкты. Маалага барала, кардан Снегурочка этилер.

Колдорын, буттарын, бажын эделе, көстөрининг ордына жалтыркай тош кондырып, кабактарын көмүрлө карарткылады.

Жакшынак Снегурочка болды! Каргандар көрүп, көрүп, чөкөнбөй турдылар.

Кенетийин Снегурочка күлүмзиренип ийди, кабагын кыймыктатты, колын көдүрди, бир-эки алтайла, кардын үстүлө тура жаар араай жүрө берди.

Таадак ла жаанак сүүнип, онын кийининен тура жаар барала, отургузар јерин де таппай, неле күндүлейтенин де билбей турдылар.

Ол өйдөг ала Снегурочка бала таадакта ла жаанакта жүрер болды.

II.

Снегурочка күн сайын жаанаган эмес, час сайын жаанаган. Күннен күнгө сагыжы кирип, бүдүжи жаранып турган.

Таадак ла жаанак оны көрүп, сүүнип чөкөнбөйт. Ого элик терези сопок, чачына торко лента садып бергиледи.

Күн ле түн — конок өдөт. Кыш өтти, јас желди. Күн изүтијер болды. Кардын алдынан суучактар акты. Туранын жабынтызынан тамчы тамды. Ончо балдар айдары јок сүүнет. Јаңыс ла Снегурочка кунукчыл — толукка јажынып алып, јарыкка удур көрбөй отуры.

Тенериге кара булуттар ла жуулыжып келгенде, серүүн салкын ла соккондо, сүүнет.

Карган эмеген оны көрүп, бажын жайкайт.

— Сени кем жаман көрди, балам?

— Бир де кижиге жаман көрбөдү, эне.

— Айса, ооруп турун эмеш пе?

Снегурочка унчукпайт, же ак качарларыла көзининг жажы тоголонып турат.

III.

Жай жедип келди. Күн изидет, жер чечектерге бүркөлет. Кыстар агаш аразына барарга шыйдынала, Снегурочканы да кычырып турдылар:

— Бисле кожо баралы!

Снегурочка десе бозогодонг до алтап чыгарга коркыйт.

— Изү. Бажыма изү өдөр — деди.

— Сен бажына плат тартынып ал, изү өтпөс.

Снегурочка барбас та эди, же каргандар жөпкө кийдирди:

— Бар, балам. Айылда жангаскан канчазын отураарын?

Снегурочка олардын айтканын угала, кыстарла кожо барды. Олар агаш аразында чечектер үзүп, венектор өрди, Снегурочка десе будын соок сууга сугуп, күн ажарын сакып, көлөткөдө отурды.

Күн ашты. Эңир кирди.

Кыстар кудуруп, от салала, отгы ажыра калыдылар.

Бирүзи ажыра калыды, экинчиси, үчинчиси.

Снегурочканын калыыр өйи жетти.

— Сен не калыбайдын? Коркып турун ба? — деп, үйрө-желелери айдышты.

Оны электеп каткырышты.

Снегурочка санаазын токунадып алып, жүгүрүп барала, калып ийди.

Кыстар көрүп турза — Снегурочка кайда да жок. Оттын үстүндө ак буу ла көрүнди. Кичинекей булут өскө булуттарга же-дижерге сан өрө уча берди.

Снегурочка кайыла берген.

Сурак ла жакылталар.

1. Карданг эткен наадай канайда кызычак боло бергени жерегинде, ол кандый болгону ла оны таадак ла жаанак канайда сүүгени жерегинде, ол

жайгыда канайда кайыла бергени керегинде бичилген строчкаларды кычырыгар.

2. Чөрчөккө план тургузала, чөрчөкти бастыразын план аайынча куучындап беригер.

3. Бу чөрчөктө нези чын, нези чын эмес?

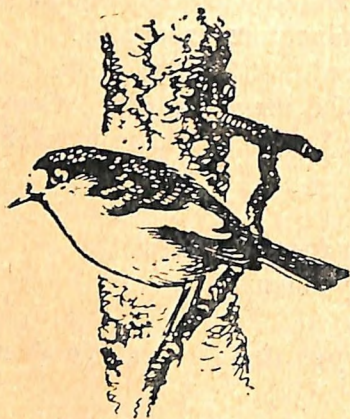
Көктөштөр.

Менин көзиме чөп кирди. Мен оны чыгарып турганча, экинчи көзиме база чөп кирди.

Салкынла кожо агаштын боркызы келип турганын мен биллип ийдим.

Салкынга удур баштанала, эки кичинек көктөшти көрүп ийдим. Көктөштөр тумчугыла кургак агашты токулдадып, чириктен курт-конустар жип турган.

Олор агашты эрчимдү ойып, менин көзимче там ла терен кирип браатты. Жаан удабай бир көктөштин жүк ле куйругы көрүнөр болды.

Мен агашка араайынан өңөлөп келеле, көктөш кирген тежикти алаканымла жаап алдым. Кушкаш тургуза ла тыны жок немедий жада берди. Мен алаканымды туура алып, сабарымла онын куйругына тийдиреримде, — кыймык та жок жатты. Сабарымла онын белин сыймаарымда, өлтүрткен немедий жатты.

Экинчи көктөш эки-үч алтам ыраак жерде будакта — кыймыктанбай жат! — деп айткандый аңылу үниле чыйкылдап отурды.

Мен кушкашты кыйнабай, туура жүре бердим.

Ыраакта отурган көктөштин үни сан башка угулды.

Агаштын өзөгинде отурганынын куйругу ол ок тарыйын көрүнбей калды. Көктөш кара-чоокыр бажын тежиктен чыгарып, чыйкылдап ийеле, уча берди.

Көктөштөр агаштын бажына учуп барала, мен жаар көрги-

леп отурды. Мен кайдаар да барбай турарымда, озор чыйкылдайла, уча бердилер.

М. Пришвин.

Сурактар.

1. Бу куучыннан көктөштөр керегинде нени билип алдыгар?
2. Озор кандый туза жетирет?

Куштар кардын алдында.

Бир катап мен агаш аразында чаналу жүрдим. Соок, жакшы күн болгон. Менин алдымда жаан ак жер көрүнди, анда бийик кайындар тургулайт, озордын бүрчүктериле күртүктөр жемзенип турган.

Озорго билдиртпей канайып жедейин деп сананып турарымда, озор кенетийин төмөн учуп түжеле, кайындардын төзиндеги карда көрүнбей калды. Озордын кийининен карчаа сүрүжип, кайыннын төзине учуп келеле, кардын үстүлө басып жүрди. Сыранай күртүктөрдүн үстүлө басып жүрөт, же карды чукчып ийеле, күртүкти каап алатанын ондобой турат. Мындый керек меге сүрөөн жилбүлү болгон.

Күртүктин жадар жери кардын алдында.

М. Пришвин.

Сурактар.

1. Бистин жерде кыштайтан кандый куштар керегинде слер кычырдыгар?
2. Ол куштар ненин учун бистин агаштар ортозында кыштаар аргалу?
3. Күртүк неле курсактанат? Карчаа неле курсактанат?
4. Бистин жерде кыштайтан кандый куштар керегинде слер I класста кычырдыгар, озорды канайда айкап көрдигер?
5. Кандый шинжүлөр эмди өткүрүп туругар?

Кышкыда.

Катя печкенин оозында агаш тактада отурды. Онын тизезинде жылу кийимдү наадай уйуктап жатты. Катя оны араайынан жайкап турды:

Ыйлаба, менин наадайым.

Калаш садып берерим...

Кухнянын көзнөгүн кенетийин кем де токулдатты. Кем токулдадып турганын көрөргө, Катя кухня жаар жүгүрди. Көрүп

турза, ак төштү сангыскан көзнөктинги шилизин чокып отурган эмтир. Күскиде, көзнөктөрдү кондырарда, жараш болзын деп, энези рамдардын ортозына беленин кызыл жиилектерин салып койгон. Сангыскан оморды көрүп алган эмтир. Ол шилини чокып-чокып, бу не болотон? — деп аайын таппай турды. Жиилек тумчугынын алдында да болзо, же алар арга жок.

— Андрейка, Андрейка! — деп, Катя апазын кычырды.

Андрейка күүн-күч жок базып келеле, көзнөктөгү көрүп, айтты:

— Куштарда эмди жийтен неме жок, ол курсак сурап жат.

Андрейка полкадан бедренип, бир болчок жуу кезип алала, тонын жабынып, тышкары чыкты. Катя оны ээчий чыкты. Тышкары айас та болзо, сүрекей соок болгон. Кайындар, омордын үстүнө сахар ургандый, агарат, омордын тожонтып калган будактары салкынга ээлип, араайынан шыгырап турды. Садта сиреньнин жыраалары десе калын карга торт көмүлип калган.

Андрейка бир кайыннын жанында токтой түжүп, карманынан бек учук чыгарып алала, байагы жууны учукка буулап, будакка илип койды.

Бойы айылы жаар жүгүрө берди, Катя десе тепкиштин жанында турала, сары жууны көрүп: «Бу сагыскан качан учуп келгей не?» — деп сананып турды.

Же сагыскан учуп келбеди.

Жаан удабай кайыгнын бир будагы кыймыктанды. Онон жеңил кар төгүлди, жууны чокыырга чыйрак көктөш учуп келген. Оны ээчий экинчизи, үчинчизи түшти, кызылтөш десе туура учты: ол жууны жибей жат, жагыс ла ашты ла жүзүн-жүүр үрендерди жийтен. Же ольханын тобоголоры ла ясеннин канаттуу үрендери кыруга туй тонуп калган.

— Учпа, сакуп ал! — деп, Катя кызылтөшкө айтты.

Бойы айылына жүгүрүп, калаштын оодыгын экелеле, карга сееп:

— Мынызы сеге! Жи, кызылтөш! — деди.

Кийин жанында эжик чыкырады, энези ле таадазы келген эмитир. Таадазы курына малта кыстап алган. Энезинин ийининде жукачак көгөлтирим кирее ээлип турды. Олор агаш ортозынан келгендер.

— Азыра, азыра, балам, олор сеге төлүлү артпас — деп, энези күлүмзиренип айтты.

— Айылынга жүгүр, курсагыңды столго торгус, балам, — бистинг ажанар ойибис база једе берди! — деп, таадазы айтты.

Л. Воронкова.

Сурактар ла жакыталар.

1. Катя ненинг учун кухня жаар жүгүрди? Ол кухняда мени көрди?
2. Аштап жүрген кушкаштарга балдар канайда болушты?
3. Кандый кушкаштар жууны чокыды, кандыйы жагыс ла калаштын оодыгын чокыды?
4. «Азыра, азыра, балам, олор сеге төлүлү артпас» — деп, энезинин айткан сөстөрүн канайда билер керек?
5. Журукта не журалганын куучындап беригер.
6. Бу куучынга база кандый журуктар жураарга жараар?
7. Журуктар аайынча куучынга план тургузала, ол план аайынча куучындагар.
8. Кыштап турган кушкаштарды слер канайда кичееп көрүп туругар?

Кышкыда жолдо.

Түн ортозында ак жалаңда шуурган шуулап, огурып, куйундалып келет; ак карды көдүрүп, жолло барып, баскан истерге жайылып таркайт.

— Же, күртке түштим! Бого конор туру... Кула адым, кыймыктан, көөркийим! Бис экү жолдон кыйдыбыс; уйку келди; пыйманын ичине кар толды! Анда не? Күзүңи шыгырайт ош-кош, туку от күйүп турган ба, кандый... Уй кижн сагып жат, уул-чак уйкуда... Ого не? Печкеде ангданып жаткан болбогой кайт-сын!

Түн ортозында ак жалаңда шуурган шуулап, огуруп, куйун-далып келет; ак карды көдүрүп, жолло барып, баскан истерге жайылып таркайт.

И. Никитин.

Жакылта.

Шуурган керегинде бичигенин кычырыгар, шуурганнын табыжы керегин-де айдылган сөстөрдн темдектөп алыгар.

Сурактар.

1. Куучындап беригер: бу керек качан болгон? Кем кайдаар брааткан?
2. Шуурган жорукчыларды жолдо канайда басты?
3. Олор канайып аргаданды?

Жылдык-өбөгөн.

(Табышкак-чөрчөк.)

Жылдык-өбөгөн чыгып келди. Ол жеңиле жагып, жеңинен куштарды божодып турды. Кажы ла куш алдынан бойы аңылуу ату. Жылдык-өбөгөн баштапкы катап жагып ийерде, үч куш учуп чыкты. Жерге соок жайыла берди.

Жылдык-өбөгөн жеңиле экинчи катап жагып ийди — база үч куш чыкты. Кар кайылды, жалаңда чечектер көрүнүп келди.

Жылдык-өбөгөн үчинчи катап жагып ийди — база үч куш учуп чыкты. Тын изү, каан боло берди. Крестьяндар арыш керин баштадылар. Жылдык-өбөгөн жеңиле төртинчи катап жагып ийди — база үч куш учуп чыкты. Соок салкын сокты, ургун жанмыр жаады, туман түшти.

Куштар десе тегин куштар эмес болгон. Кажы ла куш төрт канатту. Кажы ла канатта жети јун, кажы ла јун алдынан бойы аңылу атту. Јуннын бир келтейи ак, экинчи келтейи — кара. Куш канадыла бир катап талбып ийзе, јап-јарык боло берер, экинчи катап талбып ийзе, кап-карануй боло берер.

В. Д а л ь.

Сурактар ла јакытталар.

1. Ол кандый куштар болгон? Олор ненин учун төрт канатту? Олордын кажы ла канадында ненин учун жети јуннан? Јуннын бир келтейи ак, экинчизи кара дегени не учурлу болгон?
2. Жылдын өйлөринин аттарын айдып беригер.
3. Айлардын аттарын ээчий-деечий айдып беригер.
4. Јаскы, јайгы, күски, кышкы айлардын аттарын айдып беригер.

Табышкак.

Бир мөш он эки будакту, будактарынын бажында одус бир, одус, јирме тогус, јирме сегис кузуктанг.

Чиби.

Бистинг сууны, чөрчөктө чилеп,
јагыс түнге соок күрлеген,
јынғылаар јолды жагыртып,
чибини аркадан экелген.

Озо баштап чибичек
айыл јылузынан ыйлаган.
Эртен тура ыйлабай,
тынган, бүри јаранган.

Ийне бүриле тыкырап,
кеен чүмин тартынат.
Ајас тегери јылдызындый,
чибиде оттор суркуражат.

Соок-таадак база мында,
балдарды уткып күндүлейт.
Чибинин чике бажында
алтын чолмон мөлтүңдейт.

С. М а р ш а к.

Кырда.

(Кызычактын куучыны.)

Амыраар күнде адам ла энем чана алдылар, мен колчанак алдым, онын кийининде бис кырга бардыс. Кырдан бастыра журтыс көрүнөт.

Эн ле бийик кырда кызыл флажокторлу апаташ казыктар кадап койгон. Олор чаначыларга јол көргүзип турган эмитир. Кырдын бажында дезе андый ок кызыл флажокту кижиге турган. Ол флажогыла јанып ла ийгенде, чаначы кырды төмөн казыктардын ортозыла јынгылап түжөт. Менин адам база ол јолло кырды төмөн јынгылай берди. Энем ле мен дезе адамды үстүнөн төмөн көрүп, ого «Қапшай! Қапшай!» — деп кыйгырдыс.

Сүрекей кадалгак кырда дезе чаначылар трамплиннен калып турган. Олор чаналу жүгүрүп келеле, калыганда, бийик учуп чыгат, онын кийининде кардын үстүнө келип түжөк, сууга јетире јынгылап барат.

Мен кырдан колчанакту сүрекей түргөн јынгылап түжеримде, энем меге чаналу да једижиپ болбогон.

Бир катап чанагым төгөзөккө келип табарарда, мен антарылып калгам, чанагым куруга кырды төмөн шунуп түшкөн. Чаначылар оны суунун јанында тудуп алган. Ол күн сүрекей јыргалду болгон.

Мен јаанап келзем, база чаналу јынгылап жүрерим, бийик кырлардан калыбырым.

Сурактар ла јакылта.

1. Амыраар күнде кызычак ада-энезиле кожо кайдаар барган?
 2. Кырда ол нени көргөн, нени эткен?
 3. Кышкыда слер кандый ойындар ойноп туругар, куучындап беригер.
-

СЕЗИМДЕРДИҢ ОРГАНДАРЫЛА ТАНЫЖАРЫ.

Кемнинг көстөри сабарларында.

I.

Егоровторго городтон Николай деп көс жок карындажы келди.

Федя көс жок улусты качан да көрбөгөн.

Бир катап ол Васяла экү, Николайдын карындажыла, Егоровтордын туразынын јанында куучындажып турала, көрзө — эр кижиге клеедири.

Онын базыды чип-чике, бажын канкайтып алган, колында тайакту. Оныла јолды јоктоп токултадып турат.

Вася ого јүгүрүп келеле, оны колынан јединип алды, турага апарды. Бу кижиге көс жок эмтир деп, Федя бу ла тушта сезип ийди. Васяга келген кижиге болуп Федя турага кирди.

Көрзө, көс жок кижиге тактада отурды, онын колында бычак ла агаш, бажын кайра эдип алган. Бычакла агашты јонуп, оны чүмдеп кезип отурды.

Федя кыйазынан көрүп, кайкап отурат.

Васяны кабыргазына түртүп, шымыранып сурады:

— Кандый эптү кезип јат!

— Онызы неме бедиге! Ол меге той балкаштан ойынчыктар эдип бергенин көрзөгү!

Вася ого улустын, андардын кичинек сомдорын, аяк-казанды, гиряларлу бескени көргүсти.

II.

Федя ойынчыктарды собурып, кайкаарга ла божобойт. Вася дезе ого айтты:

— Ол бичик те кычырып билер!

— Қанайып кычыратан? Ол көс жок ине!

— Жок болзо чы, бичиге де бистийине түнгей эмес. Ол бичигин сабарларыла јоктоп кычырып јат.

— Оны көрөтөн болзом! — деп, Федя шымыранды.

— Николай, Федяга бойыннын бичигинди көргүзүп берсен! — деп, Вася сурады.

— Ол менин бичигимди кайдатан? — деп, көс жок кижиси сурады.

— Ол көрөргө жат!

Николай күлүмзиренеле, полкадан жаан калын бичик алып берди.

Федя көрзө, анда дезе точкаларды торсойто базып койгон. Николай бичикти сабарларыла сыймап, түргөн кычырды, Федя көзиле де көрүп кычырза, анайып түргөн кычырып болбос болор.

— Темигер керек — деп, Николай айтты. — Менин көзим жаштаң ала көрбөй жат, онын учун колдорум ончозына үренип калган. Менин көстөрүм сабарларымда!

Акчанын кабынаң бир монета чыгарып алала, айтты:

— Көзинди жумуп алала, мыны сыймап, бу кандый монета айдып бер — дейле, Федянын алаканына жирме акча салып берди.

Федя оны сыймады, сыймады, же танып болбоды.

— Мен дезе сеге кандый ла акчаны танып айдып берерим, сал — деп, Николай айтты.

Николай монетаны сыймап көрөлө, канча акчанын монетазы, кийин жанында кандый журук барын айдып берди.

III.

Ол ло күннөң ала Федя Егоровторго улам ла барып турар болды.

Көс жок кижиси ого сүреен жарады: ол кандый жакшы кожондоп жат, үни онын өткүн, балалайка да ойноп билер!

Оны бичикке үреткен, каламалар да өрөргө, щёткалар да эдерге үреткен школ жерегинде куучындаган.

Федяны мындый да неме кайкадып туратан: ол турага кирип ле барганда, Николай дезе ого айдар:

— Жакшы ба, Фёдор!

— Бу мен деп, сен канайып билдин? — бир катап Федя сурады. — Сен мени көрбөй жадын ине.

— Мен бастыра улусты базыдынаң танып жадым.

— Мен дезе анайып болбозым!

— Сен жаантайын тындап жүр, ол тушта үренип аларың!

Сурактар ла жакылта.

1. Букваларды кем көрүп, кем сезип (сыймап) танып жат?
2. Ол жерегинде куучында канайда айдылганын кычырыгар.
3. Көс жок кижн база нени сезип танийтан?
4. Көс жок кижн кандый иштерди эдип турган?
5. Кем жакшы угатаң — Николай ба эмезе Федя ба?
6. Көс жок улустын, көстү улустардыйына көрө, кандый органдары жакшы темиккен?

Тегерик монета.
Ару суу.
Изү уютюг.
Үнгүр кожонг.
Өткүн сыгырт.
Ачу беле.
Тату мөт.
Кычкыл торбос.
Жараш жыту самын.
Жыды жараш мята.

Бис неле көрүп жадыс?
Бис неле угуп жадыс?
Бис неле сезип жадыс?
Бис жытты неле билип жадыс?
Амтанды неле билип жадыс?

Бу былардын кажызын
бис көрүп, кажызын жытап,
амзап, угуп, сезип танийдыс.

Бу сурактарга толо
каруу беригер.

Керектү сөстөр: көслө, кулакла, тумчукла, тилле, сабарла.
Сезер органдарды көргүзү аайынча айдып беригер:
Тумчук — жыт алар орган.
Көс — ...
Кулак — ...
Тил — ...
Сабарлардын учы ла бастыра тере — ...
Керектү сөстөр: көрөр, угар, амтан алар, сезер.

Табышкактар.

Бир кичинек неме кан алтайды өдө берди.
Бирүзи эрмектенет, экүзи көрөт, экүзи угат.

Сурактар ла жакылта.

1. Караңгуй кыпка киреле, оноң тұлкүүрлер, бичик, аяк экелигер.
2. Ол немелерди слер канайып танып жадыгар?
3. Платьени кандый бөстөн көктөгөннн, көсти јумуп алып, канайып билип алар?

Кӱс ... керектӱ.

Кулак ...

Тил ...

Тумчук ...

Сабарлар ...

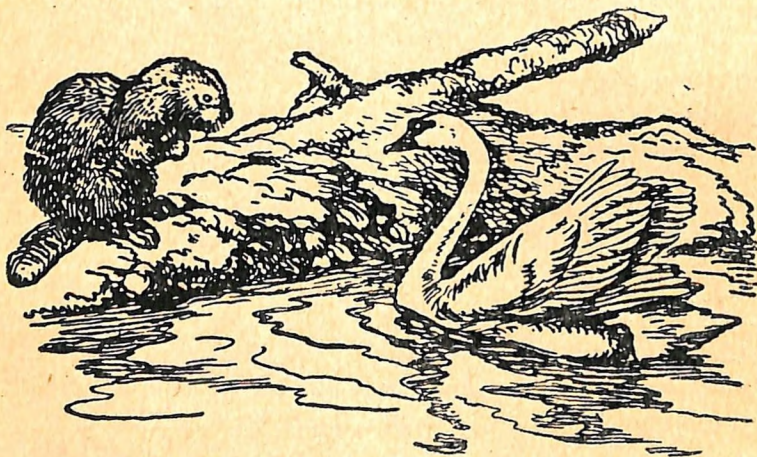
Керектӱ сӱстӱр: кӱрӱргӱ, угарга, амзаарга, жытаарга, жоктоп сезерге.

Кӱстӱр лӱ кулактар.

I.

Кумдузак агаш ортозында тыйрыйып агып барган сууда журтап жаткан. Кумдузактын журты сӱреен жакшы: агашты бойы кескен, оны сууга бойы тажыган, стенелерин, жабынтызын база бойы салган.

Кумдузактын тоны да жакшынак: кышкыда жылу, сууда да жылу, салкын да ӱткӱре сокпойт.

Кумдузактын кулактары сӱреен жакшы: балык сууны куйругыла чайбалтып ийзе, агаш аразында жалбырак тӱшсе — ончозын угуп ийер.

Кумдузактын кӱзи дезе уйан: немеге жетпес кӱс. Кумдузак кӱзинен коомой, кумдузактын кыскачак алтамыла жӱс алтам кире жердеги немени кӱрӱп болбойт.

Кумдузактан ыраак жокто дезе агаш аразынын жарык кӱлинде куу журтап жаткан. Бойы жараш ла кеберкек болгон, кем-

ле де нак жүрер күүни жок, керек десе эзендешкенде де, күүн-күч жогынан эзендежетен. Ак мойынын чөйип алар, айылдажы жаар бийигинен кылчас эдер, — оныла эзендешкилеп, бажыргылап турар, ол каруузына бажыла билдирер-билдирбес кекип ийер.

Бир катап мындый болды: кумдузак суунын жарадында иштенип, аспакты тижиле кемирип отурды. Кабортозына жетире эбиреде кемирип ийер, салкын согуп ийзе, аспакты жыгып койор. Кумдузак оны тоормоштоп кезип алала, бир тоормоштон тажып турат. Агашты жүктенип алала, бир табажыла тудуп турар — торт ло кижичилеп, базып браадар.

Кенетийин көрзө — суула куу жүзүп клеедири, жуук эмтир. Кумдузак токтой түшти, тоормошты сыртынан түжүрүп ийеле, күндүлү айтты:

— Узя-узя!

Эзендер дегени эмтир.

Куу кеберкек мойынын чөйип ийди, каруузына бажын билдирер-билдирбес кекип ийеле, айтты:

— Сен мени жуук ок келеримде көрдин! Мен сени суунын бурылчыгынан ла көрүп ийгем. Сен мындый көстөрингле неме болбозын.

Кумдузакты электеди:

— Сени, көс жок немени, анчылар кызыл колло тудуп алып, карманына сугуп алар.

II.

Кумдузак тындап, тындап турала, айтты:

— Сен менен жакшы көрүп турганында блааш та жок. Же сен ол үчинчи бурылчыктын ары жанында суу араай чайбалып турганын угуп турун ба?

Куу тындап турала, айтты:

— Сананып таап турун, суу бир де чайбалбайт. Агаш аразында тым.

Кумдузак база ла сакыды. Катап сурады:

— Эмди угуп турун ба?

— Кайда? — деп, куу сурады.

— Суунын экинчи бурылчыгынын ары жанында.

— Жок, бир де неме укпайдым — деп, куу эрмектенди. — Агаш аразында бир де табыш жок.

Кумдузак база ла сакыды. Катап сурады:

— Угуп турун ба?

— Кайда?

— Суунын бу баштапкы бурылчыгынын кийининде.

— Жок — деп, куу эрмектенди, — бир де неме угулбайт. Агаш аразында тым. Онөтийин сананып таап жадыг.

— Айдарда жакшы болзын — деп, кумдузак айтты. — Сенин көстөринг, менин кулактарым чылап ок, сеге керектү болуп жүрзин.

Сууга чөнгүп, көрүнбей калды.

Куу десе ак мойынын чөйип алала, сайыркап, эбиреде көрди: онын курч көстөри жеткерди качан да болзо бойынын ойинде көрүп ийер деп иженип, бир де немедег коркыбай турган.

Бу өйдө агаштын ары жанынан женил кемечек чыга конды. Ондо анчы отурды.

Анчы мылтыгын өрө көдүрди — куу канаттарыла да талбып ийгелекте, мылтыктын табыжы угулды.

Куунын кеберкек бажы сууга барып түшти.

Агаш аразында жүретен улус онын учун айдыжат: агаш аразында энг керектү неме — кулак, экинчизи — көс.

Сурактар ла жакыталар.

1. Жеткер керегинде куу ла кумдузак канайып билгилейт?

2. Агаш аразында жүретен улустын агаш аразында энг керектү неме — кулак, экинчизи — көс деген сөстөри чын деп канайып көргүзилди?

Жетире бичип алыгар: Кумдузактын көзи

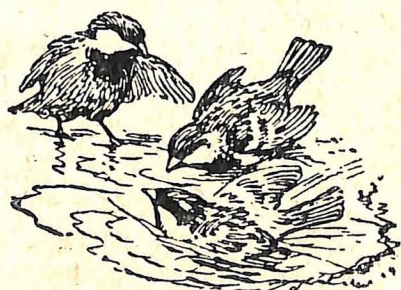
Куунын көзи

Кумдузактын кулагы

Куунын кулагы

Баштапкы эки эрмекке керектү сөстөрдү куучыннан талдап алыгар.

Эдин ару-чек тудары.

Бу тындулар канайда јунунып турганын јуруктар аайынча куучындап беригер.

Бистинг санитарлар школдо.

Санитарлардын кажызы ла нени эдип турганын куучындап беригер.

Чөрчөк.

Бир карындажы база бирүзине айылдап келеле, бойынын эштегин эжиктин јанына буулап койгон. Эштек дезе чечилеле, јүре берген. Эки карындаш эштекти бедреп баргылады. Јолой бир уулчакка туштадылар.

— Эштекти көрбөдин бе? — деп, олор сурады.

— Кандый? Сол көзи јок, кийин буды аксак, арбалу јажыл эски таар канјаалаган ба?

— Эйе, эйе, ол эмтир...

— Јок, көрбөдим — деп, уулчак айтты.

— Канайып көрбөгөн?! — деп, карындаштар кыйгырышты.
— Сен ол керегинде көрзөн кандый жакшы билип жадын!

Олор уулчакты туткылап алала, эштекти уурдап алган деп бурулап, оны жаргычыга апардылар.

— Мен көс жок по? — деп, уулчак жаргычыга айтты. — Мен жолдон эштектин изин көргөм. Онын кийин он будынын изи, өскө буттарынын изине көрө, тайыс, алтамы да жаан эмес. Анайдарда, ол он будына аксак. Жолдын жанындагы өлөңди жүк ле он жанынан отоп барган. Анайдарда, ол сол жанындагы өлөңди көрбөгөн — онын сол көзи жок. Агаштын жанына эштект токтоп турала, ого сөйкөнөрдө, чобрада жажыл учуктар артып калган. Таардан төгүлип турган арбадан дезе таар эски, те-жиктерлү деп билип алгам.

Бу куучынды угуп алала, жаргычы эки карындашты арбады, уулчакты дезе божодып ийди.

Сурак.

Уулчак азыкчыл ла тапкыр деп неден көрүнөт?

Советский солдат.

Советский албатылар нак биледий јадат,
төрөл ороон граниттий бек, бузулбас.
Амырды, ырысты, јайымды корулап,
Совет Черүнинг солдады туруп јат.
Кандый да јеткер бисти коркытпас!
Бистинг ороондо кемжибес куйак бар —
амырды, ырысты, јайымды корулап,
Совет Черүнинг солдады туруп јат.
Ўрен! Иште! Јиит бойыга
ороонунг килемји, ајару салып јат...
Амырды, ырысты, јайымды корулап,
Совет Черүнинг солдады туруп јат.

М. Светлов.

Ваня Андрианов.

I.

1941 јылда декабрь айдын учында бир јуртта мындый керек болгон. Андриановтордын айылында фашистский солдаттар турган. Олор кенетийин јоголып калган.

— Олор мынанг јүргүлей берди эмеш пе? — деп, крестьяндар бирүзи бирүзиненг шымыранып сурагылап турды.

Советский Черүнинг бөлүктери кайда да сырангај јуук једип келген деп сүүнчилү солун табыш угулды.

Өштүлөр журттан чың ла ончозы жүре бергенин жартап аларга, Ваня Андрианов оморды кайып көрөр деп сананып алды. Ол айылынан чыгып, айылдардын кийин жанынча базып жүрди. Бир сарайдын эжигинен кенетийин ыш жытанды. Ваня ол сарайга кирди. Сарайдын ичинде көмүр костоно күйүп жатты, оны эби-реде фашисттер жылынып отургылады. Эмеш ыраакта пулемёт турды. Фашисттердин бирүзи тура жүгүрүп, Ваняны сарайдан чыгара ийделе, эжикти жаап алды.

«Ээ, керек андый эмитир ине!.. Омор барбай, жажынып алган. Бистин жуучылдарды аярбас жанынан кенетийин аткылаарга турган эмитир. Андый болбос эмей!» — деп, Ваня шүүнип алды.

«Фашисттер база кайда жажынып алды не? — деп, Ваня бойынан бойы сурады. — Мыны кайып көрөлө, бистин жуучылдарга айдып салар керек».

Жууканын куйузында эски сарайлар турган. Омордын жабуларынын үстүнде билдирер-билдирбес ыш чөйилген. Анайдарда, фашисттер мында да жажынган эмитир...

II.

Ваня соокко тонуп, күртле басты. Деремнеден чыгала, эби-реде аыктап көрди. Ыраакта, карлу жаланда, жаланла толкулар түрүлип келеткен чилеп, кандый да неме журт жаар ичкерлеп келеткенин Ваня кенетийин көрүп ийди. Ол ак халатту улус болгон. Омордын бирүзи де атпай турган.

«Бистин улус! — деп, Ваня сананды. — Оморды мында фашисттер сакып турганын билгилебей де жат».

Уулчак күртле оморго удур жүгүрди. Жедип айдатан ла болзо! Жедетен ле болзо кайдат!

Же өштүлөр уулчакты көрүп ийеле, оны аткылады. Октор уулчакты ээчий **сыгырыжып** учты. Ваня карга жыгылала, кайра да көрбөй, там ла ырада жылып барды. Ок тийгенинен чарчалган кар Ванянын тонына ла бөрүгине жапшынып турды. Кезикте, Ваня фашисттерге көрүнбей барганда, омордын мылтык адыжы токтой берет.

III.

Учы-учында Ваня бистин улуска жедип алды.

Ак халатту, бийик сынду кижы Ваняны бут бажына тургус-

ты. Уулчак тынарысып, фашисттер керегинде, сарай керегинде, пулемёттор керегинде — ончозын командирге куучындап берди.

— Слердин журтка баргадый өскө јол бар ба? Ол јолло бисти баштап апар — деп, командир айтты.

Ваня журты эбиреде бастыра јолдорды јакшы билетен болгон. Ол бистин јуучылдарды өскө јолло — јууканын ичиле, эски теерменнинг јанынча баштап апарды. Советский Черүнинг бөлүктери бу журтка фашисттер торт сакебаган јанынан келип кирди.

Советский јуучылдар «ура» кыйгырыжып, фашисттерди ат-

кылады. Фашисттер сарайлардан чыга јүгүрип, советский јуучылдардың окторына учурап турдылар. Јаан удабай фашисттерди бу јурттан чыгара согуп салгандар.

Төрөл журтынан өштүлерди чыгара сүрерге он үч јашту үреник Советский Черүге анайып болушкан.

Советский башкару Андрианов Ваняга Кызыл Чолмон орден берген.

Сурактар ла жакылта.

1. Ваня Андрианов кем болгон?
2. Советский Черүге ол канайып болушкан?
3. Жеткерлү өйдө ол бойын канайып туткан?
4. Ваняны ненин учун герой деп айдарга жараар?
5. Журукта не јуралганын куучындап беригер, журук куучыннын кандый бөлүгине келижет?
6. Куучыннын планын тургузала, план аайынча куучындап беригер.

Тоня-партизанка.

I.

Тоня Петрова токтой түжеле, жыраанын кийин јанына јадып алды. Мынан төг јерде турган јурт, алаканда чылап, иле көрүнөт.

Ол јуртта фашисттер тыгыдынып алганын, ого кирер бастыра јолдорды автоматчиктер корып турганын Тоня билетен болгон. Жажынар јер јок.

«Хребтово јуртка ак јаландарла өдүп болбозын. Оштүлөр божотпос!» — деп, Тоня сананып јатты.

Јуртка өдөр јол кара ээн јаландардын ортозыла чичке тилбектий чөйилип барган. Солдаттар отурып алган фашистский машиналар, боро тоозынды көдүрип, өдө конды. Уч броневик өтти, уур орудиелер сүүртеген тягачтар күзүрежиپ өткиледи.

«Хребтово јурттын бийик јерине оштүлөр черүлерин ле техникасын јуунада тартып, партизандарга табару белетегилеп туру» — деп, Тоня темдектеп алды.

Тоня жыраанын кийин јанынан энчикпей өндөйип келеле, терен санана берди. Карагуй түнде Тоня јуртка тургуза ла өдө берер эди. Је түнге јетире узак. Бир күннин туркунына ла ойто бурылар керек. Командир энгирде јетирүлөр угарга сакып јат.

Јол база ла тоозындала берди. Тоня энчейип, жыраага јууктай отурып алала, жырааны өткүре јолло брааткан үүр уйларды көрүп ийди. Бу уйларды јыртык чекпендү, колында узун чырбагалду карган өбөгөн айдап браатты. Обөгөнгө чачы атрайган, өдүги јок уулчак болужып турган. Олордын кийининен бир эмеш ыраакта автоматту фашисттер араай браатты. Олор јууктагы јурттын крестьяндарынан благап алган малды апараткан.

Ўўр уйларла кожо журтка өдө конор деп, Тоня жалтаныш жогынан сананып алды. Ол уур сопокторын түрген уштып, куртказын чечеле, ончозын жыраанын кийинине салып койды. Эркининин штанын кийген ле кур жок чамчалу арткан Тоня ўўрден айрылган күренг уйдын кийининен жүгүрди. Тоня уйды айдап экелеле, оныла кожо ўўрге кожула берди. Бу керек сүреен түрген өткөнинен улам фашисттер оны, байагы уулчак болор деп, аярбай да калды.

Тоня арык уйлардын ортозында барып жатты. Тоозын жаландардын ла жолдын үстүнде, булут чылап, көдүрилип турган. Бу тоозынды өткүре буурыл башту өбөгөн дө, уйлар айдап брааткан уулчак та, автоматту фашисттер де көрүнбеген.

Мынайып жиит кайучы кыс көкө түште өштүлердин көзинче Хребтово журтка өткөн.

II.

Эжирде Тоня партизанский штабтын жер туразында болгон. Пулемёттор ло орудиелер турган жерлер керегинде, жерден ле агаштаг эткен шибеелер (дзоттор) керегинде, бронемашиналар ла танктар керегинде Тонянын манжаарып куучындаганын отрядтын командири, жербойындагы колхозчы, угуп отурды. Командир буурайган азу сагалы өткүре күлүмзиренип, ээк сагалын сыймап, Тонянын айтканын жарадып турды. Тонянын кайып экелген жетирүлери чын-чике болгон. Командир жиит кайучы кыс жаар базып келеле, онын колын тыг тутты.

— Же, быян болзын, кызым, сыранай керектү өйдө једип келдин.

Түнде партизандар фашисттерге табару эделе, деремнени јайымдап алдылар.

Партизандар Тоняны сўўп, ол керегинде оморкоп, күўнзеп куучындап, оны сыйыныс деп адап туратандар. «Бистин кызыбыс кайда?» — деп, командир јаантайын сурайтан.

Тоня отрядта кандый да иштен кыйышпайтан: курсак белетеп, партизандардын кийимин јунуп, јыртылган кийимди јамап, казан-айакты ла јер туранын ичин ару тудуп туратан. Тоня чек јалтанбас, тапкыр кайучы болгон, өштүлердин турган журттарына ол билдирбезинен кирерге билетен. Тоня деремненин пастух уулчагы да болуп, колхозчы кыс та болуп, сокор карган эмегеннин једекчизи де болуп жүргенин көрөтөндөр. Ол фашисттерге туттурбас та, көрүнбес те болгон. Олор оны кай-

данг ла бедреп, јаланбас кайучы кысты тудуп берген кижиге беш мун марка акчала сый берер деп јарлагандар. Је Тоняны таап аларга кўч болгон.

А. К а л и н ч е н к о.

Сурактар.

1. Тоняны ненинг учун јаланбас, тапкыр кыс деп адаарга јараар?
2. Партизандар Тоняны сыйыныс деп, командир дезе кызым деп ненинг учун адагандар?

Төрөлим.

Төрөлим, менинг Төрөлим,
Агаш-суула бай эдинг.
Ырысту јүрүмге, билерим,
Кату јолло сен келген.
Төрөлим, эне Төрөлим,
Албатында сенинг кўчинг бар.

Оштў табарза, билерим,
Оодо согор тийден бар.
Төрөлим, менинг Төрөлим,
Јүрүмим салымыгла колбулу.
Јендиртпес кўчинг, Төрөлим,
Јер киндиктў јонында.

И. Ш и н ж и н.

Граннынг чике бойында.

Мен граннынг чике бойында
јажытту јерде сергелен турум,
төрөл орооннын бастыра
јөөжөзин —
тууларын, сууларын корып
турум.

Койу бүрди өткүре мен
ончозын көрөдим, угадым,
бу өйдө бастыра јүректен
Төрөлимле куучындажадым.

Боромтык тўнди өткүре
ончозы меге жуук билдирет,
бастыра Төрөлим јанымда деп,
көзиме менинг элестелет.

Јурттар, јаландар, агаштар,
бойымнын өскөн айылым,
јаан талайлар ла суулар —
ончозын көрүп турадым.

Тагдакталып кўн чыкканы,
трактор јолло браатканы,
сўт тарткан уулчактар,
учуп брааткан карлагаштар,

кемнинг де отту печкези
көзиме көрўнип эбелди.
Бу ончозы — бистинг Төрөлис,
Төрөлисти корып кичеерис.

М. И с а к о в с к и й.

Жакылта.

Қычырыгар:

ўлгерде пограничниктинг службазы керегинде не айдылат;
пограничник бойынын Төрөлин сўўп ле оны корыырга белен болуп тур-
ганы керегинде не айдылат;

ғранда туруп, онын кийин јанында бастыра төрөл орооны турат деп
билинип турганы керегинде не айдылат.

АЗЫРАНТЫЛА ЖЕРЛИК ТЫНДУЛАР

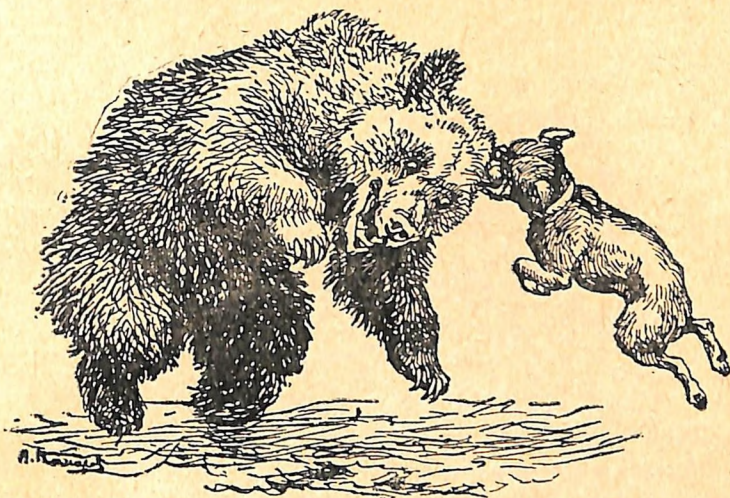
Булька.

Менде мордашка укту Булька деп ийт бар болгон. Ол бастыра бойы кара болгон, онын жаңыс ла алын тамаштарынын бажы ак.

Мордашка укту ийттердин ээк сөөги жаак сөөгинен узун, онон улам олордын үстүндеги тиштери алдындагы тиштеринин кийин жанында болуп жат. Же Бульканын ээк сөөгинин узуну торт сан башка болгон, үстүндеги ле алдындагы тиштеринин ортозына бир сабар кирип туратан... Булька жобош, туданган эмес, же сүреен бөкө дө, капкыр да болгон. Кажы бир немени кабала, тиштенип алганда, салжа чылап, айрылбай, селбектенип калатан.

Бир катап оны айуга тукурарда, ол айуунун кулагынан ала койоло, шүлүк чилеп, селбектене берди. Айу оны тамаштарыла тажып, ары-бери таштап турган, же бойынан айрып болбогон. Булканы балбара базып ийерге, жерге жыгылды, же Булька бис оны суула айрыбаганча, айуунун кулагын божотпогон.

Мен оны күчүк болордо алып, бойым азырап алгам. Кавказка служить эдерге барарымда, мен оны албаска санангам, бойым туйказынан жүре береле, оны бектеп салзын дегем. Баштапкы станцияга једип, солынты аттар јеккен абрага отуруп аларга турала, көрзөм, јолло кандый да јалтыркай кара неме тоголонып клеетти. Ол мойынында јес мойынчылу Булька эмтир. Ол станция јаар бар-јок күчиле мантап клееткен. Мантап келип, менин колымды јалайла, абранын алдында көлөткөгө јадып алды. Онын тили оозынан алакан кирези чыгып калтыр. Чилекейин ажырганда, тилин кайра тартынып, онон катап ла ала-

кан кирези чыгарып алар болды. Ол мендеп тынарысып, ары-бери анданып, куйругыла жерди токулдадып жатты.

Мен айылымнанг жүре береримде, ол көзнөктинг рамын сындырала, чыгара калып, менинг изимле 20 беристе жерге изү күнде мантап барган деп, мен кийининде уккам.

Л. Толстой.

Сурактар.

1. Бульканынг тыш бүдүмн кандый болгон?
2. Айуны өлтүрерге аңчыларга ол канайда болушкан?
3. Бульканынг күчи, капкыры керегинде айтканда, писатель оны неле түндөштирет?
4. Булька бойынын ээзин сүүгени неден көрүнөт?

Ат.

Кижн бойынын колына атты сүрекей жебрен өйдөң ала үредип алган. Эмдиги өйдө жерлик атты табарга да күч.

Жерлик аттын сыны жабыс, бажы жаан, жалы өрө атрайып калган. Олордын өңи, ээн жерлердин кумагындый, борозымаксары.

Аңчылар жерлик үүр малдын кийининенг узак өйгө сүрүжип, онын чылай берген кулундарын айрып алат. Онын кийининде ол кулундарды азырап турганда, олор кижиге табынча үрене берет.

Јүзүн-јүүр укту аттарды өскүрип аларга кижги көп чактар-
дын туркунына иштеген.

К. У ш и н с к и й.

Сурактар.

1. Јурукты көрөлө, айдып беригер: зебра незиле атка түней, незиле башка?
2. Јерлик аттар кандый бүдүмдү болгон? Олорды ээн чөлдөрдө көрөргө ненин учун күч болгон?
3. Јерлик аттарды улус канайда колго үредип алган?
4. Улус кандый укту аттар өскүрип алган?

Будённыйдын сүйгөн ады керегинде куучын.

(Гражданский јуу керегинде эске
алынганынан.)

Ол ат Будённыйга јуу-согуш тушта једишкен. Будённый оны Казбек деп адаган, ол оны сүрекей сүйүтөн. Казбек бойынын јаны ээзине база капшай үрене берип, онын кажы ла сөзин бил-
лип туратан.

Казбек оны канча ла катап јеткерден айрыган. Бир катап Будённыйдын кийининен актардын јакшы аттарлу бүткүл от-
ряды сүрүжерде, жүгүрүк Казбек оны быжу өлүмнөн айрыган.

Атту корпус Царицын (эмди Волгоград) городтын јанын-
да актарла јуулажарда, бойынын Казбегине минген Будённый табаруга јаантайын јуучылдардын ичкери алдында барып туратан.

Бир катап јуу-согушта ол сыранай актар ортозына кире

конгон. Ак гвардеецтердин полковниги колмылтыгын чике онын тѳжине шыкап алган. Ык эткен табыш угулды. Ок Будѣнныйга тийбей, јастыра барган, је онын ижемјилѳ ады, Казбек, араай тизеленип тура берди. Ол уур шыркалаткан болгон. Будѣнныйга ѳскѳ ат јединип экелгендер. Атка тѳрген минип ала-ла: «Менин кийинимнен, јуучылдар!» — деп кыйгырып, бойынын атту јуучылдарынын ичкери алдында актардын ѳсти орто мантадып барды.

Актар оодо соктырды. Олордын арткандары качкылады, бистин атту јуучылдар олорды чѳл јаар сѳрѳп бардылар.

Јуу-согуш божогон кийининде Будѣнный ла бир канча командирлер байагы аттын јанына баргылады. Казбек кыймыктанбай јатты. Је ээзи јууктап келерде, ол бажын кѳдѳреле, боромтый берген кѳзин ачып ийди.

— Оны шыралатпай, адып салар керек!—деп, командирлердин бирѳзи айтты.

Је экинчизи айтты:

— Адарга мендебегер. Врач алдыртар керек. Айса болзо, эмдеп аларыс.

Врачка кижии ийдилер. Врач келип, Казбекти кѳрѳлѳ, эмдеер болды.

Ат чын ла јазыла берди. Будѣнный бойынын сѳѳген адына минип, табаруларга база да кѳп катап јѳрген. Казбек деп ат бойынын ээзин ле најызын јеткерден база да кѳп катап айрыган.

И. Всеволожскийдин бичигени
аайынча.

Сурактар

1. Куучында айдылган керектер качан болгон?
2. Будѣнный бойынын адына кандый кѳѳндѳ болгон?
3. Будѣнный Казбекти ненин учун најым деп адап турган?
4. Казбек деп ат бойынын ээзин јеткерден канайып айрып турды?
5. Јуу-согуш тушта атла не болды?
6. Казбекти канайда эмдеп алдылар?

Чоокырай.

Чоокыр бозуум, Чоокырай,
не мѳѳрѳйдин ыгырап?
Алдында тусты јалабай,
не кѳрѳдин јыдыркап?

Куйругыгды чычайтып,
текшилезен куйбырып,
кѳстѳринди кылайтып,
неге турун кунугып?

Энел сенинг энгирде
мөөрөп келер ыраактан.

Эм тургуза ла сеге,
жаныл өлгөн жалаңнан!

Б. Суркашев.

Сүзеен уй.

Бисте коркушту сүзеен уй бар болгон.

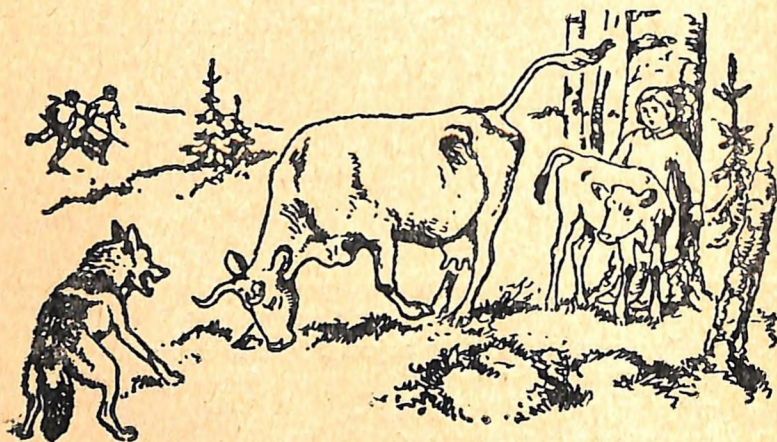
Бир катап, бозузына жүткүп, мүүзиле жажаганды да жемире сүскен. Онын мүүзи узун да, түс те болгон. Адам онын мүүзинин бажын кезерге сананган, же анайда ла кезилбей артып калган.

Бир катап жайгыда энем уйды саайла, бозуны чыгарып, сыйыныма айтты:

— Феня, оморды суунын жарады жаар айдап апар, эмеш отоп жүргүлезин.

Феня чырбагал алып, оморды суунын жарадына айдап экеле-ле, одорго божодып, бойы дезе талдын төзине отуруп алган.

Феняга кенетийин жыраанын ортозында не де шылырай бер-

гени угулды. Көрзө: жыраанын ортозынан кандый да боро неме чыгып клеетти.

Кызыкчак бу бистин Серко ийт болор деп сананган.

— Серко, Серко! — деп, Феня кычырды.

Кенетийин көрзө — бозу, оны ээчий уй, жүүле берген чилеп, онын үсти орто мантап клеетти.

Феня тура жүгүреле, агашка жаба туруп алды, бозу Феня жаармантады. Уй десе оморды экилезин кийин жаныла агашка жаба кыстап алды. Бажын төмөн эдип, огурып, алын буттарыла жерди чапчып, мүүзин десе бөрүгө удур уулап алган турды.

Феня тын коркыйла, эки колыла агашты кучактанып алды, кыйгырайын десе, үни де чыкпады. Бөрү десе уйга чурап келеде, туура калыды: бөрүни уй баштап ла тарыйын сүзүп ийген ошкош.

Бөрү уйдын бир жанынан чурап, неме болбогондо, база бир жанынан чурап, уйды тударга эмесе бозуны каап аларга албаданып турды. Же бир де неме болбойт, — бөрү кайдаар ла чураз, ого удур мүүс турат. Бу тушта кызыкчак болуш сурап кыйгырды.

Бистин улус ыраак эмес жерде кыра сүрген. Оморго уйдын мөөрөгөни де, кызыкчактын кыйгырганы да угулган.

Бу кыйгы-табышка улус жүгүрүжип келди. Бөрү улустын жүгүрүп клееткенин көрүп, тижин база бир, эки катап ырсайтып ийеле, жыраанын ортозы жаар кача берди.

Уйдын мүүзин кеспегенине адам сүреен сүүнди.

К. Ушинский.

Сурактар.

1. Уй бойынын бозузын канайып корулады?
2. Бөрү уйга канайып табарып турды?
3. Бөрү ненин учун качты?
4. Куча, ат, ийт, кiske бойынын бштүлеринен незиле коруланат (тырмактарыла, тиштериле, туйгактарыла, мүүзиле)?

Бөрүлер бойынын балдарын канайда үредет.

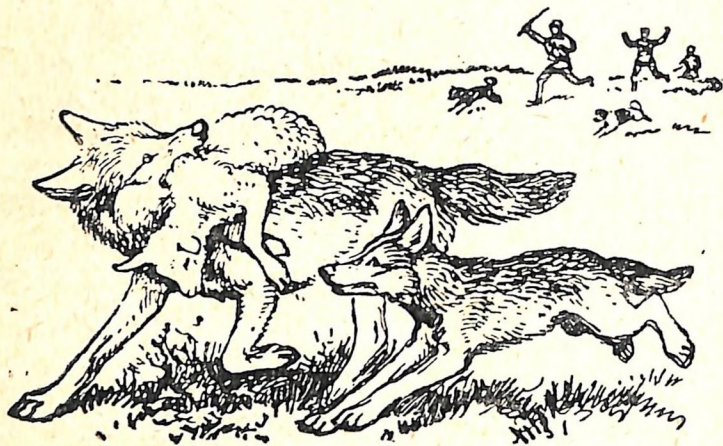
Мен жолло браадала, кийин жанымда кыйгы угуп ийдим. Пастух уулчак жаланла жүгүрүп, колыла нени де көргүзүп турган эмтир.

Мен лаптап көрзөм — жаланла бирүзи жаан, бирүзи кичинек эки бөрүмантап браадыры. Кичинек бөрү өлтүрө тудуп койгон кураанды будынан тиштенип, арказына салып алган апаратты. Жаан бөрү десе кийининен мантаган.

Мен бөрүлерди көрүп ийеле, пастухла кожо оморды ээчий

жүгүрүп, база кыйгырдым. Бистин кыйгыбысты угала, ийтер ээчиткен улус база жүгүрүжип келди.

Жаан бөрү ийтерди, улусты көрүп ийеле, кичинек бөрүгө жедишип, онын апараткан кураанын ушта согуп, бойынын аркасына таштап алды, бөрүлөр экилези оного түргөн мантап, көрүнбей барды.

Онын кийининде уулчак куучындады: жуукадан жаан бөрү чыга коноло, кураанды өлтүрө тудуп, арказына салала, жана болуп мантаган.

Ого удур кичинек бөрү чыга коноло, кураан жаар чурап келген. Жаан бөрү кураанды кичинек бөрүгө береле, бойы дезе коштой мантаган. Анайып ол бойынын балазын үредип турган. Же ийтерлү улус көрүнүп келерде, жаан бөрү балазын үредерин токтодып, кураанды бойы апарган.

Л. Толстой.

Сурактар ла жакылта.

1. Бөрүлөр бойларынын жемин кайда кетежип жүрдилер?
2. Бөрүлөрдүн кажызы кураанды өлтүрө тутты?
3. Кичинек бөрү кураанды канайып апарды?
4. Кичинек бөрүнүн апараткан жемин жаан бөрү ненин учун блаап алала, бойы апарды?
5. Куучыннын журукка келижип турган бөлүгүн кычырыгар.
6. Бөрүлөр улуска кандый каршу жетирет?
7. Бөрүлөрдү ненин учун барынтычы тындулар деп адагылап жат?
8. Слер база кандый барынтычы тындуларды билеригер?

Киске ле тийинг.

Кискенинг балдары өлүп калган. Киске курсак та жибер, балдарын бедреп, ачымчылу маарап жүрген.

Балдар ого килей берди.

Бир катап олор агаш аразынанг тийингинг балазын табала, оны айылына экелген. Тийингинг көзи ачылгалак болгон, ол курсак та жип билбейтен, базып та болбойтон. Балдар оны кискеге коштой салып койгон. Киске тийингинг балазын жыткарып, жалап, бойынын балазын чылап, азырай берген. Киске тийингле кожо уйуктап, онызы тонтгондо, бойынын жылузыла жылыдатан. Азыранты балазына бир де ийтти жууктатпайтан: ийт жууктап ла келгенде, түгин атрайтып, кийин будына туруп, алын тамажыла ийтти тажып, сүрүп салатан.

Тийинг эмеш жаанап келерде, киске оны чычкан тударга үреткен. Озо баштап өлгөн чычканды экелеле, жерге салып, оны канайып тудатанын көргүскен. Онын кийининде жүк арайдан ла кыймыктанып турган чала тынду чычканды экелген. Арт-учында, тынду чычканды экелген — оны божодып ийеле, ойто тудуп алган. Киске анайып тийинг чычканды база тударга үренип алызын деп кылынган.

Je тийинг чычкан тудуп жиирге күүнзебейтен. Киске үренчигин бойынын кылык-жаңына үредип аларга калас кичеенген: тийинг оны торт ондобой турган. Ол, киске чилеп, маараарга да үренип албаган, киске оны кычырганда, тийинг бойынын тилиле «урр, урр» деп үнденетен.

Бир катап киске айылдан чыгала, сад жаар барган, тийинг оны ээчий анаар ок секирип барган. Олор кузукту агаштын жаңына келгендер. Агаштын төзинде чычкандар бойына ичеген казып койгон. Киске тийинди чычкан тударга база ла үредерге сананган. Je тийинг, агашты көргөн лө бойынча, калып чыгала, кармактанып, сыранай ла бийик будагына чыгып алган. Анда тийинг кийин буттарына отуруп алала, кузукты үзүп, оны кабыгынан арчып, жакшынак эмилле тамзыктанып отурган.

Ол өйдөң ала киске тийинди чычкан тударга үретпей барды. Азыйда ок чылап, олор экү эптү-жөптү жаткан, садка барып жүргүлейтен, je эмди олор курсагын алдынанг бойлоры табар болгон. Киске кузукту агаштын төзинде чычкандап жүретен, тийинг дезе, будактарды кырлап, анда жайканып, кузуктарла тамзыктанатан.

Н. Вагнер.

Сурактар ла жакылта.

1. Киске кичинек тийинди канайып кичееп көргөн?
2. Тийинди чычкан тударга ол канайда үрөткен?
3. Бойынын үредүзин киске ненин учун токтодып койды?
4. Куучынды жети бөлүккө бөлигер. Кажы ла бөлүгине бажалык талдап алыгар:

1. Кискенин балдарыла не болды?	5. Неме ондобос үренчик.
2. Азыранты.	6. Амтанду кузук.
3. Киске тийинди кичееп көргөн.	7. Киске ле тийингнин нак
4. Киске тийинди үрөткени.	жүрүми.

Табышкак.

Бистин айылда анчы уул бар.

Бөрү ле турна.

Бөрүлер ончозы ачап болгонын
кажы ла кизи билер.
Бөрү эт жигенде, ачабына
сөөкти де болзо јудуп ийер.
Онон улам омордын бирүзине
бир катап түбек келди:
бөрү, тамагына сөөк туруп, карылды.
Ол унчугып та, тынып та болбой барды.
Будын чирей тееп, өлөр ой јеткен.
Је ого ырыс болуп, јуугында турна жүрген.
Бөрү жүзүн-базын имдеп, оны кычырып алды.
Түбектен аргада деп јайнап сурады.
Турна узун тумчугын бөрүнинг оозына
тамагына јетире сукты.
Сөөкти жүк арайдан чыгарала, бөрүден
ижи учун јал сурады.
«Сен кокурлап турган болбойын! — деп,
кылыгы јаман бөрү кыйгырды, —
сеге јал керек пе? Быйанзыбас танма!
Узун тумчукту тенек бажынгды
оозымнан бүдүнге чыгарып алганыгды
неге де бодобой туруп ба?
Эмди ле мынан тайыл, кулугур!
Катап меге туштабай жүр!»

Үч чычканак.

(Монгол албатынын чөрчөги.)

Үч чычканак журтап жаткан. Олордо алакан кире жер бар болгон. Ол алакан кире жерге кышкыда көп кар жаап түшкөн — толбос ууш кире. Чычканактар карды күрөп турала, мырчактын чарагы кире сарју таап алгандар. Ол сарјуны чеберлезин деп, кичү карындажына берип ийгендер, онызы десе чыдажып болбой калала, сарјуны жип койгон. Карындаштары оны арбап, арбап, топпоктойло, жаргыга апаргандар.

Жаргычы олордын керегин шиндеп тура берди. Чычканактардын жааны сөс сурайла, мынайда айтты:

— Бис үч карындаш чычканактар болгоныс...

— Кандый көп жон! — деп, жаргычы кыйгырып ийди.

— Бисте алакан кире жер бар болгон...

— Адаг ла бол, бу торт ло ороон турбай! — деп, жаргычы темдектеди.

— Ол жериске толбос ууш кире кар жаап түшкөн...

— Же бу торт ло шуурганнын бойы ине! — деп, жаргычы жара киришти.

— Ол карды бис күрөп тура бердис...

— Кандый уур иш! — деп, жаргычы айтты.

— Анайып турала, мырчактын чарагы кире сарју таап алганыс...

— Же бу айдары жок көп аш-курсак турбай! — деп, жаргычы каткырынып ийди.

— Оны чеберлезин деп, бис кичү карындажыска берип ийгенис...

— Кандый улу каруулчык! — деп, жаргычы айда салды.

— Ол десе оны алала, жип койгон...

— Онын ачабын! — деп, жаргычы каткырды.

— Ол тушта бис оны топпоктоп салганыс...

— Же бу чын жуунын бойы турбай! — деп, жаргычы карсылдада каткырып, өөн-бөкөн жогынан журтагар деп айдала, чычкандарды божодып ийди.

Жакылта.

Бирүгер автор, бирүгер жаргычы, бирүгер жаан чычканак болуп чөрчөкти жычырыгар.

Јүс сагыш.

(Алтай чөрчөк.)

Бир катап түлкү ле турна тушташкан. Түлкү, бажын жабыздала, айтты:

— Ээ, бараксан турна, сенин будын турганы ла экү туру ине!

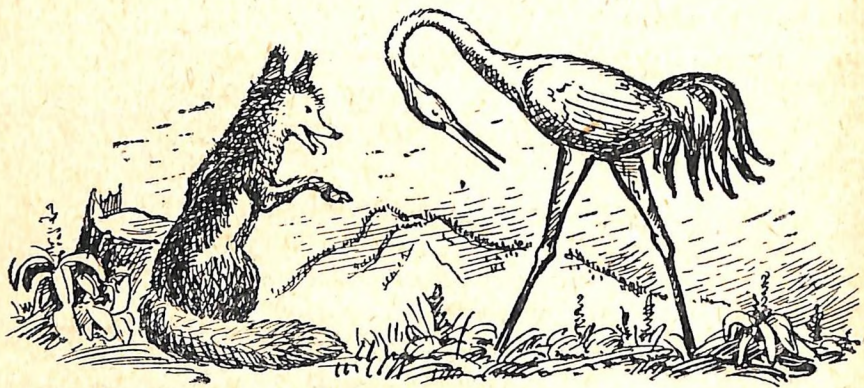
Турна кайкаган бойынча, төмөн көрди, чындап та, эки ле чичкечек бут эмтир, түлкүнинг дезе бир, эки, үч, төрт тамаш. Кайкаган турна оозын ачып ийди.

— Ой! — түлкү кыйгырып ийди. — Ой, бараксан турна, сен де бир де тиш жок туру ине! Менде дезе одус алты тиш, жүс сагыш, төрт сан, эки кулак, айдары жок жараш куйрук!

Турна бош тарына берди. Ачынган бойынча, мойынын өрө чөйип ийеле, ыраакта кижиге клееткенин көрөлө, айтты:

— Ой-бой, күндүлү түлкү, анчы келип жат!

Оны уккан түлкү жуйругун айра минеле, борсуктын ичегинине кире конды. Турна оны ээчий кирди.

Анчы дезе олор экүнинг анайда кылынганын көрүп алала, ичегенди келип каза берди.

— Ой, түлкү, улу түлкү, — турна ыйлады, — анчы биске жууктап клеедири! Слердин буттарыгар төртү, одус алты тиштү, сагыжаар жүс, слер сүме тапсагар, мынан канайда аргаданарыс!

— Аргазын бойын тап! Менде турганы ла бежен сагыш артты.

Анчы дезе там ла жууктап клеетти.

— О-о-о, кудай, тўлкў, менинг ижемжилў тўлкўм, слердин буттарыгар тўртў, сагыжаар бежен, мынанг канайда аргаданарыс? — турна сурады.

— Аргазын бойын тап. Менинг сагыштарым јер башка барды. Анчы ичегенди казып, ологго јууктап келеле, турнанын узун будынан тудуп, чыгара тартып келди.

Турнанын куркуны мылтырт эдип калтыр. Кўзи торт ло тоштый сооп калган, јўреги амыр, сокпойт. «Байла, ичегенге тумаланып калган болор» — дейле, анчы турнаны туура таштап ийди.

База эмеш казалла, кўрўп турза: тўлкўнинг барбак куйругы торко чачактый јайылып, тырландап јатты.

Анчы тўлкўни куйругынан тудала, чыгара тартып, ѳлтўрип алды, терезин јараштыра сойып алала, арчымакка экчей тудуп салып: «Айылыма келзем, бычкагын бўрўкке кожорым, куйругын камчынын сабына буулап аларым, сыртынан дезе алтын ѳндў јака чыгар. Акыр, турнаны база алып алар ошкош. Ийттерге курсак, байла, болбой» — деди.

Анчы кайра бурылды, турнаны јаткан јеринен таппады. Кўрр болзо, турна тенгери тўбине чыгып калган, керек дезе ок-саа-дак та јетпес эмтир.

Эки кулакту, тўрт бутту, одус алты тиштў, јўс сагышту тўлкў анайда базылды.

Јаңыс сагышту турна дезе канайда сўмеленип, тирў артарын билеле, ады-чуу чыккан анчыны да мекелеп ийди.

Сурактар ла јакылта.

1. Тўлкў турнага незиле мактанды?
2. Анчы клееткенин угала, ол нени этти?
3. Анчыдан аргаданып алар арганы тўлкў ненин учун сананып таппады?
4. Анчы турнала нени этти? Тўлкўле нени этти?
5. Анчы ичегеннен тўлкўни чыгарып аларга турарда турна нени этти?
6. Слер бу чўрчўктў кемге килеп туругар: турнага ба эмезе тўлкўге бе?
7. Чўрчўкти бўлўктерге бўлийле, кажы ла бўлўгине бажалык сананып алыгар.

Кеп сўс.

Тилдў ле мен деп,
Куру јерге мактанба.

Жалтанбас койон.

I.

Агаш аразында чыккан койонок не ле немедег коркып жүрөтөн. Кайда-кайда будак тарс эткенде, куш учуп чыкканда, агаштан болчок кар түшкенде, койоннын жүреги барт эдетен. Койонок бир күн коркыган, эки күн коркыган, бир неделеге чыгара коркыган, бир жылдын туркунына коркыган, жаанап өзүп келерде, коркып жүрери күүнине тийе берген.

— Мен бир де немедег коркыбайдым! — деп, койонок бастыра агашты жаңыландыра кыйгырды. — Бир де кичинек коркыбайдым!

Карган койондор до жуулган, кичинек койоноктор до магтажып келген, карган тижн де койондор једип келген — узун кулакту, кылчыр көстү, кыска куйрукту койон канайда мактанып турганын угуп, бойлорынын кулактарына да бүтпей отургылады. Койон бир де немедег коркыбай туратанын олор мынан озо качан да укпаган.

— Эй, кылчыр көс, сен бөрүдег де коркыбайдың ба?

— Бөрүдег де коркыбайдым, түлкүдег де, айудан да, бир де немедег коркыбайдым.

Оны угарга да каткымчылу болгон. Јаш койоноктор, алын тамаштарыла тумчуктарын јаба тудуп, каткырышты, јалакай карган койондор каткырышты, керек дезе түлкүнинг тамажында, бөрүнинг тижинде бир тушта болгон карган эркек койондор до күлүмзиреништи. Сүрекей каткымчылу койон...

Каткымчылу ла койон! Кенетийин ончолорына сүүнчилү боло берди. Аңданып, секирип, калып, бирүзи бирүзининг кийининен сүрүжип, ойноп, жүүлгек немелердий боло бергендер.

— Је мында незин узак эрмектежер! Меге бөрү учураза, мен оны јип саларым! — деп, сүреен курчыган койон кыйгырды.

Қалак, кандый каткымчылу койон! Онын тенегн де кандый!..

II.

Ончолоры онын каткымчылузын, тенегин көрүп, каткырыжып турдылар. Койондор бөрү керегинде кыйгыргылап турарда, бөрү дезе бу ла једип келди.

Ол бойынын керегине агаш аразыла ары-бери базып жүреле, аштай берди. «Койонокты јип ажанза, јакшы болор эди» — деп сагыжына кирерде ле, сыранай ла жуугында койоноктор

онын, көк бөрүниң, адын адап, жамандап турганын укты. Ол тургуза ла тура түшти, кейди жытайла, өнөлөди. Бөрү ойноп турган койнокторго сыраңай жууктап келди. Жууктап келерде, койноктор бөрүни электеп турганын укты, көзи кылчыр, кулагы узун, куйругы кыска мактанчак койон десе ончолорынан көп мактанып туру.

«Акыр, карындаш, мен сени ле жиirim» — деп, көк бөрү сананала, койондордын кажызы бойынын жалтанбазыла мактанып туру деп кетеп көрди.

Койондор десе бир де неме аярбай алдындагызынан тын ойноп турдылар. Мактанчак койон төңөшкө чыгып алала, кийин тамаштарына отура түжүп, мынайда куучындай берди:

— Угугар, коркынчактар! Угугар, мен жаар көригер! Мен слерге бир неме көргүзип берерим... мен... мен...

Онын тили ол ло тарыйын тижине жаба тонуп калгандый боло берди. Ол бөрүниң көстөрүн көрүп ийди. Өскө койондор бөрүни көрбөгөн, мактанчак койон десе бөрүни көрөлө, тынып та болбоды. Онон ары кайкамчылу неме болды.

Мактанчак койон, мячик чилеп, өрө секиреле, коркыганынан улам бөрүниң жалбак мандайына чип-чике мач эдип түже-ле, бөрүниң арказына андана согулды, кейде база бир каттап анданала, терезинен уштылгадый болуп, сүрекей түргөнмантады.

Койон бараксан чагы торт чыкканча мантады. Бөрү кийининен сүрүжип, эмди ле тижиле чончойынан тударга туру деп койонго билдирип турды. Учында онын чагы торт чыга берерде, бараксан көзин јумала, жыраанын төзине өлгөндий жыгыла берди.

Бөрү десе ол тушта чек башка јер јаармантап браатты.

Койон онын үстүнө келип түжерде, ол оны кем де адып ийди деп бодогон.

Бөрү качыпмантаган. Агаш аразында өскө дө койондор бар эмей, бу койон десе кандый да јүүлгек немедий болгон.

III.

Өскө койондордын сагыштары база узак токунап болбой турды. Кезиктери жыраанын ортозына барып јажынды, кезиктери төңөштин кийинине јажынды, кезиктери орого киргиледи.

Јажынып отуарга ончозынын күүндерине тийерде, эmesh коркыбастары чыга конуп, көрүп турды.

— Бистин койон бөрүни сүреен эптү коркытты! — деп, ончолоры айдышты.

— Ол эмес болзо, бисти бөрү тирү артырбас эди. Ол коркыбас койоныс кайда болотон?

Ол койонды бедредилер. Бедреп баскан, баскан, је жалтанбас койон кайда да жок болды. База өскө бөрү оны жип салды эмеш пе?

Учы-учында оны таптылар: койон коркыганынан жүк ле тынду болуп, жыраанын төзинде ойдыкта жаткан.

— Эр эмтирин, кылчыр! — деп, койондор жаңыс үнле кыйгырдылар. — Адаг да кылчыр бол! Сен ол карган бөрүни эптү ле коркыттын. Быйан болзын, карындаш! Бис сени макта-нып туру деп бодогоныс.

Жалтанбас койон керектин аайын тургуза ла сезип ийди. Ойдыгынан чыгала, көзин сыкыйтып, айтты:

— Слер не деп бодогоноор? Э чаалда, коркунчактар!

Жалтанбас койон бойынын бир де немедег чындап та коркыбай турганына бу күннен ала бойы да бүдер болды.

Д. М а м и н - С и б и р я к .

Сурак ла жакылталар.

1. Бу чөрчөкти ненин учун «Жалтанбас койон» деп адагап?

2. Таап кычырыгар:

койоннын тыш бүдүми жерегинде бичигенин; онын ончо немедег коркып турганын; канайда коркыбай барганын; канайда мактанар болгонун; бөрүдег канайда коркыганын; ол бир де немедег коркыбай барганына канайда бүдер болгонун.

3. Койондор канайда жыргаганын куучындап беригер.

4. Төмөн берилген эрмектерди келишкедий өскө сөстөрлө солыгар:

«Койоннын жүреги барт эдетен».

«Койон, терезинег уштылгадый болуп, сүрекей түргөн мантады».

Койонок.

Койон, койон, койонок,
колы чыйрак койонок.
Қобыларды кечкенде,
Қоркып билбес койонок.

Ак тонычак кийеле,
айлана берер койонок.

Арал јерге киреле,
Айылым деер койонок.

Қози канду бөрүге
Қөрүнбейтен койонок
јылбындаган түлкүге
јытатпайтан койонок.

Тотылдаган кожонду
токшын уул койонок.

Тал терези јемиттү
таптан уул койонок.

В. Самыков.

Табышкак.

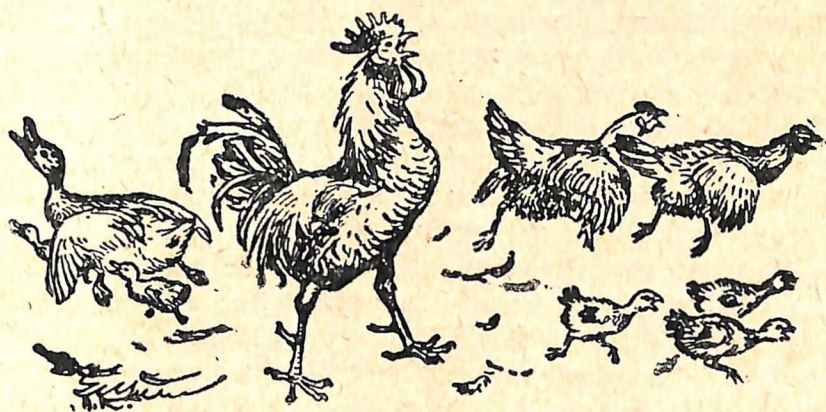
Таптан уул тал кезип јат.

Пөтүк түлкүни канайып мекеледи.

(Латыш албатынын чөрчөги.)

Карган јаанак јуртап јаткан, ондо пөтүк бар болгон. Сынар көстү, тыртык көгүстү, је шокчылы кандый, согушчангы кандый, андый пөтүк јер үстүнде качан да болбогон.

Бойынын айылында согушкадый неме јок болгондо, ол өскө улустын јуртына барарга турар. Куштын балазын көрзө, онын кийининен сүрүжер. Кушка чурап барза — оноң јун

туш-башка чачылар. Пөтүкле тушташса дезе — пөтүктердин ончо ээжилери аайынча јуу-согуш башталар.

Сынар көстү пөтүк ончолорын сабап салар, бойына дезе тийип көрзөн! Не ле болзо — кејири јарыла бергедий алгы-рар:

— Тийбе меге, тийбе! Мен слердин айылдын эмес! Мен слердин пөтүк эмес. Јаанактың.

Тууралап-тууралап барала — јаанактың јуртына јүре берер.

Пөтүк эмегеннин бойынын да күүнине тийе берген. Күнүн ле сайын ого айылдаш үй улус келгилеер.

Бирүзи кыйгырат:

— Сен бойыннын согушчан пөтүгинди токтот. Ол менин кискечегимнин көзүн арай ла ойо чокубады!

Экинчизи коптонот:

— Сенин пөтүгин менин уяда отурган кужымды үркүткен!

Учинчизи арай ыйлабайт:

— Сенин сыңар көстү немен чурап келеле, куштын балдарын үркүткен, айагын антарган, суузын төккөн.

Учы-учында чыдажып болбой салала, јаанак пөтүкке айтты:

— Кайда баратан эдинг, бар мынан. Менин журтымда сенин јыдын да јок болзын!

Пөтүк өөркөди.

— Је, јүре де бергейим! Сен јокко јүрүп болбос деп турун ба?

Пөтүк јаныскан журтады. Түште деремнени керип јүрет, аш чокыйт, түнде обоого кирип, конуп алат.

Бир катап таң алдында түлкү андап басты. Көрзө — акта обоо туру, обоодо дезе пөтүк отуры. Түлкү сүүнеле, пөтүкти туткан ла бойынча агаш аразына бойынын ичегени јаар мантады.

Бу өйдө јаанактын айылдажы бойынын кыразын тырмап турган. Көрүп турза — онын јанынча пөтүк тиштенип алган түлкү мантап браадыры. Јаанактын айылдажы агаш алып ала-ла, түлкүнүн кийининен јүгүрди.

— Пөтүкти божот! — деп, кыйгырды. — Пөтүкти божот!

Бу өйдө пөтүк сок јаныс көзүн түлкү јаар кылчайтып ала-ла, ого айтты:

— Сен не унчукпай турун, түлкү? Бу онын кереги эмес ине. Мен онын пөтүги эмес! Јаанактын.

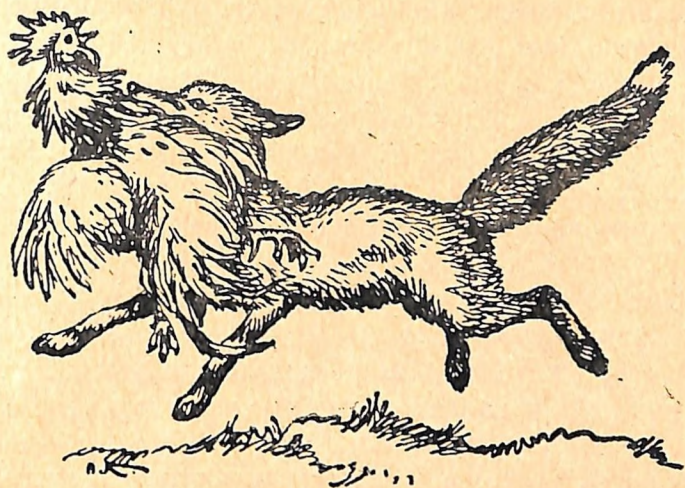
Түлкү токтой түжүп, ол эр кижиге кыйгырып ийерге санана-ла, токтой берди, онон ары мантады.

Јаанактын айылдажы дезе айрылбайт:

— Пөтүкти бер, кызыл түлкү! Бер!

Пөтүк база токтобойт:

— Бу сен кайттың, түлкү? Ол сени арбап јат, сен дезе унчукпайдын! Байла, меге, өскө кижинин пөтүгине, бойынын көзи тийген болор!

Бу тушта тўлкү чыдажып болбоды. Жаанактын айылдажына бурылып алып, оны аайы-бажы жок арбады.

— Же, бу сеге не керек? Сенин керегин эмес, не кирижип турун? Пөтүк сенин эмес ине! Жаанактын. Озо баштап бойын кушту, пөтүктү болуп ал, онын кийининде биске, ак-чек тўлкүлерге, кыйгыр!

Тўлкү арбанып-арбанып турала, чек токтодынып болбой барды. Учы-учында пөтүкти эске алынды. Көрзө — онын изи де жок.

Жаландагы улус каткырыжат:

— Адаг да пөтүк бол! Тўлкүни кандый макалу мекеледи!

Тўлкү тарына берди. Улусла качан да куучындашпас болуп сөзин айдынды. Ол ло өйдөң ала, кижини көрүп ле ийзе, тўлкү оног туура көрүп, кача берет.

Боро кушкаш.

(Алтай чөрчөк.)

I.

Озодон озо чакта чанкыр жараш Алтайда Байбарак деп бай журтаган. Тебееде турган ак малы чымалыдый көп болгон. Кулдарынын тоозын Байбарак бойы да билбейтен. Ол ачап-сыйа-

бынан эжигине келген ийити өлтүретен, журтына кирген јорукчыны ат камчызыла чыбыктайтан.

Јайы-кыжыла онын койлорын кабыратан Кодурлу деп күдүчилү болгон. Кышкы карга бастырып, јайгы јанмырга өдүп, күннинг изү чогына күйүп, күдүчи карыйла, катан сөөги божой берди, чокту көзи артады, алтап базар күчи чыкты.

Күдүчининг карыганын көрөлө, Байбарак бай оны бойына алдыртты.

— Менин журтымда иш этпей жүрерге болор, карган, — деди. — Мынан кедери чык!

— Мен кайдаар баратам? — деп, Кодурлу ыйлады. — Адагардын эжигине жүрүп өскөм, кичүден ала одын тажыгам, слердинг малыгарды карыыр јажыма јетире кабырдым. Карган мени кедери сүрбей, килезеер. Слерге узак чаптык этпезим, удабайла өлүп каларым.

— Сенле эрмектежерге менде өскө керек јок деп бодоп турун ба? Ак-јарык элбек, кайдаар барар күүндү эдин, анаар ла бар! — деп, Байбарак кыйгырды. Онын көзине кан шаалды, калын эриндери тартыла берди.

II.

Кодурлу апшыйак эмегенин једингенче ээзинин журтынан ырап, көс көргөн јерге жүре берди. Онын айрылбас најызы сары көстүктү кара ийт, ачу-корон улыйла, оны ээчий јелип ийди.

Эмеген ле өбөгөн канча кире барганын бойлоры да билбеди. Байбак мөшкө једеле, кара суучактын јарадына јапаш тургузып, анда журтай бердилер. Олордын најызы кара ийт күнүн сайын андап, эмезе элик, эмезе койон экелип турды. Кезикте кызыл көстү чайды да экелетен. Эмеген ле өбөгөн ийдин алдындагызынан артык сүүр болды.

Ийиктий айланып айлар өтти, айулардый уур јылдар өтти. Кара ийт карып, анга көстөри јетпес, тумчугы јыт сеспес болды, буттары уурзый берди. Кодурлу өбөгөн корододы.

— Учүлебис торолоп өлөтөн конок келди ошкош — деди.

III.

Туулар јаскы чүмин кийинип, куштар дезе агаш аразында кожондожо берерде, бир боро кушкаш Кодурлу өбөгөннинг журтына учуп келеле, мөштинг будагына отурып алды. Мөштинг алдында түрүлип јаткан керсү кара ийити көрөлө, айтты:

— Сен, төрт бут, неге кунуктын? Ан-кушка једишпей барган болзон, мен сеге болужарым...

Кара ийт бажын көдүреле, мөштин будагында кичинек боро кушкашты көрди.

— Сен, сагысканнан да коркып турган бойун, меге кандый болуш јетиретен эдин? — деп, керсү ийт кайкап айтты.

— Мен сагысканнан качан да коркыбай јадым — деп, боро кушкаш айдала, јабыстагы будакка секирип түшти. — Керек болзо, ан-кушты канайда јенил тудуп аларына мен сени үредерим. Сен тозуда ан сакуп отур, мен дезе кырдын ол јанындагы агаш аразына учуп барала, табыш чыгарайын. Ол тушта койондор коркыйла, сенин үстүңе мантажып барар, сен олорды каап ла тур.

— Је, темденип көрөли.

IV.

Кара ийт койу жыраанын аразына кирип алала, отурды. Боро кушкаш дезе кырдын ол келтейине учуп барала, чыйкылдап, табыштанып, канаттарыла талбып, бастыра койондорды үркүтти. Бир койон кара ийттин үстүне чурап келди. Кара ийт оны тудуп алала, өбөгөн лө эмегенге апарды. Бу өйдө агаштын жаказына Байбарак бай учар куштан түрген јорукту кара атту јортып келип, койонды апарып јаткан иитти көрөлө, айу чылап огурып ийди:

— Менин андарымды коротсын деген јөпти сеге кем берген? Ок-саадагын ала койоло, иитти өлтүрө атты.

Торко өлөннин үстүне жыгылып, кара ийт айтты:

— Боро кушкаш најым, сен карган өбөгөнди ле эмегенди ундыбай жүр...

Боро кушкаш кара иитке болужарга учуп келзе, ол өлүп калтыр.

— Сакуп ал, Байбарак, најым учун очимди аларым — деп, боро кушкаш чугулданып айтты.

Байбарак кушкаштын айтканын ондобой, койонды канжаалап алала, айылын көстөп јанып ийди.

Кулдары јууктап клееткен ээзин көрөлө, уткыырга удур јүгүрдилер, аттын чылбырын алып, чакыга бууладылар, байды колтуктап, чеберлеп аттан түжүрдилер. Байбарак, эмегенине койон өлтүрип экелдим деп мактанарга, айылына мендеп кирди.

— Адучы-мерген сеге сый экелди — деди.

Байбарак бойынын сүүген кара адын айылдан ыраак божотпой, оны көрөргө көп такып чыгатын. Онын учун кулдары атты суунын жарадындагы жалаңда армакчылап койоло, бойлоры талкан базарга, тере уужаарга, тон, өдүк көктөөргө баргылады.

Бир боро кушкаш кенетийин учуп келеле, кара аттын бажына отуруп алала, мандайынын өңзүрегине чокый берди. Ат бажын булгап, карайлап та турза, же боро кушкаштаң айрылып болбоды.

Канатту куштый кара ат өштүзинен айрылып болбой турганын угала, Байбарак ок-саадагын түргөн тудунып, жылу айылынан чыга жүгүрди, боро кушкашты атты. Же аткан огы көндүрө барды. Боро кушкаш тенери түбине учуп чыкты, кара ат дезде жал жастанып жыгылды. Байбарак бир будыла жерди тееп, ончо кушкаштарды жоголтсын деп, кулдарына кыйгырды.

V.

Байбарактын эмегени өбөгөнинен ачап болгон. Кайнаткан канды жиирге сүрекей сүйүтөн. Өлгөн атты көрөлө, канын көнөккө агызып аларга, ичегелерин чыгарып аларга, ол сагыжы энделгендий жүгүрди.

Боро кушкаш ойто учуп келеле, байдын эмегенинин бажына отурала, чокый берди.

— Кандый жаман кушкаш эди! Баалу бөрүгимди жыртып, жөнмөгүмди ойотон туру! — деп, байдын эмегени кыйгырды.

Байбарак боро кушкашты танийла, аайы-бажы жок сүүнди. «Тенек кушкаш өлүмди бойы бедрейт» — деп сананала, Байбарак оны атты. Же саадактын огы байдын эмегенинин бажын, кузуктын сайын чылап, оодо атты, боро кушкаш дезде ол ло бойы учуп чыкты.

Байбарак ачынала, кийген тонын жыртып чачты, жыланга бажы көңкөрө жадып, отуруп, ыйлай берди.

Боро кушкаш катап ок учуп келеле, Байбарактын арказына отуруп, жардынын ортозын чокып, ийнедий тырмактарыла тырмай берди.

Байбарак жерге тоголонып, ачу-корон кыйгырды. Боро кушкаш дезде арказын ойоло, жажынып каларда, бай оны колло тудуп болбой, жерге жаба былчып та болбой турды. Кушкаш онын көксин ойло чокыйла, жүрекке жедер болор деп сананып, Байбарак тын коркыды. Бастыра кулдарын ла көдөчилерин кычырды.

Кулдар ла көдөчилер жүгүрүп келеле, байдын алдына чөгөдөп, отура түштилер.

— Сары сапту, алмазтый курч бычагымды бери беригер, бу шилемирди өлтүредим! — деп, Байбарак жакарды.

Көдөчилери ээзинин жакарузын бүдүрүп, алмазтый курч бычакты экелип бердилер. Байбарак бычакты он колына алып, боро кушкашка талайды. Же боро кушкаш бу өйдө он жардына секирди.

— Оштүмнүн тынына мен эмди ле жедерим! — деп кыйгыра-ла, Байбарак бычагыла бар-жок күчиле сайды... Боро кушкаш тегери түбине учуп чыкты, Байбарак десе онтоп ийеле, жыгылды. Кара кан, суу чылап, ага берди.

VI.

Керсү боро кушкаш, сүүнчилү чыйкылдап, байдын одордо турган койлорун Кодурлу өбөгөнгө айдап экелди.

— Менин нажым, бу койлорды бойыңа ал — деп, кушкаш сүүнип айтты. — Эмди чанкыр Алтайда Байбарак бай жоголгон. Бу койлордын ээзи — сен. Сүдин саап ич, эдин жн, терезинен эмегенине ле бойыңа тон көктөп кий, жаркынду күннинг алдында узак, ырысту журта.

Карган Кодурлу нени де ондобой, жаңыс жерге кадала бергендий, узак турды. Нени айдарын билбеди. Учунда ончозун ондоп билеле, омок кыйгырды:

— Өлөргө турган бойымды сен тиргистин! Көксимнинг өчкөн одын камыстың, менин эрке кушкажым! Ордына сеге жакшымыды канайда жетирейин, нени берейин? Айылымнын түнүгине уйа тартып, менле кожо журта, жакшынак кушкажак!

Боро кушкажак онын айтканына жөпсинди.

Өбөгөн лө эмегеннинг айылында журтап, көп балдар басып алды. Онын калдыктары улустын айылдарына уйа тартып, улусла эмдиге жетире нак журтап жат.

Сурактар ла жакылталар.

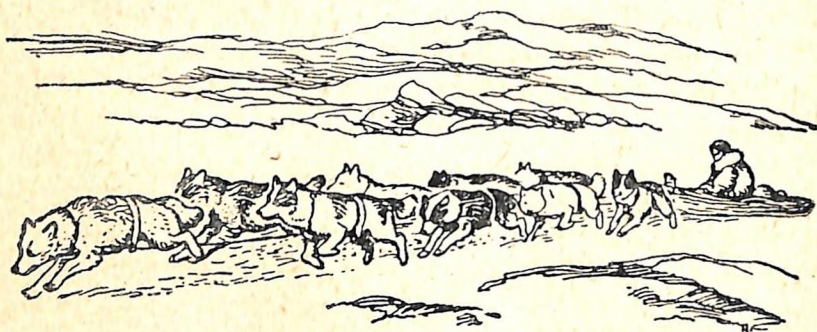
1. Байбарак бай бойынын күдүчизин ненин учун сүрүп ийди?
2. Карган өбөгөнди ле эмегенди кем аштатпай, азырап жүрди?
3. Ийтке андаарга кем болушты?
4. Ийтти кем, не учун өлтүрүп койды?
5. Чөрчөктин кажы ла бөлүгине бажалык сананып алыгар.
6. Боро кушкаш бойынын нажызы учун бчин канайып алганын куучын-дап беригер.

Улус кандый тындуларды минип јоруктайт.

Атты канайып минип јүрөтенин сен бойын билерин. Је јенгил нарта-чанакка лайка укту ийттерди јеккенин сен көрдин бе? Лайка укту ийттердин түги калын, олор кандый да сооктон коркыбас. Ийттерди бистинг орооннын ыраак түндүк талазында јаткан ненецтер јегип јоруктайдылар. Ийттерди башкарып турган киж и унаачы-каюр.

Улус ак-кийиктерди де минип јүрөт.

Анчы-эвенк јүгүрүк ак-кийикти минип алган отуры. Эвенк деп улус Сибирьдин тайгазында койу агаш аразында јуртап

јат. Анда јүк ле таң атту јортып өткөдий. Анчы ыраак јорукка барарга шыйдынып алган. Экинчи ак-кийикке ол азыгын кош-тогон.

Изү ороондо слонды минип јоруктайдылар. Јаан слон бир тонна кош апарар аргалу. Отурган киж и слонды учында аткак-ту кичинек агашла айдап јүрөт.

Јелбер түктү букаларды көрдин бе?

Олордын ады сарлык. Олорго терен карла өдүп барарга келишкенде, узун түги олорды сооктон корулап јат. Сарлыктарды тайгаларла јүргенде минип јадылар. Көрөргө боду неме, је ол качан да бүдүрилбейт, ташту каскак јерле јенгил базат.

Эштекти көп балдар минип јүрген болор. Бистинг орооннын кезик јерлеринде эштекти аттын ордына минедилер. Оны минип, чөлдөрлө, тууларла, городтын оромдорыла јоруктайдылар. Ол уур кош то тартып јат. Эштек кичинек те болзо, бөкө дө, чыдамкай да.

Кумакту чөлдөрдө лө ээн чөлдөрдө јаткан улус төө минип жүрет. Төө — сүреен чыдамкай мал. Ол бир канча кўннинг туркунына курсак та јибей, суу да ичпей жүрер аргалу.

Төөлөр эки де өркөштү, бир де өркөштү болуп јат.

Сурак ла жакылта.

1. Улус кандый тындуларды минип, кош тартып жүрөтенин тоолоп айдып беригер.

2. Түндүкте ненин учун ийтерди ле ак-кийиктерди минедилер, туулу жерлерде десе — сарлыкты, чөл жерлерде төөнү минедилер?

Слон бойынын ээзин тигрден канайып аргадаган.

Индус албаты слон азырап тутат. Бир индус слонун эчидип, агаш аразына одындап барган.

Кижинин буды баспаган койу агаш болгон. Слон ээине жол тепсеп, агаштарды жыгарга болужып турган, ээзи десе одынды слонго коштогон.

Кенетийин слон ээзин укпай барала, кайра көрүп, кулактарын калбандадып тура берген, онын кийининде хободын өрө көдүрөле, огуруп ийген. Ээзи база кайра көрди, же бир де неме көрүнбеген. Ол слонго чугулданып, слонды кулагына чырбагалла чыбыктады. Слон десе хободын жорчойтып, ээзин бойынын үстүнө көдүрөргө турган. «Минип алзам, айдап жорторго артык болор» — деп, ээзи сананган.

Ол слонго минип алала, слонды кулагына согуп тура берди. Слон десе тескерлеп, жаңыс жерде тепсенип, хободын ары-бери буландадып турган. Онын кийининде токтой түжеле, тым боло берди.

Ээзи чырбагалын өрө көдүрөле, слонды согорго ло турарда, кенетийин жыраанын ортозынан сүреен жаан тигр чурап келген. Ол слонго кийин жанынан табарала, онын сыртына чыгара калырга турды.

Же тамаштары одынга табарарда, одын төгүлө берген. Тигр база ла чурап келерге турарда, слон бурылала, тигрди хободыла ичинен орой тутуп, жоон армакчыла орогон чылап, кезе тартып алган. Тигр оозын ачып, тилин чыгарып, колы-будын тырландада берген. Слон десе оны өрө көдүрөле, жерге согуп, буттарыла тепсеген.

Слоннын буттары десе столмолор ошкош. Слон тигрди, теертпек чилеп, жалбайта тепсеп салган. Ээзи коркканынан биллип келеле, айтты:

— Мен кандый тенок болгом, слонды тегин јерге сокком. Ол мени өлүмнен айрып алды.

Ээзи бойынын азык калажын баштыктаг алып, ончозын слонго берип ийген.

Б. Житков.

Сурактар.

1. Азыранты слон кандый иш бүдүргөн?
2. Тигрди ол канайып өлтүргөн?
3. Тигрдин жууктап клееткенин слон кайдан билген?

Карагула.

Јорукчылар мындый куучын айдат: изү ээн чөлдөрдө түн бачым жирип јат, бозом-этир түшсе ле — айландыра үндер угулат.

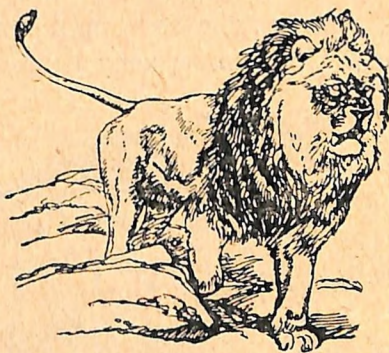
Кенетийин күкүрт күзүрөп јангылангандый табыш угулар. Ол карагуланын багырганы. Карагулалар андаарга чыккан. Капшай отты јаанада салыгар, мылтыктарды лаптап көригер — јеткер де болордон маат јок.

Карагулалар үүрле атырткылап јүрөт. Олордын јолында јапаш учураза, кижии јеткерден айрылбас.

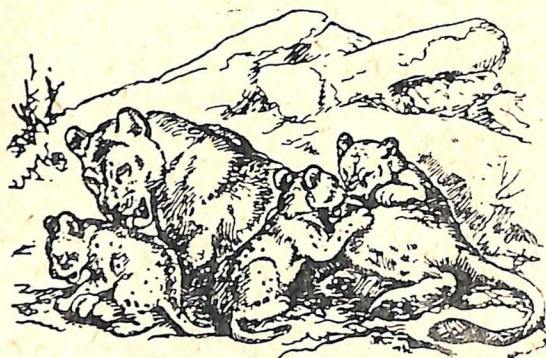
Кезикте карагулалар деремнеге бирден барат — мал уурдайт. Түнде карагула чеденди ажыра калып, буканы шилизинен кабала, ойто чеден ажыра калып ийет. Анайып бистинг јерде түлкү такааларды уурдап апарат.

Карагулалар чөлдө, јырааларда ла тууларда турлулап јат. Олор экиден эжерленип, эркектү-тижилү жүргүлейт. Эркегинин јалы койу, јелбер, тижизи кискеге бүдүштөш, түги киленг.

Олордын балдары да кискенин балдарына бүдүштөш, јејаан ла јоон, чоокыр өгдү.

Е. Чарушин.

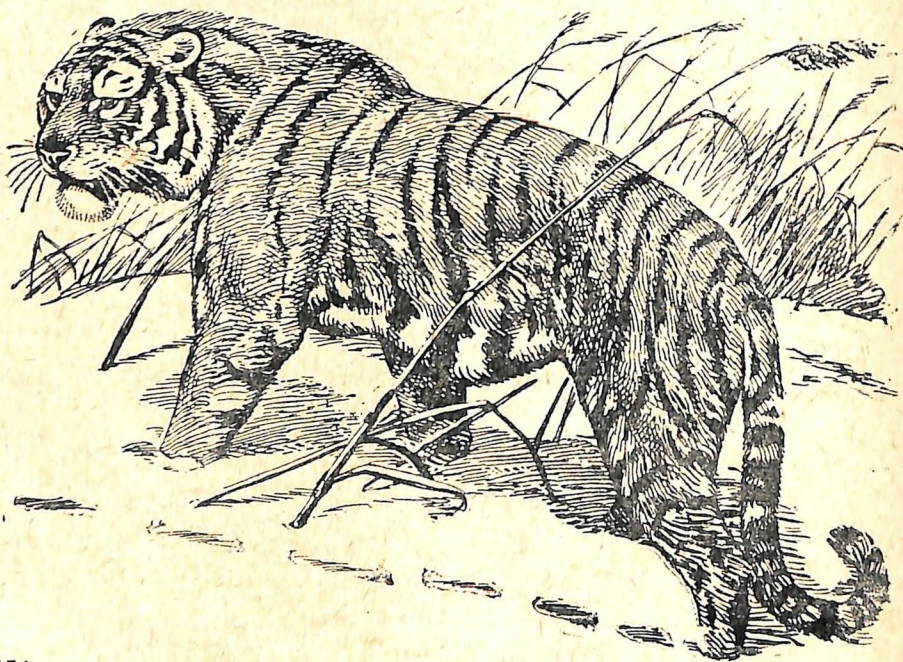

Сурактар.

1. Карагула кайда турлулайт?
2. Тижи карагула ла онын балдары неге бүдүштөш?
3. Эркек карагуланын тыш бүдүми тижи карагуладыйынан незиле башка?
4. Карагулалар неле азыранып жат?
5. Карагулалар андаарга качаң чыгып жат?

Тигр.

Жер үстүндө ончо аңдардан эң казыр, эң жалтанбас аң — тигр. Ол аралда, койу жыраанын ортозында жүрөт. Онын терези

кызыл-жеерен, јолду-јолду. Онын учун ол кургак сары өлөн-
нинг ортозында көрүнбей јат. Кезик аразында ол кере тўжўне
ле өлөн ортозында јажынып јадар, буйволды көрүп ле ийзе,
јажынган јеринен чыга коноло, једеген буканы јыга согуп ийет.

Ого андаарга анчадала тўнде јенгил. Тўнде андар суу ичер-
ге барып јат. Антилопалар, ак-кийиктер, какайлар баргылап
јат. Кажызын да болзо тут. Бүгүн — ак-кийик, эртен дезе ка-
кай учураар.

Типрден ончо андар коркып јат, ол кижиге де јеткерлү. Ки-
жини өлтүрип јийтен тигрлер бар. Кижини карган тигрлер өл-
түрип јат деп, анчылар айдыжат. Карган тигрлер чыйрак ак-
кийикти тудуп болбойт, буйволды дезе тударга коркыйт.

Онынг учун олор мылтык-јепсел јок кижини кетежип анда-
гылайт.

Андый керекке карган тигрлердинг сүмези једер.

Е. Ч а р у ш и н.

Сурактар ла јакылта.

1. Тигр аралдың ортозында ненинг учун билдирбейт?
2. Тигр кайда жүрет?
3. Тигр неле азыранып јат?
4. Тигр андаарга качан чыгып јат?
5. Јурукты көрөлө, тигр азыранты тындулардың кажызына бүдүштеш бо-
луп турганын айдып беригер.
6. Бүдүми ле кылыгы јанынанг тигр карагулала незиле түней?
7. Карагуланы ла тигрди ненинг учун барынтычылар деп адап јат?

Кижикийиктер керегинде куучын.

I.

Кижикийикти көрбөгөн уулчак Индияда табылгай не, јок
не? Кижикийиктер сүрекей чыйрак ла керсү тындулар. Кичи-
нектери јаандарын угуп турат. Кандый бир уулчак кижикийик-
ти согорго талайып келзе, онызы онон бир де эмеш коркыбай,
мурдын јамандада чырчыйтып ийгенде, уулчак бойы кут јок ка-
ча берет. Кижикийиктер улуска адаркажарга сүрекей сүүйди-
лер. Кижикийиктер керегинде көп жылбүлү куучындар бар. Ан-
дый куучындардың бирүзин угуп алыгар.

II.

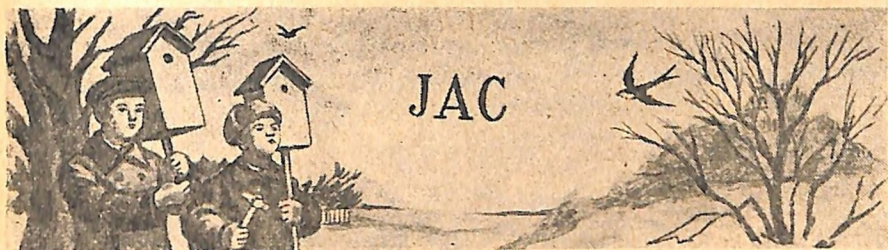
Бир катап кандый да садучы кижиге пальма агаштын көлөт-көзине тыштанаарга отуруп алган. Онын кайырчагында көп кызыл бөрүгөштер бар болгон, ол оорды жууктагы городко садарга апараткан. Андый ок кызыл бөрүгөшти ол бойы да кийип алган болгон. Отуруп, отуруп, ол жерге жатты. Серүүн эзинге жүргүлөп жадала, уйуктап калган. Кижиге-кийиктер десе агаштардан түжеле, кажызы ла бир бөрүктөн алып, ойто өрө чыгып алгандар. Онын кийининде десе, бөрүктөрдү бажына кийип алып, агаштан агашка калып, секирип, агаш ортозында аайы-бажы жок тал-табыш чыгаргандар.

III.

Садучы оордун табыжынан ойгоноло, көрөр болзо: кайырчагы куру жадыры, бастыра бөрүктөргө десе жоголып калган. Бөрүктөр кайда барды деп, ол алан кайкаган. Садучы бажын көдүрөт, өрө көрө: бажында бөрүктү кижиге-кийиктер агаштарла онын үстүнчө калып жүргөн эмтир. Ол нени ле эткен, кижиге-кийиктерди канайып ла коркыткан, же бир де бөрүктөн айрып болбогон. Ол тушта садучы чукулданала, бойынын кийген бөрүктөн суура согуп, жерге таштайла, кийтирди: «Бир ле аай менин де бөрүктөн алыгар, жаңыс бөрүктө мен нени эдетен эдим!» Садучы бойынын бөрүктөн таштап ла ийерде, ол ок тарыйын ончо кижиге-кийиктер бөрүктөрдү суура согуп, төмөн таштагылап ийдилер. Садучы бөрүктөрдүн кайырчагына салып алала, сүүнгөн бойы оон ары көндүктү.

Сурактар.

1. Кижиге-кийиктердин кылык-жаңы керегинде слер нени билип алдыгар?
 2. Бир садучы кижиге кандый учурал болды?
 3. Садучы бойынын бөрүктөрдүн кижиге-кийиктерден канайып айрып алды?
-

Кыштын учы.

Кыш учурлу чугулданат:
онын ыйи өдүп калды;
јаскы күндөр табыштанып,
кышты сүрүп айдады.

Јер үстүндө ончо неме
јаска сүүнип кыймырайт;
тенгериде талан-келен
үн серитпей жыгырайт.

Кыш артарга чырмайып,
јылу јаска арбанат,

тынып келген јараш јас,
кышты көрүп, каткырат.

Јараш јасты көрөлө,
кыш-јелбеген калжуурды,
карды ууштап алала,
јаска удур таштады.

Кыштын калжу кымыгы
јаска түбек болбоды,
шүлү карла јунунып,
чечектелип јаранды.

Ф. Тютчев.

Јас.

Алтайдын кырлары күүн-күч
јок
ак жуурканын эмештен
чечтилер.

Азый күрен өлөндөр алдынан
јажыл көктөр ырысту өстилер.

Кар алдынан айрылган јер
кең көксиле тынып ийди.

Қанча жүзүн тындулардын
јүректерине ырыс урулды.

Кеен јастын бойы келди,
чечектер Алтайды чүмдеди.
Агаш, өлөн, ан, куштар
јасты мактап кожондоды.

П. Кучияк.

Жакылталар.

1. «Алтайдын кырлары күйүн-күй жок ак жуурканын эмештен чечтилер» деп эрмекти слер канайып ондоп туругар, жартап беригер.
2. Тындулар, өзүмдер жаска ненинг учун сүүнип турганын айдып беригер.

* * *

Жаскы карантыларда жангы ла
эрте чечектер көрүнип келди,
восктон эткен кайкамчылуу жеринен,
жыды жараш мөттү туразынан
баштапкы адару учуп чыкты.
Кеен жасты кайып көрөр деп,
күндүлү айылчы келерин,
бүктөр жажарып чечектелерин,
быйыраш кайыгнынн желимдү жалбырагы,
жараш жытту жодронын чечеги
качан жайылып жаранарын билерге,
эрте жастын чечектерине
иштенкей адару учуп барды.

А. Пушкин.

Сурак ла жакылта.

1. Жас керегинде ненинг учун *кеен, күндүлү айылчы* деп айдылган?
2. Баштапкы адару качан, не керектү учуп чыкканын үлгердин сөстөрине айдып беригер.

Жаскыда колхозто.

Бүгүн колхозто кырага ченеп чыгары темдектелген. Онызы не дезе, колхоз бүгүн чын ла кыра ижине атанып турган чылап, ончозы белен болор учурлу.

Колхозто андый күн жыл туркунына бир ле катап болотон. Кар кайылгалак, соок сыныккалак та болзо, жас келген чилеп, колхозто ончозы белен болор учурлу.

Агаштын ары жанынан күн жангы ла көдүрилип чыгарда, балдар аттын чеденине жуулып келген. Сүрткүштөп койгон абра-ларды, мөнгүндий жалтыркай салдамарды, жангы будыган сеял-каларды, тиштү тырмууштарды колхозчылар канайда жергелей тургусканын балдар көргилеп туру. Оны ончозын кузнец Алек-сей жазап белетеген.

Парадка брааткан чылап, килейте тарап койгон аттарды

Вася акый јединип чыгарды. Шарик ле Тузик сүүнчилү үрүжип туру.

— Вася акый, мен јединейин!

— Вася акый, мен!

— Мен!

— Мен! — деп, балдар јайнап турды.

— Табыштанбаар, таандар! — деп, Вася акый чугулду арбанат, је балдардын күүнин јандыарга болбоды.

Аттарды балдар јединип чыгардылар.

Кажаганда турган аттардан эн јобош Славка деп атты Кошкин Шурка јединди.

Кошкин Вовка — Ворончикти.

Тихонов Гриша — от ошкош кызыл-јеерен Зорьканы.

Эки карындаш Марковтор Гордыйды једегинен тудуп апаргылады. Гордый — эки јара јайылган кара јалду кер ат. Ол бакын бийик көдүрип јүретен учун, оны Гордый деп адаган. Јелип барганда, онын такалары тыг чатылдап турар.

— Көр, чончойыга баспазын! — деп, Вася акый балдарга арбанып та турза, је бойы база сүүнип турды.

Агроном ло ченемелдү бир кезек улус үренди шингдедилер.

Колхозто үрен де, машиналар да, аттар да — ончозы белен. Кар кайылза ла — кыра ижине чыгарга јараар.

Н. Н е з л о б и н.

Сурактар ла јакылта.

1. Колхозтордо кыра ижине ченеп чыгарын не учурлу өткүредилер?
2. Агроном, конюх, кузнец не керегинде кичеенип турулар?
3. Кырага ченеп чыгар тушта уулчактарды не ончозынан тыг јилбиркедит турды?
4. Аттарды канайып јединип чыгарганы керегинде кычыргатар.
5. Бу колхозты ненин учун көрүмјилү колхоз деп адаарга јараар?

Јыл-кел.

(Ч ө р ч ө к.)

I.

Бу куучында болгон неме бастыра куштар јылу талада јадар тушта, сүрекей озодо болгон. Ол тушта Алтайда јангыс ла түрген суулар суркурашкан. Ол суулардын кожондорын түштүкте јаткан куштар угуп ийген. Алтайда андый јараш кем ко-

жондойт, андый үндү кем бар, кандый сүүнчи болгон, оны барып билзе кайдар деп, куштар ортозында шүүлте чыккан.

Je андый да болзо, качан да болбогон јерге баратаны белен неме эмес. Мүркүт бойынын шонкорлорын, үкүлерин база күүктерин тегин ле јерге айбылап турган. Je ончозынан ла јалтанбазы, түндүк талага барарга јөбин бергени Јажылак деп кушкажак болды.

— Бери ук! — деп, ого мүркүт кыйгырып айтты. — Кердемарда анда јадарга јакшы болгодый болзо, тутканча ла ойто келеле, бастыра куштарга јол баштаарын!

Јажылак канадын түзедип, кылырт эдип уча берди.

II.

Бүүрел-бүүрел кырлу Алтай онын көзине көрүнип келди. Алтай бастыра бойы кубакай-кызыл немедий көрүнди. Јажылак тенериден јерге јабызап келеле, кызыл торко чүмдү маралга келип отурып ийди. Орө кара-көк булуттан јалбак, кубал ошкош, кар айланып келип, јерге түжүп турды, је маралдын чечектери ого туттурып турганы јок, күн тоозына јаранып турды. Онын барбак кубакай-кызыл чечектерин өткүре күн де көрүнбес бодолду болды.

Јажылак марал бажынан төмөн јер јаар көрди. Эмди. ле ондоп турар болзо, бастыра Алтай чечектерле бүркелген эмитир. Ак, сары, көк чечектер, торт ло айунын балдарындый, үрпейижип тургулады. Јажылак эмеш ажанып аларга сананала, јерге түжүп келди, карда былтыр түшкен бир чарак аш тапты, онын јанында кургап калган јиилек јатты, оног эмеш ары дезе чойлошкон мыйрындап жүрди.

Алтайга келерде, Јажылактын бажы јениле берди, санаа-зы ойноп чыкты. Ол бери не жерек келгенин, оны кем ийгенин торт ло ундып салды. Ол энезинен кайда туулып, јымырткадан чыккан јерин де ундып салды.

III.

Кенетийин тенери карара берди. Јажылак куш черүлерди көрүп ийди. Ончозынын алдынан казыр мүркүт учуп клеетти.

— Јыл кел! Јыл кел! — Јажылак, оларды көрөлө, тын кыйгырганын билбей калды. — Јай кел! Јай кел!

Мүркүт дезе онын үстүнде, канадын јайа тудуп алып, талбыбай да кайып турды.

— Ойто не келбедин? Бу жерге бисти не кычырбадын сен?

— Улу-жаан мўркўт, слерге жерге жетире мўргўп турум! Бу жерге келеримде, жети кат тошко бўркеткен жатты. Жетен булуттан жар жаады. Мен мында отурала, бар-жок кўчимле жасты кычырып жадым. Жыл кел! Жыл кел! Жай кел! Жай кел! Бу менин сурагыма чыдашпай жылу салкын сокты ине! Жыл кел! Жыл кел! Мен слерге эмди ле барарга жазанып турган болгом. Жай кел! Жай кел!

Мўркўт тыттын жоон будагына келип отурды. Канадын өрө көдүреле, оны өткүрө ай үстин аыктап көрди: күрт жарга бўркедип койгон кырлар тургулады, бўк-жалаңдарында да кар эмтир.

— Жыл кел! Жыл кел! — Жажылак үн үспей кыйгырып турды.

Чындап та айтса, ол кожоннын табыжы угулган ла жерде кар бели бўктелип, кайылып турды, кобы сайын суулар жоркыража берди.

— Андый болзо, сенин буруунды таштап турум — деп, Жажылакка мўркўт айтты. — Сенин айтканыннын чынын, төгүнин эзенде көрөр турубыс. Чын болзо, сенин адын «Жажылак» эмес, «Жыл-кел» болор.

Онон ло бери Жажылак бойынын төгүнин билдиртпеске жаскы кожонгын өскө куштардан озо кожондой берет:

— Жыл кел! Жыл кел! Жай кел! Жай кел!

Оны угала, өскө куштар айдыжат:

— Бистин Жыл-кел нажыбыс кожондоп баштады, бис те кожондойлы!

Эмди чындап та көрөр болзо, жаскыда жыл-келден озо кожондойтон кушкаш жок.

Сурактар ла жакылта.

1. Куштар кандый жерди барып көрөргө турган?
2. Кандый куш ончолорынан жалтанбас бололо, түндүк талага барарга жөбөн берди?
3. Мўркўт ого нени жакыды?
4. Жажылак деп кушкаш мўркўттин жакылтазын ненин учун бўдүрбеди?
5. Мўркўт ого кандый ат адап берди?
6. Слер Жажылактын кандый кылыгын жарадып, кандыйын жаратпай туругар?
7. Алтайдын жаскы бўдүми керегинде айдылган жерди чөрчөктөн таап, кычырыгар.

Талан-келен.

Барынкый агаш күнге жарыды, «Жараш жас биске келди,
акта суйук туман кажайды. жас келгенин уткыйдым»—деп,
Бойынын жараш кожонгын бийикте күнге жалтырап,
талан-келен баштады. талан-келен кожонгододы.

В. Жуковский.

Сурактар ла жакылталар.

1. Улгерде күннинг кандый өйи бичилген? Ол бөлүктү кычырыгар.
2. Улгердин кандый бөлүгүн анчадала сүйүнчилү кычырар керек?
3. Бу үлгерге кандый журук журагадый?

Баарчыктар.

I.

Бис баарчыктарды сакып турдыс. Баарчыктардын эски турачактарынын жазайла, жаңыларын илип койдыс.

19 мартта энирде: «Көритер, баарчыктар!» — деп, кем де кыйгырды.

Чындап та, озор теректердин будактарында бийик отурган эмтир. Бис озорды тоолодыс: бир, эки, беш, он беш... Ол күн энирде баарчыктар табыштанбаган да, түймөшпеген де.

Эки күнге озор, амырап турган чылап, былтыргы жерлерин айыктап көрүп жүргөндөр.

Онын кийининде турачактарынан кучыйактарды сүргүлөди.

Баарчыктар турачактын үстүндө бийикте экиден отургылап алып, бойлоры ортодо не де жерепинде эрмектежет, же бир көзиле кылчас эдип, төмөн кезе көрүп отургылайт.

Кучыйакка коркушту да, күч те. Каа-жаа ол бойынын сүйүри, кулугур тумчугун турачактын тегерик тежигинен чыгарып, ойто жажына берет.

Же учы-учында аштай берет... Кучыйак учуп чыкканда ла, баарчык, таш чылап, төмөн учуп түжеле, бойынын айылына кире конот.

Эмди кучыйактын журты бузулды.

Баарчыктар бойынын уйазын селижикип каруулдайт: бирүзи отурганда, экинчизи жерепине учуп барат.

Баарчык уйазына не де немелер тажыйт: жөгөс, вата, жүн, ноокы, бөстин өөндөрүн, салам, кургак өлөң. Уйазына кискө тамажыла једип болбозын деп эмезе узун тумчугун кармаа су-

гул ийбезин деп, баарчык уйазын сүреен терең эдип жат. Кара сананган тындулар оңоң ары өдүп болбос: киретен тежик кичинек, беш сантиметрден жаан эмес.

II.

Жаан удабай жер топсый берди, жыды жараш кайындардын бүйри жайылды. Улус кыраларды сүрүп, маалалардын жерин казып, күбүредип туру. Чойлошкондор, курттар, конустар жерден кандый көп чыгып жат! Баарчыкка торт ло сайрал!

Онын курсагы жердин үстүндө де, жердин кыртыжынын алдында да.

Садка ла маалага каршу жетиретен курт-конустарды, бескезиле тоолозо, баарчык күнине канча кире жоголтып турганын билереер бе? Ол курт-конустарды бойынын бескезинен ас эмес жоголтот деп айткадый.

Слер садта эмезе маалада тым, кезем кыймыктанбай отуар болзогор, баарчыктар, слерге үренип, сыранай жуук та учуп жүрөр.

Баарчыктын кожонун эртен тура эрте, тагдак агаштардын бажын жангы ла жарыдып ийгенде, угар керек.

Кей эмеш ле жылы берзе, баарчыктар бийик будактарга отуруп алып, бойынын концертин баштай берет.

А. К у п р и н.

Жакылталар.

1. Учуп келген тарыйын баарчыктар канайда жүргүлөйт; кучыйактарды турачактарынан канайып чыгара сүрүп жат; бойынын уйаларын неден, канайып эдет; неле курсактанат, куучындап беригер.

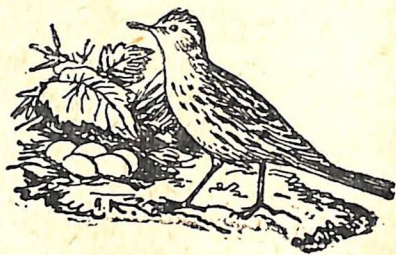
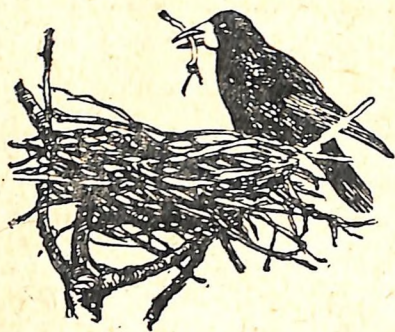
2. Куучыннын кажы ла бөлүгине бажалык таап беригер.

Уйаларды канайып эткилейт.

I.

Кара таан бойынын уйазын бийик агаштын бажында эдет. Кара таан чырбагал бедреп табала, бойынын уйазына учуп келгенче, эне кара таан чүм жок уйазын каруулдап отурат. Онын

кийининде эне кара таан учуп бараг, адазы десе артып калат — оноң башка база өскө эжер кара таандар олордың уйазына кирип алар. Кара таандар кургак чырбагалды жууп алала, оны шарпак эдип согуп, будактарга салып койор — уяаның бүткени де ол.

Кара таанга жуук куштар — каргаа ла таан — бойлорынын уйазын база анайып ок чүми жок эдип алат.

II.

Талан-келен — ичи ак, бойы боро кушкар — жаскыда жаланның үстүндө бийик учуп чыпат. Онын сүүнчилү кожоны бийигинен жараш угулып турат.

Суйук өлөңдү жаланнан талан-келен кандый бир ойдыташ таап алар — онын уйазы да ол! Ол ойдыкта жердий өңдү жымырткалар салып алат. Сырагай онын жаныла да өтсөн — бир де аярбазың.

Жаландарда жүргөн бөднөнүн ле кыраларда жүргөн боро торлоонун уйалары база андый ок. Бу куштардың жымырткаларынын өңи де өлөңнүн ле аштын өңиндий.

III.

Жерлик суугуш ла кас уяа эдерге чырбагал ла салам качан да тиштенип экелбес. Олор суудан ыраак эмес жажыт жерден белең чогул салган азыйгы камышты эмесе чырбагалды бедреп турар. Андый чогул койгон немени таап алала, оны төпсөп, ойдык эдип алат, оны десе бойының жуңгала, жуурканла чылат, жаап койот.

Уйазынан ырап, курсак жип эмесе суу ичип аларга керек

болгондо, ол жымырткаларын база ол ок жүн жуурканыла бүркөп турат.

IV.

Жаскыда карагай агаштын аразында тук! тук! тук! деген табыш жаңыланат. Ол томуртка, плотник чилеп, уйазын тудуп жат. Томуртка бойынын бек чокужула жымжак агашты чокып турат. Ол узак чокыыр, агаштын көңдөйинин терени бийик горшок кире болбогончо ло иштенер. Чокып жазаар тушта уйага түшкен такпайларды, чобраны — же кандый ла бар чөп-чөлгөнн томуртка жуунадып, уйазынан чыгара чачып салар.

Томуртканын балдары кату агаштын үстүндө, бир де төжөк жокко отургылап, өзүл жат. Анайып отурганынан олордын керек дезе тамандары да кату болуп калат. Жаш томурткалар чыдап келгенде, кискенин тырмактары ошкош, тырмактарыла чобранын кодурларынан тудунып чыккылап турат.

А. К л ы к о в.

Сурактар ла жакылталар.

1. Кара таандар бойынын уйазын кайда эткилейт? Неден эткилейт?
2. Кандый жерлик куштар жеринде слер кычырып алдыгар база олордын уйалары жеринде нени билип алдыгар?
3. Сууда жүзүп жүрер куштар бойлорынын уйазын канайып эткилейт?
4. Томурткалар уйазын канайып эдил жат?
5. Башка-башка куштар уйаларын өштүлөрүнөн канайып жажырат?
6. Слер куштарды канайда аяктап көргөнөбөрдн куучындап беигер. Көрүп алганаарды ар-бүткеннин дневнигине бичип туругар.

* * *

Айландыра көрзөн: жас келет,
турналар үйрлежип учкулайт,
жаркынду күнге жер көмүлет,
суулар жуукаларла аккылайт.

Айылчылар сего удабас келер,
канча уйа эдерин көрүп ал!
Күнүг ле таннан танга жетире
жараш кожондор угулар.

И. Н и к и т и н.

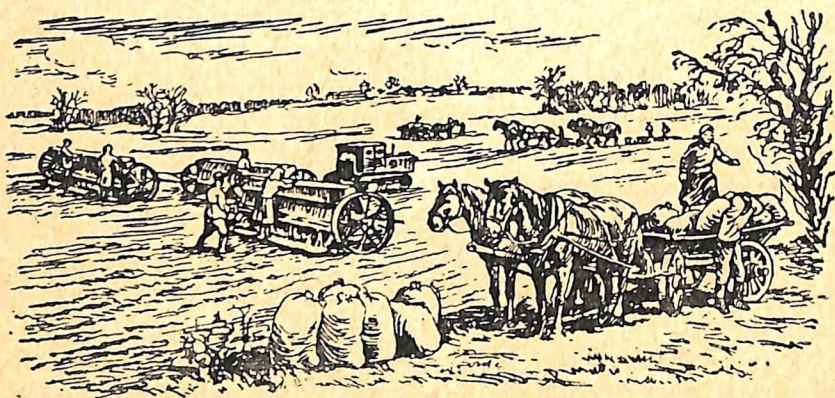
Жаскы кыра ижи.

Жол озо баштап жажыл кырлардын ортозыла брааткан. Бир түней сынду, ару жадаган аш күннин жылузына жажыл, койу саптарын түзедип, өзүп турды.

Жадаган аш салган кырлар божоды, онон ары сүрүп кой-

пон жалбак кыра жатты. Жаңы сүрген кыранын тобрагы жалтырап, жаскы күннинг изү чогына кургап, буузы билдирер-билдирбес бурлап турды.

Өрө бийикте жүзүн-жүүр үндер угулат, бирүзи бирүзиле жафжып, сүүнчилү талан-келендер кожондожот. Төмөн дезе тракторлордын жүркүреген койу табыжы ла аттарды айдаган улустын үни угулат. Тырмууштарга жеккен беелердинг кичине ккулундары каа-жаа киштежет.

— У, кырада улустын көбизин! — деп, Таня айтты. — Кыра тырмаарга колхозтын бастыра ла улuzu чыккан!

Аттар ээчий-деечий баскылайт, тырмууштар уур курч тиштериле жонды жара тартып, жерди тырмап турат. Тырмап божогон кийининде кыранын тобрагы күбүр, жымжак бололо, үсти килен боло берет... Бу түс, жымжак жерле сеялкалар колбоп алган тракторлор жүргүлейт.

Бир трактор ыраакта агаштардын жаныла клеетти, экинчизи жолдын жаныла ого удура браатты.

Трактор араай, чип-чике клеетти. Жуук једип келерде, Таня кыйгырды:

— Ой былар! Мени отургузып алаар!

Тракторист Таня жаар жүк ле көрүп ийди, је бир де неме айтпады.

Онын ордына каруузын прицепщик Григорий берди. Ол кийининен базып, тракторго колбоп койгон сеялкаларды ла тырмууштарды көрүп жүрди.

— Ашты үрендеп божотсобыс, ол тушта сени отургузып аларыс — деп, Григорий айтты, — эмди сени кайда отургуза-

тан? Эмди көрзөн, тракторго сулалу сеялкалар колбоп койгон. Айла жангыс эмес — үчү. Сеялкаларга үзеери тырмууштар колбоп койгон. Ого үзеери, слер отурып аларыгар — трактор чек арып калар ине!

Трактор сеялкаларды, тырмууштарды сүүртеп алып, көндүрө өдө берди. Григорий жолдын кырыла оморды ээчий басты.

Таня тракторлорды кийининен ары көрүп тура калды.

— Көрзөгөр дө, канча кире сүүртеп апарып жат! — деп эрмектенди. — Уч сеялкадан жангыс өйдө үрендеп браадыры!

— Сеялкалардан чичке трубаларла сула жерге төгүлип турганын көрдин бе? — деп, Алёнка сурады. — Мен көргөм.

— Мен база көргөм!

Л. Воронкова.

Сурактар.

1. Жаскы кыра керегинде канайып бичилген?
2. Кызычактар кырада кандый табыштар уккулады?
3. Кандый иштерди аттарла, кандыйларын тракторлорло бүдүрүп турган?
4. Ашты үрендеер алдында кыраны канайып тырмаган?
5. Тракторго нени колбоп койгон болгон?
6. Ашты канайып үрендеген?
7. Прицепщик нени эдип турган? Тракторист нени эткен?
8. Слердин жерде кырада канайып иштегилейт?

Табышкактар.

1. Темир тумчук жерге кирген. Түрттет, казат, күскүзиле жалтырайт.

2. Кескенде — чыдажадым, ооткондо — чыдажадым, ончозы учун жакшымла төлөйдим.

Жакылта.

Табышкактарды бичип алала, оморды таап беригер.

Эртен тура.

Кызыл тандакла
күнчыгыш бүркелди.
Суу кечире журтта
оттор жоголды.
Жаланда чечектер
чалынга сууланды,

жымжак бүктерде
үүрлү мал ойгонды.
Боро тумандар
булутка көдүрилди.
Кастар үүрлери
бүктерге баргылады.

А. Пушкин.

Сурак ла жакылта.

1. Тандак керегинде, бүүктер керегинде, туман керегинде үлгерде канайда айдылган?

2. Үлгерге үч жүрук жүрайла, ологго аттар сананып алыгар.

Кучыйагаш.

(Чөрчөк.)

I.

Мылчанын көзюгинин үстүнде күделинин боркызынан, жегестен ле онон до өскө жымыжак немелерден эткен жылу уйдаа Пудик деп атту, сары оосту кушкаш жүртаган. Ак-жарык ого жүраар ба деп капшай билип аларга, ол канаттарыла талбандадып, тудуш ла уйазынан көрүп туратан, же эмдиге жетире учарга ченешпеген.

— Не, не? — деп, онон энези сурап туратан.

Жер жаар көрүп канаттарын силкип, ол чыйкылдап туратан:

— Өткүре кара, өткүре!

Адазы желген сайын Пудикке конустар экелип береле, мактанатан:

— Чив *пе мен?*

Эне-кушкаш оны жүрадып турар:

— Чив, чив!

Пудик десе конустарды жип, сананып туратан:

«Бутту конус бергениле мактанадылар — «оркуштузын!» База ла уйазынан чыгып, аыктап көрөт.

— Балам, балам, — деп, энези токунабай айдатан, — көр, жыгыла бердин.

— Неле, неле? — деп, Пудик сурайт.

— Неле де эмес, жүрге түшсен ле, киске сени — чик! Жудуп ийер! — деп, адазы андап барганда, жүртап беретен.

II.

Ой анайда ла өдүп турган, канады десе өзөргө мендебеген.

Бир катап салкын согордо, Пудик сурады:

— Не, не?

— Салкын сен жүар согуп ийзе — чирик! — жүрге учурып аларар — кискеге! — деп, энези жүртап берди.

Мынайрканы Пудикке жүрабады, ол айтты:

— Агаштар ненинг учун јайканыжат? Олор эмди ле токтогылазын, ол тушта салкын болбос...

Мынызы андый эмес деп, энези јартап берерге ченежерде, Пудик түнгей ле бүтпей турды — ол бойынын сагыжыла јартына чыгарга сүүйтен.

Колдорыла јангып, мылчанын јанынча эр кижжи брааткан.

— Оның канаттарын торт ло киске үзе тартып салгандый— деп, Пудик айтты, — јангыс ла сөөктөри арткан.

— Ол кижжи; олордо ончолорында канат јок! — деп, энези айтты.

— Ненинг учун?

— Олордын јангы андый, канады јок, качан да болзо буттарыла секирижилип јүретен, јарт па?

— Ненинг учун андый?

— Канатту болгон болзо, олор бисти, адаг ла мен конустарды туткан чылап, туткулаар эди.

— Төгүн! — деп, Пудик айтты, — төгүн, неме эмес! Ончолорында канат болор учурлу. Јерде јатканы кейде јатканынан коомой бо? Мен јаанап келзем, ончолорын учар эдип саларым.

III.

Пудик энезине бүтпей турган; энезине бүтпегени коомой керекле божойтонын ол эмдиге јетире билбеген.

Уйанын сыраңай ла кырына отурып алала, ол бойы сананып тапкан үлгерин бар-јок күчиле чыйкылдап кожондоп отурган:

— Эй, канады јок кижжи,
сен эки бутту.
Сүрекеј јаан да болзонг, —
чымыл сени јийт!
Мен кичинек те болзом,
бойым чымыл јийдим.

Кожондоп, кожондоп ло отурала, уйазынан ажа берди, оның кийининенг энези учты, јажыл көстү сары киске дезе — качан ок мында болды.

Пудик коркыган бойынча, канаттарын талбайтып алала, бо-ро буттарына туруп, јайканып, бойы чыйкылдап турды:

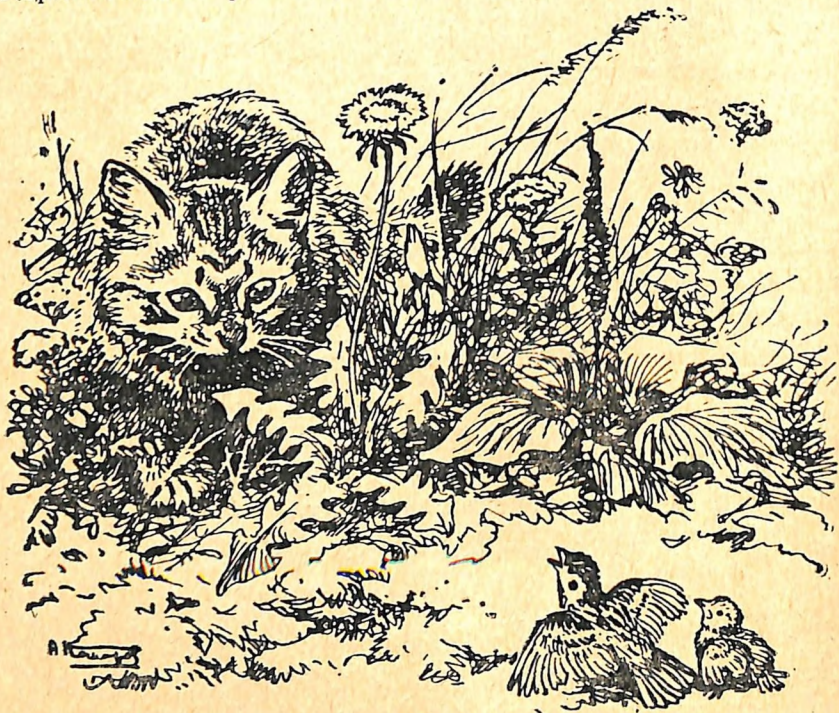
— Честь бередим, бередим честь...

Эне кушкаш дезе коркыбай, јунын коркушту атрайтып ала-

ла, оозын ачып, кискенин көзи јаар уулайт, Пудикти кедери ийдип турат.

— Кеде, кеде! Көзнөккө уч, Пудик, уч...

Коркыганынан улам кучыйагаш жерден өрө көдүриле секи-

рип ийеле, канаттарыла талбандатты — бир, эки — ол ло тарыйын көзнөктө болды!

Бу өйдө энези де учуп келди, куйругу жок то арткан болзо, же сүрекей сүүнип турды, Пудикле коштой отуруп алала, оны житкезине чокуп, айтты:

— Не, не?

— Же, канайдар! — деп, Пудик айтты. — Бастыразына түргөн үренип болбозын!

Эне кушкаштын жунгын тамаштарынан арчып, жажыл көстү сары кiske, жерге отуруп алала, олор жаар көрүп, кунукчыл маарап турды:

— Сырагай чычканак ошкоч, жымжа-ак кучыйагаш... мяувы...

Энезинин куйругу жок артканын ундып салза, бастыразы кем жок, жакшы божогон дегедий.

М. Горький.

Сурактар ла жакылта.

1. Эне кушкаш ненин учун куйругы жок артты?
2. Кучыйагашты ада-энези канайып кичееп жоггон?
3. Сос укпас кучыйагаш канайып кезедилген?
4. Журукта келижип турган оосторди куучыннан таап алыгар.
5. Эне-кушкаш керегинде, кинске ле кучыйагаш керегинде не айдылган?

Воробей Воробейч ле Ёрш Ершович керегинде чорчок.

Воробей Воробейч ле Ёрш Ершович сурекей жуук нажылар болгон. Жайгыда Воробей Воробейч суунун жанына учуп келе-ле, кыйгыратан:

— Эй, карындаш, жакшы ба!.. Кандый жадырын?

— Кем жок, араайынан жадырыс ла — деп, Ёрш Ершович каруузын беретен. — Меге айылдап келзен. Менин терең жерим-де суреен жакшы, карындаш... Суу тым, суунун жузун-жуур озумдери де коп. Сени баканын уркенежиле, курттарла, суунун конустарыла кундулеерим...

— Быйан болзын, карындаш! — деп, Воробей Воробейч айдатан. — Мен сеге айылдап барар эдим, же суудан коркып турум. Онын ордына сен меге, таскактын устуне, айылдап кел... Мен, карындаш, сени жуилектерле кундулеерим, — менде сад бар, онон десе калаш, сула, сахар да таап аларыс, тире боконоти де тудуп аларыс. Сахарды сен суйдин ине?

— Ол кандый неме? — деп, Ёрш Ершович сураган.

Андый апагаш...

Бистин суудагы оок таштардый ба?

— Эйе, андый. Оозына алзан — тату. Сенин таштарынды жуип болбозын. Таскактын устуне эмди ле учуп баралык па?

— Жок, мен учуп билбезим, кейге чыккамда, тынып болбой до турадым. Онын ордына кожо сууга эжинелик. Мен сеге ончозын коргузерим.

Воробей Воробейч сууга кирерге ченешти, — тизезине жети-ре киреле, онон ары барарга коркыды. Анайда ага да берерден маат жок.

Д. М а м и н - С и б и р я к.

Сурак.

Ёрш ло кучыйак биружи биружине айылдады ба?

Балдар ла суугуштын балдары.

Кичинек жерлик чўрекей-суугуш бойынын балдарын агаш аразынан, деремнени эбиреде барып, жайым жерге, көлгө апарар деп шўўнди. Жаскыда ол көл жарадынан ажып, ыраакка жайылатан, онын учун төнөзөктин ўстўнде уйа тартарга ўч беристе жерде агаштын ортозындагы саска барар керек болотон. Көлдин суузы тартыла берерде, ўч беристе жерле жойу барарга келишкен.

Кижининг, тўлкўнин ле карчаанын көзи тийгедий жерлерде балдарынан бир де минутка көс албаска, энези омордын кийининен брааткан. Кузницанын жанындагы жолды да кечерде, балдарын озолодо өткўрип, бойы кийининен барган.

Бу ла тушта оморды балдар көрўп ийеле, бөрўктерин мергедеп, оморды бўркей согуп туткандар. Балдар суугуштын балдарын тудуп турарда, энези оозын ачып алала, ачурканып, кордоп, балдардын кийининен жүгўрип, ары-бери учуп турды. Балдар суугуштын балдарын тудуп алала, энезин база анайда ок бөрўктерле бўркей согуп тударга турар тушта омордын жанына мен басып келгем.

— Слер суугуштын балдарын канайдарга туругар? — деп, мен балдардан кату сурадым.

Омор коркыйла, каруузын бергиледи:

— Божодып ийерис.

— «Божодып ийерис!» Божодып ийетен болзо, оморды не тудар? Эмди энези кайда? — деп, мен сўрекей катуланып сурадым.

— Туку ол отуры! — деп, балдар бир ўн айдышты.

Балдар пар сўрген тўг жаар уулап, коркыганынан ла ачынганынан оозын ачып алган суугушты көргўзип бердилер.

— Тўрген барып, балдарын ончозын энезине беригер! — деп, мен балдарга жакардым.

Омор менин жакылтама бойлары да сўўнгилей берди ошкош, суугуштын балдарын алганча тўг жаар жүгўрўшти. Эне суугуш эмеш ырада учты, балдар жүре берерде, ол бойынын уулдарын ла кыстарын аргадап аларга једип келди. Бойынын тилиле оморго нени де айдала, сула ўрендеген јалан жаар жүгўрди. Оны эчий беш балазы жүгўрди. Анайда деремнени эбиреде, суланын ортозыла көл жаар суугуштын билези барды.

Мен сўўнип, шляпамла жанып, кыйгырдым:

— Жолыгар ырысту болзын, суугуштын балдары!

Балдар меге каткырышты.

— Слер неге каткырыжып туругар, тенектер? Суугуштын балдарына көлгө једерге јенил деп туругар ба? Бөрүктереерди түрген суурып, «јакшы болзын» деп кыйгырыгар — деп, мен балдарга айттым.

Байа суугуштын балдарын тударга јолго тоозындалган бөрүктер кейге көдүриле берди; балдар ончозы бир үнле кыйгырышты:

— Јакшы болзын, суугуштын балдары!

М. П р и ш в и н.

Сурактар.

1. Јалагнын суугужы кайда уйалап, балдарын чыгарып алды?
2. Балдарын агаш аразынан көл јаар качан апарды?
3. Көл јаар барадарда, суугуш ненин учун балдарынын кийининен барды?
4. Суугуш балдарын уулчактардан канайда корулады?
5. Балдар суугуштын ненин учун тудуп албады?
6. Автордын јакарузын омор канайда бүдүрди?
7. Јакшылажар тушта суугуштын балдарына омор нени кыйгырышты?
8. Бу куучында слерге не јарады?

АЛТЫН КОБЫ.

Бис деремнеде јатканыс. Бистин көзінөк алдында кобы болгон, анда буркурууш чечектердин јайылганынан ол кобы алтын ошкош болгон. Бу сүреен јараш кобы болгон. «Сүреен јараш! Алтын кобы» — деп, ончолоры айдыжатан. Бир катап мен балык кармактаарга эрте турала, көрзөм: кобы алтын өңдү эмес, јажыл өңдү эмитир. Түште ойто јанып клеетсем, байагы кобы база ла алтындый эмитир. Мен оны ајыктап көрдим. Эңиргери кобы база ла јажара берди. Ол тушта мен бир сары чечегешти алып көрзөм, керек мындый эмитир: бистин алаканыс сары өңдү болгожын, јудруктана тудуп алза, онын сары јаны јабыла берер эди, сары чечегеш дезе анайып ок бойынын лепестокторын јуура тартып алатан эмитир. Эртен тура, күн чыгып келерде, сары чечегеш бойынын алаканын ачып ийгенде, кобы база ла алтын өңдү боло беретенин көрүп алдым.

Ол күннен ала буркурууш сары чечек биске сыраңай солун чечектердин бирүзи боло берди, ненин учун дезе ол бисле, бал-

дарла, кожо уйуктаарга јадып, эртен тура бисле кожо ойгонып туратан.

М. Пришвин.

Јакылта.

«Алтын кобыны» слер де ајыктап көригер.

Ак чечектер.

Ак чечектер јаланда
көби торт ло јылдыстый.
Телекейде балдарга
үлезе, текши јеткедий...

Ак чечектер јаланда
араайын јерге энилет.
Өзөгинде сарызы
алтын күндий көрүнөт.

Г. Кондаков.

Агаштар ортодо блааш.

Агаштардын кажызы ончозынан јакшы деп блааш башталды. Дуб айтты:

«Мен ончо агаштардын ээзи!

Менин тазылым јерге терен кирген, төзимнинг јооны үч кулаш, бажым тенериге тийгедий, јалбырактарым чүмдү чертиктү, будактарым дезе темирден эдилгендий. Мен јоткондорго до бөкөйбөйдим, күкүртке де ээлбейдим».

Яблоня дубтын мактанып турганын угала, айтты: «Сен бийик ле јоон деп көп мактанба, дуб; сенин жёлудьтарын — чочконын курсагы, менин кызыл јараш яблоком дезе ончо улустын столында болот».

Карагай угуп, ийне бүрлү бажын јайкайт: «Мактаныжаарды токтодоор: кыш келзе, слер экилегер бүр јок турарыгар, менин јажыл ийнечектерим дезе менде артып калар.

Мен јокко соок јерде улус та јуртап болбос эди: мен олордын печкелерине от саладым, тураларын тудадым».

К. Ушинский.

Сурактар.

1. Агаштар не керегинде блаашкан?
2. Дуб бойын ненин учун агаштардын ээзи деп бодогон?
3. Яблоня ла карагай ого удур нени айтты?

Јакылталар.

1. Дубты яблоняла, карагайды чибиле тундештиригер.
2. Агаштын бөлүктерин адап беригер.
3. Дубтын, яблонянын, карагайдын плодторын адап беригер.

4. Озо баштап агаштардын, оноег жыраалардын аттарын кычырыгар: кайыг, карагай, малина, дуб, клён, борогот, чибг, аспақ, яблоня, тожу-ла, груша, слива, вишня.

А жару. Агаш бир жоон ёндү, көп будактарлу ла сабалактарлу. Жыраа-нын ёни жагыс эмес, ондо канча-канча чичке ёндёр (айрылар) болор.

Кайыг.

Ак, коо, быжыраш кайыг жаланныг ортозында да, маалада да, жаан јолдордын эки јанында да ёзёт.

Онын јалбырактары јукту, јараш јытту, јүрек кеберлү, кыр-ларында дезе арсактарлу, чечектери сыргалардый салактайт. Кайыг агаштан аяк-казан, чанактар, абралар эткилеп јат; кайыг одынды одырып јадылар. Тостон (кайыгнын чобразы-нан) јиилек, мешке салар тергиштер, каламалар ёргилеп јат; кайыгнан тогёт, скипидар агыскылайт. Кайыгнын јаш бүрчүк-терин кезик оорулардан јаскадый эм эдип тузаланадылар.

К. Ушинский.

Сурактар ла јакылта.

1. Кайыгнын тыш бұдүми керегинде бичилгенин кычырыгар.
2. Кайыг кайда өзөт?
3. Кайыгнын жалбырактары ла чечектери кандый?
4. Кайыг кижиге кандый туза јетирет?

Табышкак.

Кырда жылағаш балдар жүрүлөр.

Кайығаш.

(Албатынын кожоңы.)

Кайыг, менин кайыным,
ак јараш кайыным,
быјыраш кайыным!
Јаланнын ортозында,
кайығажым, өзөдин;
сенде, кайығажым,
јажым жалбырактар,
төзинде, кайығажым,
торкодый өлөң,
јанында кайығажым,
јараш кыстар
венюктор өргүлейт.

Јакылта.

Кайыг керегинде, жалбырактар керегинде, өлөң керегинде кожоңдо канайда айдылганын катап кычырыгар.

Чиби.

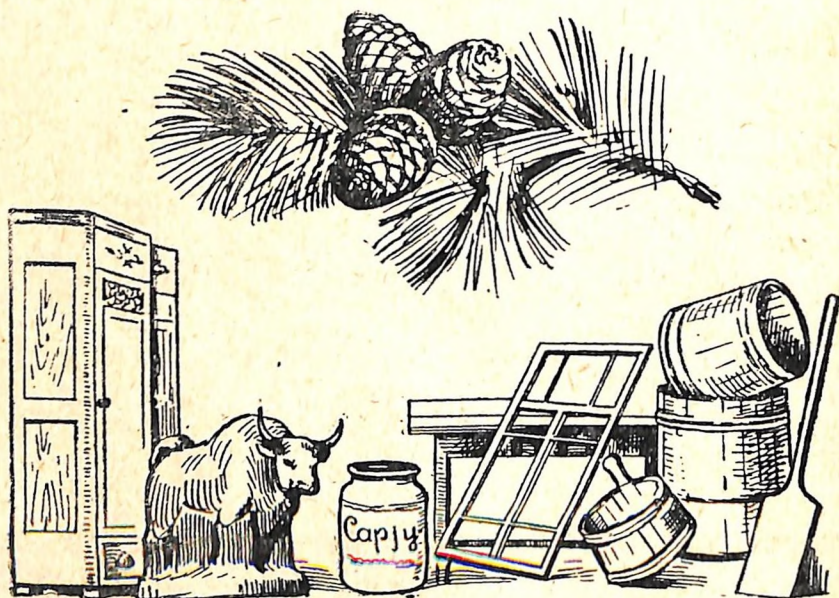
Јас келерде, ағаштар
сүўнип-јыргап шуулады;
јүк ле чиби унчукпай
санааркаган **тым турды.**
Корон соок келерде,
ағаштар комудап шуулады,
јүк ле чиби эзебей,
јажыл бойы тым турды.

А. Плещеев.

Мөш.

Мөш — јакшынак ағаш! Онын бүри ийне кеберлү, чаңкыр-јажыл өндү. Мөш — узун ағаш, узуну 35—40 метрге једип турат, будактары туш-башка айрыланып өзөт, онын учун төзине күннинг чогы да, јааш та өтпөс. Мөштин кузугы экинчи жылында быжып келет. Мөш улуска да, тындуларга да көп туза јетирет.

Мөштин кузугын улус чертип јигилейт, оноң сүрекеј јакшы, ток сарју да эткилеп јат. Ағаш ортозынын ан-куштары: тарал, көрүк, анчадала тийинг — база мөштин кузугыла азыранып жүрет. Кузук јакшы бүткен жылда тийингдердин тоозына чыгып та болбозын! Анчылар күніне 20—40 тийинген таап турадылар.

Мөштөн туралар тударга јараар: мөш ағаш бек, јенгил. Је мөш ағашты көп сабазында мебель, жүзүн-јүүр эдимдер, карандаштар эдерге, туралардын ичин кееркедерге тузаланадылар.

Мөштин струшказыла матрац-төжөктөрдү тыктагылап јат. Онын өнинен скипидар алып јадылар. Бүринен дезе цинга деп оорудан эмдейтен эм белетегилеп јат.

Сурактар.

1. Мөштин тыш бүдүми керегинде бичилгенин кычырыгар. Мөштин кузугы качан быжып келет?

2. Мөш улуска кандый туза јетирет?

3. Бу кандый агаш, таап айдып беригер:

1) Будактары ээлгир; өңи ак; жалбырактары арасактарлуу, жаскыда жап-шынчак, жараш жытту; чечектери сыргалардый.

2) Будактары чичке, килен, кара-күрөң өңдү, кара-көк калайлу; жалбырактары узун, чичке; чечектери жүн кеберлү.

3) Будактары барбак; бүри ийне кеберлү, койу чанкыр-жажыл өңдү; ам-танду эмилдү.

Табышкак.

Жүс бөрүктү кодур уул ылгый конгур жылкылу, жап-жараш балдарлу.

Жалбырак бүрлү ле ийне бүрлү агашты шиндеп көрөри.

1. Слердинг жерде жалбырак бүрлү агаш бар ба?

2. Ол кандый: кайын ба, аспак па, дуб па?

3. Слердинг агаш ортозында база кандый агаштар бар?

4. Анда кандый жыраалар өзөт?

5. Анда кандый куштар, аңдар жүрөт?

1. Кандый өзүмдер ийне бүрлү деп адалат?

2. Кышкыда ийне бүрлү агаштын бүдүми жалбырак бүрлү агаштыйынан незиле башкаланат?

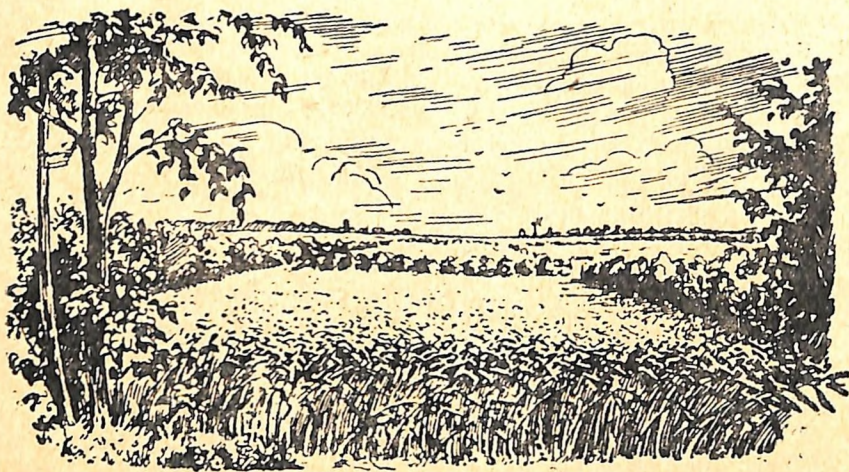
3. Чиби агаштын ла карагай агаштын ортозында кандый жыраалар учурайт?

4. Анда кандый куштар ла өскө тындулар жүрөт?

Жалбырак бүрлү ле ийне бүрлү агаштар кожо өзүп турган агашты колышкан агаш деп айдар. Колышкан агаштын аңылу темдектерин айдып беригер.

Аштын түжүмине агаш канайда болужын жетирет.

Агаш кижиге жаан туза жетирет. Ол элден ле озо — суунун коручызы. Агаштар жерди күннинг изү чогынан, салкындардан корулайт, онын учун көлөткө жерлерде серүүн ле чык узак артат. Жаскыда агаш аразында жаткан кар бачым кайылбай, табынча кайылат; агаш аразында чык узак жадып, кара сууларга

ла агын сууларга кожулып, жай туркунына оморды соолтпойт. Агаш жок јерлерде андый болбой јат. Анда јерди изў кўн ле салкын тын кургадып турат; јаскыда кар тўрген кайылып, кара сууларды ла агын сууларды толтырып, ага берет; је јайгыда де-зе јаан суулар кичинекейт, кара суулар ла агын суулар дезе чек соолып калат.

Сурактар.

1. Јаскыда кар кайда тўрген кайылат: агашту јерде бе, ак јерде бе? Ол нелен камаанду?
2. Јерде чык кандый учуралдарда кўп артат: кар тўрген кайылганда ба, табынча кайылганда ба?
3. Кышкыда кар кайда калын јадып јат, шиндеп кўригер: агаш аразын-да ба, ак јерде бе?

Агаш.

Советский улус агаштарды сўўп, корып јат. Бистин ороондо агаш ўскўрер учўныйлар, агаштын коручылары ла агрономдор кўп. Омор азыйгы агаштарды корып, јангыларын ўскўрип, агаштын хозяйствозын башкарып јадылар.

Советский улус ар-бўткенди кубултарга ўренип алган.

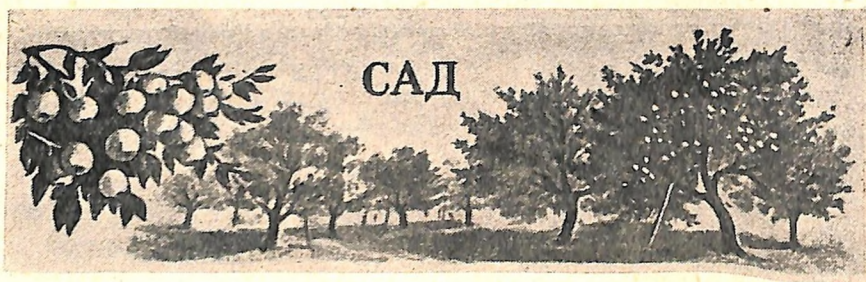
Бистин башкару аш бўтпейтенин качаннын качанга жок эдерге, улам сайын кўйгек болотон јерлерде јаш агаш ўскўрер эдип јўптўгўн.

Чўлдўги кажы ла колхозто, колхозтын кажы ла школында

јаан иш өдүп јат. Үрендеген аш күйгекке алдыратан ла изү сал-
кындар кумакты учуратан чөлдө — аш бүтпейтен учуралдар
мынанг ары јок болор. Буунтылар ла сууалгыштар ару суула то-
лор. Қижининг чындык нөкөри, онын јаландарынын коручызы
— јаш ағаш сүүнчилү шуулаар.

Қижи јердин чын ээзи болор.

И. Соколов-Микитов.

САД

Вишня.

Жайдын учында, аяс күнде,
жалаң јолло өбөгөн баратты;
јаш вишняны казып алган
јилбиркеп айылы јаар апаратты.

Ак сагалду карган өбөгөн
айландыра ајыктап, мынайда айтты:
«Жолдын јанына бу вишняны
јазап эптеп кондырадым.

Тууразы јооноп, сыны узап,
турган јеринде өзүп чыксын.
Јүрер јолыбысты јарандырып,
јылдан јылга чечектезин.

Ары-бери өткөн улус
көлөткөзине амыразын.
Алтынду јиилегин јиген улус
јажына мени ундыбазын».

М. И с а к о в с к и й.

Сурактар ла јакылта.

1. Өбөгөн кем керегинде кичеенип, јаланда вишня отургускан?
2. Вишняны отургузар тушта өбөгөн нени айтканын кычырыгар.
3. Бистинг ороондо агаштарды канайда, јылдын кандый ойинде отургузып жадылар?

Яблоня.

Бистинг садта јаан карган яблоня өзөт.

Онын тазылдары жерге терең кирип калган. Жарылып калган чобралу жоон төзи дезе өрө көдүрилет. Яблоня бажы жаар жаан будактарга айрыланып барган. Будактардаг сабалактар ла сабактар барган, оlorдо дезе жажыл жалбырактар, шымыраныжып тургандый, тыркырап тургулайт.

Кышкыда яблоня бүр жок, сабалактарында кичинек күрөң бүрчүктөрлү турат. Жаскыда, күннин изүзинен жер жымжай бергенде, бистинг яблоня тынданып келет.

Чыкту жерден яблонянын тазылдары ток жулук-суулар соргылайт. Жулук-суулар яблонянын сыны өрө көдүрилип, будактарыла, сабактарыла, сабалактарыла чыгып, бүрчүктерге жеделе, оlorды толтырып турат.

Бүрчүктердин күрөң өңдү кайзырыктары ачыла берет. Кезик бүрчүктерден жажыл жалбырактар, кезиктеринен кыскылым-ак чечектер көрүнүп келет.

Чечектер чечектеп божойло, түжүп калганда, оlorдың ордында кичинек жажыл яблоколор слерге көрүнөр.

Тазылдар бастыра жас ла жай туркунына кичеенкей иштеп жадылар. Оlor жерден ток жулук-суулар алып, оныла агашты, онын будактарына, жалбырактарын, чечектерин, онын кийининде плодторын азырап жат.

Яблокодогы үрендер карара берзе, яблоконунг бышканы ол.

Д. Тихомиров.

Сурактар.

1. Кышкыда яблоня кандый бүдүмдү?
2. Жаскыда яблоня канайда кубулат?
3. Ток жулук-суулар жерден агаштын чечектерине, жалбырактарына, плодтарына канайып једип барат?
4. Завязь деп айдатан кичинекей жажыл яблоколор качан бүдүп келет?
5. Яблоконын бышканын незинен таныыр?

Жакылта.

Бойыгардын садыгардын яблонязы кышкыда кандый бүдүмдү болот, жаскыда ла жайыда канайып кубулып турганын ајыктап көригер.

Яблоконын түжүмине кем аршамык эткен.

Жаскыда садтагы яблонялар ончозы чечектеген. Чечектердин көбинен агаштар жажыл эмес, кыскылтым-ак өңдү көрүнгөн. Чечектердин үстүндө жеңил көбөлөктөр айланыжып учуп жүргөн.

«Агаштарда чечектер кандый көп. Быыл яблоколор көп болор» — деп, улус сананган.

Чечектер түже берди. Жалбырактардын алдынан жажыл јиилектер көрүнип келди.

— Слер ологорго тийбегер, балдар. Быжарын сакыгар — деп, јаан улус балдарга айдып турган.

Балдар бир де яблоко үспеген. Же сабалактарда яблоколор там ла астап турган. Быжарга јетпей, јерге түжүп турар болгон.

— Ологорго бис тийбедис, ологор бойлоры түжет! — деп, балдар актанып турды.

Балдар чын айткан. Яблоколор сабалактардан үзүлип түшкенинде балдар бурулу эмес болгон. Мында кандый да өскө неме бурулу.

Ол не андый? Яблоколордын чечектерин эбиреде сүүнчилү айланышкан көбөлөктөр ол. Ол көбөлөктөрдin жымырткаларынан курттар чыгала, бышкалак яблоколорды тизинен кемирип койгон.

Сабалактарда артып калган яблоколор жулукла толуп, јааннап өзөлө, кызарып келдилер. Же ологорды жууп алала, көрөрдө, ологордын өзөгинде курттын өткөн јолы бар эмитир, яблоконын өзөгине курт кирерде јолы артып калган.

Улус яблоколор керегинде бойынын өйинде кичеенген болзо, оморды корып алар эди.

Садоводтор гусеница деп курттарла, садтын өскө дө өштүлери канайда тартыжатанын билер. Жалаңнын куштарын садтарга жууктадып, күскиде агаштардын гусеницалар кыштап турган кургак жалбырактарын жууп, садоводторго болушты балдар да жетирер аргалу.

Сурактар.

1. Яблоколор жакшы быжар деп улус ненин учун сананган?
2. Яблонялардын чечектеринин үстүндө сүүнчилү айланыжып жүргөн көбөлөктөр кандай каршу жетирди?
3. Садтын өштүлери кандай тартыжарга балдар кандай болуш жетирер аргалу?

Эн учурлузы.

(Куучын.)

I.

Бир катап Мичуринге үренчиктер келген. Жаан садка кирерге омор эмеш коркып турган. Бу кайкамчылу сад керегинде омор көп уккан. Садтын паратазынын үстүндө доскодо мынайда бичип салган: «Бис ар-бүткеннен быйан сагыбас учурлу, оны ар-бүткеннен айрып алары — бистинг задачабыс».

— Бис Иван Владимировичле канайып танышкыйс не? — деп, жүк ле шымыранбай, балдар каруулчыктан сурады.

— Бу јолло он јаны јаар барыгар — деп, каруулчык айтты.

Балдар каруулчыктын айтканы аайынча барала, көрзө, јаан яблонянын төзинде тактада буурыл башту өбөгөн отуры. Балдар жалтанбай барала, Иван Владимировичтин јанына базыл келдилер. Омордын бирүзи, эн ле јаны, ичкери чыгала, айтты:

— Иван Владимирович, слердин садта эн ле учурлузы не, биске көргүзип берзеер.

Мичурин сананып отурды.

— Эн ле учурлузы деп айттыгар ба? Је, көргүскейим! Јаңыс мынайда эрмектежип алалыктар, балдар: менин садымда эн учурлу немени слер бойыгар таап алар болзын.

Иван Владимирович Мичурин.

Мичурин балдарга яблоко-
лор көргүсти.

Кижининг оозында, саржу чы-
лап, кайылып турар грушаны
көргүсти, жааны такаанын жы-
мыртказындый сливалар, эки-
ден өткүрө ооско батпас виш-
нялар көргүсти. Абрикостор
ло сооктон коркыбас виноград
көргүсти.

Же, балдар, менин садымда
эң ле учурлузы не?

Балдар манзаарып, каруу-
зына нени айдатанын билбей,
унчукпай турдылар.

Учы-учында, Мичуринле озо ло баштап эрмектешкен Вася
нени де сезип ийди. Мичуриннинг көрүп отурган жери жаар көр-
лө, Иван Владимирович саң башка эки агашты аяктап отур-
ганын билип ийди. Бир агаштын жалбырактары јодонын жал-
бырактарындый, экинчизининг дезе — беленин жалбырактарын-
дый. Же ол агаштардын экилезининг јиилектери, вишня ошкош
— жаан, кара өңдү, жалтыркай.

Мичурин ол эки агаш жаар көрүп, бойы дезе каа-жаа балдар
јаар кылайып көрүп, балдар качан бойынын шүүлтезин айдар
деп сакыды.

Вася база катап жалтанбазынан сурады:

— Эң ле учурлузы бу эмеш пе, Иван Владимирович?

Мичурин каткырала, Васяны ийинине таптады.

— Эр эмтирин! — деди. — Сен чын айттың. А бу кандый
агаштар, билеринг бе? Бу он јанында турган агаш — јодо,
экинчизи, сол јанында турганы — беле.

— Јодо бо? Беле бе? Јодонын јиилеги оок, беленин јииле-
ги быжа берзе, кызыл ол эмезе кызыл-сары өңдү болотон ине.

— Мен оморды мындый эдер деп шүүндим — деп, Мичурин
каруузын берди. — Бистинг јерде јодо ло беле канча кире көп,
слер билереер... Же кижиге омордон туза ас, јодонын јангыс
ла чечеги јараш, беленин јиилегинен кўскиде балдар јинјилер
ле эдип јат. Мен јүк ле яблонялар, грушалар ла сливалар сад-

тарда көп болзын деп кичеенип турган эмезим, је јодронын да, белениг де јиилеги кижиге тузалу болзын деп сананып турум... Јодро до, беле де вишнядаг коомой болбозын деп шүүндим.

В. Лебедевтинг бичигени аайынча.

Сурактар.

1. Ұренчиктер Иван Владимировичле канайып таныжып алдылар?
2. Бу кайкамчылу садта озор кандый солун немелер көрдилер?
3. Мичуриннинг садында балдар кандый солун јинлектер амзадылар?
4. Мичуриннинг садынаг неге үренер арга бар?
5. Бу кайкамчылу садта «энг ле учурлузы» не болгон?

Төрөлим, чечекте!

Ненин учун школ јанында
сүүнчилү каткы јиркирейт?
Пионерский отряд анда
сад өскүреринде иштейт.
Школдын кыра јеринде,

төрөл јайым телкемде
быјыраш яблонялар
удабас өзүп чыгар.
Бистинг сүүген школыста
фруктовый сад болор,

груша, вишня, виноград та
ол садта өзөр.

Кару Төрөлис, сүүген орооныс,
јаскы садтый сен чечекте!

С. Б а р ы б и н.

* * *

Алдында Алтай јеринде
сад деп неме јок болгон.
Эмди көригер: бистерде
садтаң јараш сад өскөн.

Виноградтың јиилегин
садоводтор өскүрет.
Бистинг Туулу Алтайыс
Јажыл садла бүркелет.

К. К о з л о в.

1 МАЙДЫН БАЙРАМЫ

Жалан өлөңи өзүп чыкты.

Жарыкка ла жылуга удур
жалаң өлөңи өзүп чыкты,
көзнөктөрдү кайра ачып,
јуртка јас једип келди.

Јуукада кара суу кожоңын
угулар-угулбас кожоңдойт.
«Өзүп, өзүп турубыс,
нөкөрлөр!» — деп,
вишня ак чечегиле јанғыйт.

М. Исаковский.

Керепте байрам болгоны.

Баштапкы майдың байрамына керепте јаан иш эдер деп
јарлалган. Керептеги бастыра немелерди үч күн јунгандар, үч
күн арчыгандар.

Борттың тыш јанына армакчыла досколор түжүрген, ол дос-
колорго малярлар туруп алып, талайдың толкузына ары-бери
јайканып турган керепти тыш јанынан будыгандар. Керептин
үстүндө не ле неме јалтырайт, кереп бойы да јангыдый боло
берген.

Талайчылар бойлоры да белетенген. Ичине кийер јолду чам-
чаларын јунуп, тыштына кийер чамчаларын ла штандарын
утигла түзедип алган. Кереп төрөл јеринег ыраак та болзо,
байрамды айылында *чылай, уткып байрамдаар керек. Је, чын-*
дап та айтса, кереп талайчы *кижининг айылы ине.*

Баштапкы майда эртен турадан ала талайчылар *байрам кий-*
имдерин кийгилеп алды. Мачталарга чоокыр јараш флагтарын

көдүрди. Повар-кок эртен тура ончолорына тату пирожоктор быжырып берген.

Түште радист радиозын Москваны угулар эдип жаап аларда, талайчылар тыгдап укты. Керепте бир де табыш жок болгон. Москвада кремлёвский башняда час согуп турганы ла Кызыл площадьта маршал браадарда, машиназынын күркүрген табыжы ла парадта черүлер «ура» деп кыйгырышканы угулды.

Оны тыгдаган улустың кажызы ла бойынын айылы керегинде ле ыраак Москва керегинде сананып турды.

Л. К а с с и л ь.

Майдың кожоңы.

Жажыл жалбырагаштар —
кыш божогон.

Мен де,

сен де —

ончобыс

жалбак оромго

чыктыбыс.

Бойынын јунган

немелерин

кургадарга јас илген.

Јыргалду јиит бойыбыс

оморкогон, сүүнген

барадыс!

барадыс!

барадыс!

Бөстөрдө, чаазында —

ончозында от-жалбыш.

Кызыл флагтар тудунып,

апарадыс!

апарадыс!

В. М а я к о в с к и й.

1905 жылдагы Баштапкы май.

I.

Слесарь Михеевтин кичинек туразында улус толтыра болды.

— Антошка, көзнөктин көжөгөзин жаап ийзен: тинтүчилер тенип жүргүлейт ине — деп, Михеев уулына айтты.

Боро көстү, эдиканы жок Антошка түрген туруп, көзнөктин көжөгөзин жаап ийеле, база ла катап толукка араай отура түшти — көзин де албай, угуп отурды...

Јиит ишмекчилердин бирүзи бир түрүк листовкалар чыгарды, ончолоры анаар энчейип, кычыргылады.

Антошка бир де сөс өткүрбей угуп отурды.

— Эртең он бир часта ончобыс бежинчи Лучевой проспекте туштажарыс — деп, Фёдор айтты.

— Айдарда, бистинг жажытту сөзис «шонкор» бо?

— Эйе.

— Каруул ижемжилү бе? — деп, карган ишмекчи Евсей сурады.

— Ижемжилү. Ончозы жакшы. Баштапкы каруулда толугын кезип салган газеттү уул отурар.

Араайынан куучындажып алаала, таркай бердилер.

Антошканын энези унчукпай курсапты столго тургусты, жадып уйуктаар алдында Антошкага энезинин шымыранганы угулды:

— Афанасьич, сен оморды трубага жажырып салзан кайдат. Кече кандый да бир кижн көнзөк алдында кере түжүне жүрген...

— Омор трубадан көрүп болбос деп бодоп турун ба? — деп, адазы каткырды.

II.

Бу түнде Антошка узак уйуктап болбоды. Уйуктай берерде, түш јеринде көп улустын ортозында ол, Антошка бойы, јаан кызыл мааны тудунып алган эмитир.

Кенетийин табыштан ол ойгонып келди. Кандый да солун улус түймеп, кайырчакты тинтип, казан-айакту такталарды ла бастыра јарык-јиктерди ајыктап, төжөк-јастыкты чачып туру.

Адазы кугара берген, кунукчыл турды.

Околоточный надзиратель¹ көзнөктин алдына базып келе-ле, кыйгырды:

— Бу рамдардын ортозында не? Прокламациялар² ба?

— Анаар календардын листтери чачылып калган болор — деп, энези айтты.

— Кандый листтер... бис көрөрис.

Ол шилини скалкала оодо согуп ийди.

Шынырт... Шилинин оодыктары...

¹ Околоточный надзиратель — каан јаны тужунда полицейский участоктын начальниги.

² Прокламация — кепке баскан эмезе колло бичинген лист чаазын, ондо ишкүчиле јаткандарды тартыжуга кычырып турган.

Ончолоры көзнөк жанына жуулыгып, листовкаларды чыгарып аларга албадандылар.

Бу өйдө адазы билдирбезинен Антошкага түрүк листовкаларды берди, онызы не болгону ол түргөн сезип ийеле, чычкан чылап, эжиктен сурт эдип чыга конды...

Жабыс сынду, чичкечек Антошка түрүк чаазындарды төжи не тыг жаба тудуп алган турды. Онон ол туранын кийин жаны жаар жүгүрүп барала, чеденнин ле кулаш одыннын ортозына түрүкти сугуп салды. Сүүнгенине онын жүреги тыг согулып турды: эмди ол чын ла революционер боло берген.

Ойто жанып келерде, турада полиция жок болгон. Коскорып, чачып салган немелерди жуунадып, энези ыйлап турды.

— Түрүк кайда? — деп, адазы сурады.

— Одыннын кийин жанына сугуп салгам. Прокламацияларды олордон жажыратан жерди мен билер эмейим.

— Же, эр эмтирин! Жакшы болуштын. Жажырган жеринди ундыбазың ба? — деп, адазы каткырып сурады.

— Же, мен ундыырга кайткам!

III.

Эртен тура. Күн ойноп турды.

Жаңы чамчалу Антошка Сокольники деп жерле базып браатты. Бу 5-чи Лучевой просек, мында каруул болор учурлу.

Тактада жиит ишмекчи газет кычырып отуры. Газеттин толугын жыртып салган — айдарда, ол эмтир.

Антошка ого жууктап келеле: «Шонкор» — деп тын айтты.

Ишмекчи Антошка жаар кайкап көрди:

— Не кыйгырып турун? Кайдаар барадын, учкан?

— Маёвкага адама браадырым.

— Не керек?

— Мени прокламациялар экелзин деген — деп, Антошка төгүндөди.

Адазы оны бойыла кожо албаган. Антошка маёвкада болбогончо, өлзөм торт деп сананганын адазы билбеген.

— Көрсөң, кандый кичинек балдарды бери ийгилеп жат, мынайып бастыра керектерди үрөп салар — деп, ишмекчи кимиренди.

Же андый да болзо, жолды көргүзүп берди.

Экинчи каруул — сыраңгай жиит уул. Эмди Антошка кыйгырбай, эрдин жүк арайдаң кыймыктадып, шымыранды: «Шонкор».

Антошка көстөгөн жерине једип алды.

Јуулган улустың үстүндө, јажыл бүрдин ортозында, от чечектий, кызыл мааны јайылып турды. Бу маанының алдында бийик төңөшкө чыгып алган ишмекчи Александр куучындап турды. Антошкага ол азийгызынан сыранай башка деп көрүнди. Эмди Александрдын үни тынып калган, көстөри де суркурап турган. Ол мынайда куучындаган:

— Бистин кызыл мааныны өрө көдүрерге, бис бери станоктордон келдис. Бистин өштүлерис, каанның ла фабриканттардын кулдары, бисти истежип жүрүлөр. Је эскирип калган телекей силкине берди, бистин туруп чыгар күн жууктап...

IV.

Је Александр куучынын јетире айдып божоголокто, кем де кыйгырды:

— Казактар!

Тургуза ла ончозы булгалыжа берди: камчылардын кыйтылдажы, казактардын кыйгызы... Александрга кем де камчыла талайганын Антошка көргөн. Александр дезе кайыннын бүринен тудунып турала, сууга чөнгөн чилеп, кенетийин жылыя берди.

Антошка агаштардын ортозына јажынып, кут јок качып жүгүрди. Ол агаш ортозында аайланып болбой, узак жүреле, чыкты. Адазы үйде эмитир.

— Је, казактардан камчы једишти бе, ада?

— Сен оны кайдан билерин? — деп, адазы кайкап сурады.

— Канайып билбейтем. Мен маёвкада база болдым ине.

Адазы Антошка јаар көрөлө, каткырды.

— Шулмузынды сенин. Көр, бажын үзүлбезин...

Онын кийининде адазы онын бажын сыймап, эркелеп айтты:

— Јаанап өс, балам, тартыжарга үрен, је ол камчыларды качан да ундыба.

Сурактар.

1. Ишмекчилер маёвкага канайып белетенип турдылар?
2. Тинтү канайда өтти?
3. Тинтү тужунда Антошка кандый болуш јетирди?
4. Ол маёвкага канайып барды?
5. Каанның башкарузы ишмекчилерге нени этти?
6. Антошканын маёвкада турушканын билген кийининде адазы ого нени айтты?

7. Каан башкарган Россиянын ишмекчилери маёвкаларды не керектү өт-күрип тургандар?

Баштапкы май.

Бүгүн—жастын эн артык күни,
бүгүн—Баштапкы май.
Музыканын угулат үни,
флажокторлу трамвай.

Кызыл өрттий маанылар
кейде жалбыштанат.
Жеңил жараш болчок шар
сан өрө учуп чыгат.

С. Маршак.

Жеңүнинг байрамы.

1945 жыл, 9 май. Бу күнде бастыра Совет ороонго — бистин орооныбыстын төс јеринен ала сырангай ла ыраак толуктарына јетире — сүүнчилү табыш јайылган:

— Јуу божоды! Бис јендибис!

Табышту, сүүнчилү улус городтын оромдорына толо берди. Таныш эмес улус кучактажып, бирүзи бирүзин улу байрамла уткып турды. Фронттон јангандарга ончозынан артык уткуул болды. Олорло кол тудужып эзендежеле, јаскы чечектер сыйлап берерге ончолоры күүнзегендер.

Бастыра јерлерде кожондор јаныланып, музыка ойноп турды, площадьта јашөскүрим јыргады.

Бистин Төрөлистин јайымын ла кемнен де камааны јок болорын корулап алган ла өштүни јенген ат-нерелү Советский Черүбиске мак!

Јеңү.

Балдар јадып уйуктаарда —
јер үстүнде јуу болды.

Таң алдында ойгонордо —
канду јуу токтоды!

Јум өлөг өзүп чыгар,
јуу-согуштар өткөн јерде
көп јаны городтор
јылдан јылга јаранар.

Калју-казыр өштүлерден
өрт чыкканда, өчүрип,
Төрөлисти арутап,
арып јүрген јуучылды
јылу сүтле күндүлеп,
најылыкту јүргенисти
келишкедий ой тушта
эске алынып јүрелик.

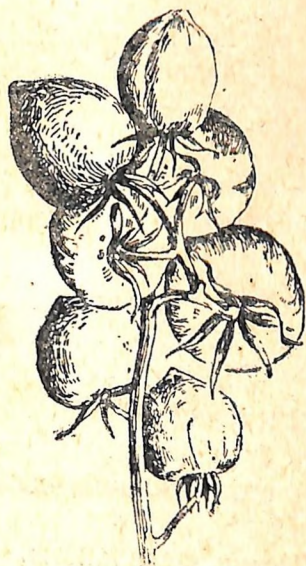
Албаты учун, бис учун
жуу-согушта өлтүрткен,
чыкту жерде жадып калган

геройлорды ундыбай,
эске алынып жүрелик...

С. Михалков.

Ар-бүткенди кубултаачы улус.

Бистин орооныс жылдан жылга там ла ийделенип, байып туру.
Бу ненин учун андый болуп турган дезе, бистин ороондо улус
ончозы кожо иштеп, бирүзи бирүзине болужып жат.

Кыралар, маалалар, садтар ке-
регинде жаңыс ла колхозчылар ки-
чеенип турган эмес, је учёныйлар
да кичеенип жат. Жадаган буудай-
ды жаңыс күскиде, кышка удуга

үрендеер эмес, је јаскыда да үрендеер деп, озогы тужунда бир де кижинин санаазына да кирбес эди! Жаан картошко түштүк јерде, дыня, арбуз, виноград Москванын јанында, помидор дезде — ыраак түндүкте бүдер деп, бир де кижы бүтпес эди. Яблоняны ла грушаны, вишняны ла јодоны бириктирер деп, бир мажакта тегин буудайдын беш мажагында бүткен аштан көп ашту, көп корболу буудай өскүрер деп, бир де кижы ченешпеген.

Мыны ар-бүткенди јалтанбай кубултып, оны бактырып турган улус — советский учёныйлар шүүп тапкан.

Энгирдеги куучын.

Луговая деп деремне бар. Бу деремнеде Антон Петрович Шатров јуртап јат. Ол орто јашту, ады-чуузы чыккан кижы, областной Советтин депутаты, «Ленинец» колхозтын председатели.

Бир катап энгирде Шатров школго келген. Школдо электрический лампочкалар јаркындалып күйүп турган.

Колхозто электростанция бу ла јуукта, бешжылдыктын планы аайынча, тудулган.

Председатель потолок јаар көзин сыкыйтып көрөлө, айтты:

— Эмди класстын ичи сыранай башка болды! Мындый јарыкта класс та јарандырып койгон немедий көрүнет. Бойыс электростанциялу болгоныс кандый макалу!

Колхозко электричество база кандый туза јетирерин Шатров балдарга куучындап берди.

Электричество аш та согор, ашты да теермендеер, мааланы сугарар.

— Айдарда, эмди бистинг колдорыс көнөктөн торсобос!

Электричество анайда ок өлөңди ныктап базар, сарју согор, капуста кертер, агаш јарар, уйлар саар.

Бу мындый куучынды угуп, балдар сүрекей кайкашты. Керек дезде бүтпей де отургылады.

— Чын, чын, балдар — деп, председатель айтты. — Андый уй саайтан машина бар. Мен оны көп колхозтордо көргөм, ол бисте база болор. Сыр эдер завод бисте база болор. Сырды бойыс эдерис. Заводтын директоры болорын ба, Шорин?—деп, ол эн кичинек уулчактан сурады.

— Болорым — деп, толукта отурган Шорин Федя айтты.

— Же, айдарда, капшай жаана, карындаш. Слер ончогор чыдап өзигер, колхоз то өзөр. Беш жылдын бажында бисте не болорын билереер бе?

Бешжылдыктын учында олордын Луговая деп деремнези кандый болорын Шатров лаптап куучындап берди.

Сегизен жаңы тура тудулар. Кажы ла туранын жаанында сад, фруктовый агаштар болор.

Деремненин жаанында десе колхозтын сады болор.

Колхозчылар төрт жүс койго кажаган тудар, кирпичтен жаңы сарай, аш уратан жаңы жаан алмар эдип алар.

— Же, кожонго, музыкага, биеге үренерге тураар ба?—деп, председатель сурады. — Слерге клуб ачарыс, пионерлер бойлоры өргөөлү болор!

Балдар айылчыла кожо школдон чыгарда, тышкары карануй болгон. Бастыра көзнөктөрдөн көжөгө өткүрө от көрүнип турды. Оромды кечире столмолордын узун көлөткөлөрү жаткан, столмолордын бажында десе каа-жаа тамчылап турган жааш өткүрө жаңы фонарьлар күйүп турды.

Сурактар.

1. Колхозтын председатели Антон Петрович Шатров неге сүйүнип турган?
2. Колхозчылардын ижин электричество канайып жеңилтет?
3. Бешжылдыктын учында Луговая деп деремне кандый болор?

Улу задача.

Бистин башкару Ада-Төрөл учун Улу жуунын кийининде бешжылдык план керегинде закон жөптөп алган.

Бу планды бүдүрерге, көп жаңы заводтор ло машиналар эдер, жаңы жолдор өткүрер, жаңы жаан агаштар отургузар, алдындагызынан бийик түжүмдү аш жуунадар, көп нефть ле таш көмүр иштеп табар, көп чой ло болот кайылтар, жаңы школдор ло библиотекалар ачар керек болгон.

Бу улу планды советский улус ончозы кожо, өмөлөжип, бирүзи бирүзинег артпай бүдүргендер.

Планды бүдүрерге, колхозтор, заводтор чылап, анайда ок жакшы иштегилеген. Темир жолдор улусты ла кошторды бойынын ойинде тарткан. Болот кайылтаачылар десе болоттон жаңы машиналар эткен улустан сондобой тургандар.

Кандый бир завод, колхоз, район эмесе бүткүл область

бойынын жаан задачазын ойинен озо ло берген сөзинен артык
бүдүргени керегинде слер радиоло уканаар эмезе газеттерден
кычырганаар.

Эмди дезе бистин бастыра советский албаты жаңы пландар-
ды бүдүрери келтейинен жөптү-нак иштеп жат.

Бастыра советский улус бистин жүрүмисти оноң бай, оноң
жараш эдерге, сүүген Төрөлисти дезе оноң жаан ийде-күчтү эдер-
ге кичеенет.

* * *

Айландыра көрүп шингезен —
бу ончозы бистин! Бу биске!
Ороондо учы жок телкемдер —
галайлар, туулар, жаландар, бүктер,
көлдөр, чөлдөр лө агаштар...
Биске багат ар-бүткен!
Бистин албатынын колыла
кайкамчылу иштер ороондо бүдет.

С. Михалков.

Баштапкы космонавтка мак!

Коммунизмге жолысты
Компартиябыс баштаган.
Совет жаңнын колында
наука, техника тынгыган.

Космонавт Гагарин,
космоско барып келдин.
Төрөлиге улу макты
үргүлжиге экелдин.

Болот канат сулаган
бистин устар ийделү.
«Восток» кереп учурткан
Ойгор улус мактулу.

Ак булуттын үстиле
учуп жүрер жол таптын.
Космостын телкемин
бактыратан ой ачтын.

Ч. Чунжеков.

Сурактар.

1. Кем бистин баштапкы космонавт болгон?
2. Космонавттардан база кемди билеригер?

Табышкактарды табары.

Стр. ... 6 Салкын.

Стр. ... 17 1. Капуста. 2. Согоно. 3. Морковь. 4. Арбуз.

Стр. ... 111 Жыл, айлар ла күндөр.

Стр. ... 115 1. Қос. 2. Тил, көстөр, кулактар.

Стр. ... 136 Киске.

Стр. ... 143 Қойон.

Стр. ... 169 1. Салда. 2. Жердин кыртыжы.

Стр. ... 177 Қайындар.

Стр. ... 179 Тобого.

БАЖАЛЫКТАР

Партия керегинде кожон. (*Алтай албатынын кожонғы*). 3

Жай керегинде эске алынганы.

Жайды эске алыналы. <i>М. Смирнов</i>	4
Колхозтын жалагында. <i>Н. Незлобин</i>	5
Эзинецтин кожонғы. <i>Г. Кондаков</i>	6
Агаш аразында күкүрт. <i>Л. Толстой</i>	—
Өлөңдө чалын кандый болуп жат. <i>Л. Толстой</i>	8
Сүмелү балык	10
Агаш аразында соот-жыргал. <i>Н. Некрасов.</i>	11
Төрөл колхозына	12
Кулун. <i>С. Суразаков.</i>	—
Бөднө лө бөднөнүн балдары. (<i>Басня</i>). <i>Л. Толстой</i>	13
Кой жирик. <i>Г. Кондаков.</i>	—
Кыра. <i>Н. Некрасов.</i>	14
Өрт. <i>Л. Толстой</i>	—

Маала.

Мааланын ажы бышты. <i>Н. Некрасов</i>	17
Сүмелү огурчын	—
Школдын маалазынан	19
Капустанын көбөлөги. <i>К. Ушинский</i>	21
Өштү ле наҗы	22
Мааланын өштүлери ле наҗылары	23
Кышкы помидорлор	24
Ус колдын кучине багып... <i>Н. Артюхов</i>	25
Калганчы обоз	—

Күс.

Күстин башталганы. <i>А. Твардовский</i>	27
Кедип учар алдында	28
Турна. <i>Н. Быльев</i>	—
Күскиде. <i>Л. Кокышев</i>	32
Ачап чай. (<i>Чөрчөк</i>)	—
Бијечи түлкү. <i>Н. Сладков</i>	34

Жалаңда чамча канайда өскөн. <i>К. Ушинский</i>	36
Қўделини эмди канайда өскүрип ле иштеп јат.	38
Кўс. <i>И. Соколов-Микитов</i>	39
Кышкы айылчылар	40
Себиске ле чымалы. <i>И. Крылов</i>	41

Школ. Биле. Нөкөрлөр.

Школдо <i>Н. Забила</i>	43
Ўредўчи. (<i>Советский Союзтын ўч катан Геройынын И. Кожедубтын эске алынғанынан.</i>)	—
Ўрысту салым. <i>С. Суразаков</i>	45
Коллектив дегени не?	—
Адазы ла уулдары <i>Л. Толстой</i>	46
Көк јалбырактар. <i>В. Осеева</i>	47
Куу, чортон ло рак. <i>И. Крылов</i>	48
Ўч нөкөр. <i>В. Осеева</i>	49
Ўјат. <i>А. Гайдар</i>	50
Турумкай Юн Су. (<i>Китай албатынын чөрчөги.</i>)	51
Эненин кожоңы. <i>Л. Кокышев</i>	53
Энези. <i>Я. Тайц</i>	—
Эне. <i>Ч. Чунижеков</i>	57
Огурчындар. <i>Н. Носов.</i>	—
Адазы ла уулы. (<i>К. Станюковичтин бичигени аайынча.</i>)	60
Кастар. (<i>Албатынын чөрчөги</i>)	62
Тармалу сөс. <i>В. Осеева</i>	66
Письмолор ло газеттер салатан кайырчак. <i>Я. Тайц.</i>	69
Людә керегинде	74
Адазынын болушчызы	—

Улу Октябрьский социалистический революция.

Октябрьдын јенўзи	77
Совет јаннан озо ишмекчилер канайда јаткан	—
Совет јаннан озо крестьяндар канайда јаткан	78
Темир, кептў санаазын	79
Владимир Ильич Ленин. <i>Н. Крупская</i>	—
Ленин керегинде кожоң. <i>Э. Палкин</i>	82
Јалы јок јалчы. <i>Ч. Чунижеков</i>	—
Азыйда ла эмди	84
Кўски таңдак. <i>А. Жаров</i>	85
Байрам кўнде	—

Город.

Стройка В. Маяковский	87
Почтовый фабрика. М. Ильин	—
Кейле жүрер јол	88
Энезининг ижи. С. Баруздин	90
Чындык нөкөрлөр. И. Туричиң	91
Јаңы город. (А. Некрасовтың бичигени аайынча.)	95
Маляр. С. Баруздин	97

Кыш.

Гаштапкы кар. А. Чехов	99
Кышкы таң. А. Пушкин	—
Карган кыштын кылыктары. (Чөрчөк.) К. Ушинский	100
Шуурганду кыш. И. Соколов-Микитов	102
Качан не болуп јат	—
Бала тужым. И. Суриков	—
Снегурочка	103
Көктөштөр. М. Пришвин	106
Куштар кардын алдында. М. Пришвин	107
Кышкыда. Л. Воронкова	—
Кышкыда јолдо. И. Никитин	109
Јылдык-өбөгөн. В. Даль	110
Чиби. С. Маршак	111
Кырда. (Кызычактын куучыны.)	112

Сезимдердин органдарыла таныжары.

Кемнинг көстөри сабарларында	113
Көстөр лө кулактар	116
Эдин ару-чек тудары	118
Бистинг санитарлар школдо	119
Чөрчөк	—

Советский Черү.

Советский солдат. М. Светлов	121
Ваня Андрианов	—
Тоня-партизанка. А. Каличенко	124
Төрөлим. И. Шинэжин	126
Граннын чике бойында. М. Исаковский	—

Азыранты ла јерлик тындулар.

Булька. Л. Толстой	128
Ат. К. Ушинский	129

Будённайдыг сүүген ады керегинде куучын. <i>И. Всеволожский</i>	130
Чоокырай. <i>Б. Суркашев</i>	131
Сүзеген уй. <i>К. Ушинский</i>	132
Бөрүлөр бойынын балдарын канайда үредет. <i>Л. Толстой</i>	133
Ғиске ле тийин. <i>Н. Вагнер</i>	135
Бөрү ле турна. <i>И. Крылов</i>	136
Үч чычканак. (<i>Монгол албатынын чөрчөги.</i>)	137
Јүс сагыш. (<i>Алтай чөрчөк.</i>)	138
Јалтанбас койон. <i>Д. Мамин-Сибиряк</i>	140
Койонук. <i>П. Самыков</i>	142
Пөтүк түлкүни канайып мекеледи. (<i>Латыш албатынын чөрчөги</i>)	143
Боро кушкаш. (<i>Алтай чөрчөк.</i>)	145
Улус кандый тындуларды минип јоруктайт	150
Слон бойынын ээзин тигрдег канайып аргадаган. <i>Б. Житков</i>	152
Қарагула. <i>Е. Чарушин</i>	153
Тигр. <i>Е. Чарушин</i>	154
Қижи-кийиктер керегинде куучын	155

Јас.

Қыштын учы. <i>Ф. Тютчев</i>	157
Јас. <i>П. Куцияк</i>	—
Јаскы карантыларда јаңы ла... <i>А. Пушкин</i>	158
Јаскыда колхозто. <i>Н. Незлобин</i>	—
Јыл-кел. (<i>Чөрчөк.</i>)	159
Талан-келег. <i>В. Жуковский</i>	162
Баарчыктар. <i>А. Куприн</i>	—
Уйаларды канайып эткилейт. <i>А. Қлыков</i>	163
Айландыра көрзөң, јас келет. <i>И. Никитин</i>	165
Јаскы кыра ижи. <i>Л. Воронкова</i>	—
Эртен тура. <i>А. Пушкин</i>	167
Кучыйагаш. (<i>Чөрчөк.</i>) <i>М. Горький</i>	168
Воробей Воробенч ле Ёрш Ершович керегинде чөрчөк <i>Д. Мамин-Сибиряк</i>	171
Балдар ла суугуштын балдары. <i>М. Пришвин</i>	172
Алтын кобы. <i>М. Пришвин</i>	173
Ак чечектер. <i>Г. Кондаков</i>	174

Агаш.

Агаштар ортодо блааш. <i>К. Ушинский</i>	175
Қайын. <i>К. Ушинский</i>	176
Қайынаш. (<i>Албатынын кожонғы.</i>)	177

Чиби. А. Плещеев	—
Мѡш.	178
Аштын тўжўмине агаш канайда болужын јетирет	179
Агаш. И. Соколов-Микитов	180

Сад.

Вишня. М. Исаковский	182
Яблоня. Д. Тихомиров	183
Яблоконын тўжўмине кем аршамык эткен.	184
Эн учурлузы. (В. Лебедевтин бичигени аайынча.)	185
Тѡрѡлим, чечекте! С. Барыбин	187
Алдында Алтай јеринде. К. Козлов	188

1 Майдын байрамы.

Јалан ѡлѡни ѡзўп чыкты. М. Исаковский	189
Керепте байрам болгоны. Л. Кассиль	—
Майдын кожоны. В. Маяковский	190
1905 јылдагы Баштапкы май	—
Баштапкы май. С. Маршак	194
Јенўнын байрамы	—
Јенў. С. Михалков	—
Ар-бўткенди кубултаачы улус	195
Энирдеги куучын	196
Улу задача	197
Айландыра кѡрўп шингезен. С. Михалков	198
Баштапкы космонавтка мак! Ч. Чунжеков	—

Куцияк Николай Павлович

КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ
для второго класса алтайских школ

На алтайском языке

Редактор З. И. Табакова.

Художественный редактор И. И. Митрофанов.

Технический редактор М. И. Техтиев.

Корректоры А. М. Борбуев и Г. Д. Голубев.

Сдано в набор 5/IX 1964 г. Подписано в печать 28/X 1964 г.

Формат бумаги 60×92 1/16. Печ. л. 12,75. Уч.-изд. л. 9,12.

Тираж 2000 экз. Заказ № 2046. Цена без переплета 9 коп.

Переплет 8 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, проспект Коммунистический, 44. Горно-Алтайская
типография, г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 25.

20 00
Баазы 17 акча